

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

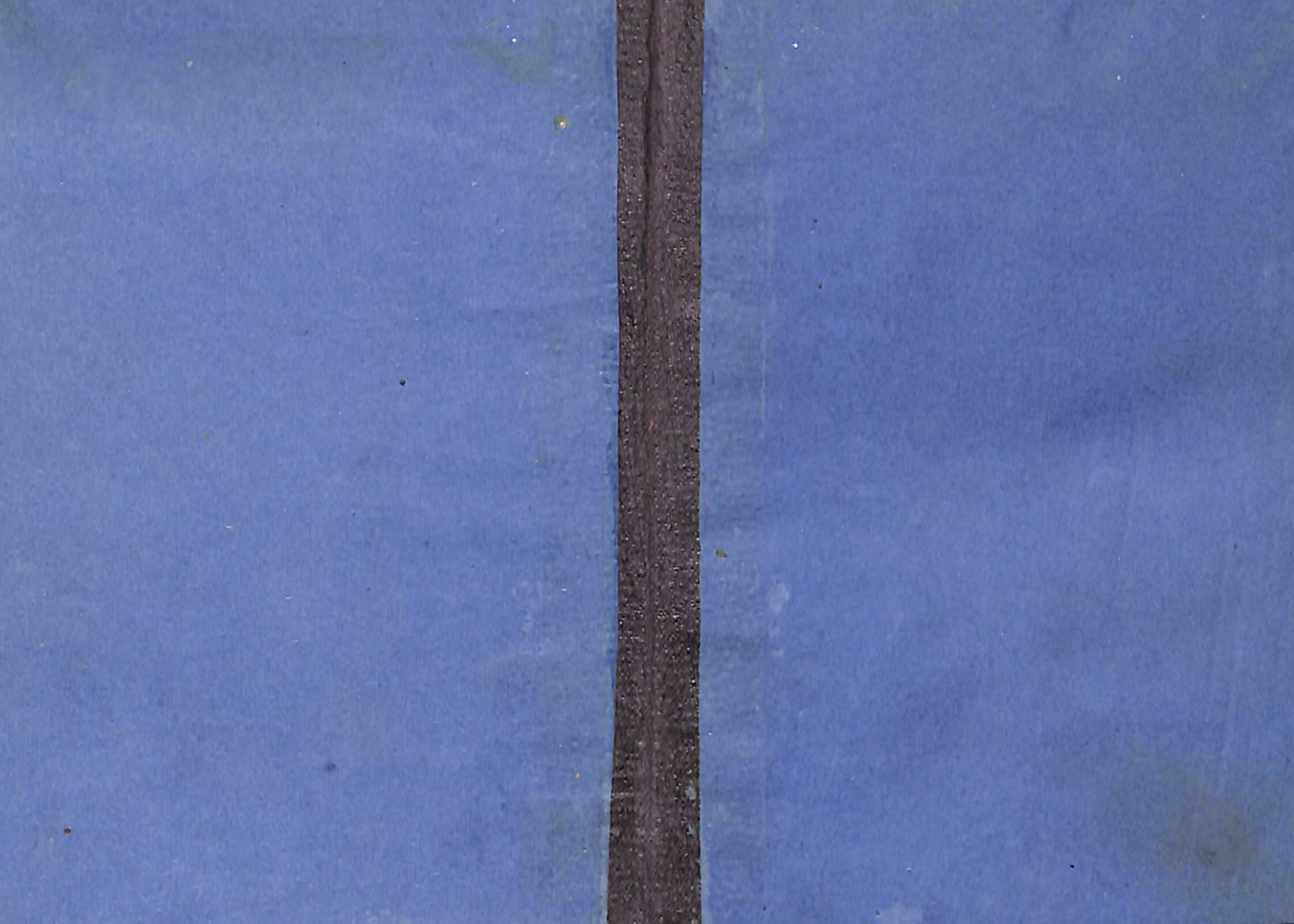
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LEN

1599

0291

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԽԱՉԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ

ՆՐՈՒՄԱՂԷՄԱՑ

648

ԲԱՍՄԱՆ ՇՈՒՅԼԻ

ԹԱԳԱՆԱՑ

Ն. Ա. ԱՌԱՐԵԼԻԱՆ

Ի ՎԱՂԱՐՆԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱՆԵԼԻ

ՌՅԻՐ — 1873.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ԴԱՐՈՒՄԻՆԻ ՎԵՐԱԳԻՐՈՒՄԻ

ՅԱՄԱՐՆԵՐԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Տ. Տ. ԳԵՈՐԳԵԱՅ Դ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

71599-60

ՀՅ 1605

ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Ի ՅԻԶԱՏԱԿ

ԲԱԶՄԵՐԱՅՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱԿԱՆ ԵՂԵՐՈՒ ԻՄՈՑ

ՆԱԶԵՏԵԼՈՅ Ի ՏԵՐ

ԲԱՐՍԴԻ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ

ՆՈՒԻՐԵՄ

ԱՄԵՆԱԶԵՐՄ ԵՂԵՐՈՒ ԵՂԵՐՈՒ ՍԻՐՈՎ

ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՄ

ՅԵՌԱՋԱՐԱՆ

Մեր ներկայ թարգմանութիւնն չունի այլ իմն նպատակ՝ եթէ ոչ շօշափելի կացուցանել Ազգի ընդհանրութեան առջև Նւրոպիոյ դրութիւնը մետասաներորդ և երկոտասաներորդ դարերում:

Մինչ դեռ Հիլինական — բիւզանդական արեւելեան կայսրութիւնն դէպ յանիշխանութեան անդունդն գահավիժէր, մինչ դեռ մարդկութիւնն կաշկանդեալ տգիտութեան շղթաներով հեծէր բռնակալութեան ներքոյ, կրօնամոլութիւնն շղթայեալ մարդկութեան մի զօրաւոր օճան հասոյց — խաչակրութիւնը, որին ծնունդ տուին Հռովմէական Նիկեոցեոյ պապերը և բարուք ապականեալ արեւմտեան հոգեւորականութիւնն, իւրեանց համաշ-

խարհական տիրապետութեան ճըզտման կոյր դործիք շինելու նպատակաւ : Յոյժ անազան, նկատեցին նոքա, որ խաբուած էին իւրեանց յուսոց մէջ, վասն զի Եւրոպական ազինք խուճապելով զէպ յԱսիա, ըմբռնեցին անդ մարդկութեան արժանաւորութիւնքը և իմացան նորա յատկութիւնքը: Այն տեղ, առաջին անգամ, կենաց քաղցր ծաշալն առին և Արաբաց հետ հաղորդակցութեամբք տեղեկացան զանաղան գիտութեանց, զոր օրինակ՝ բժշկականութեան, աստղադիտութեան և ինչ: Ի հակիրճ բան, խաշակրութիւնն նախապատրաստեց ինն և տասներորդ դարու շուսաւորութեան նիւթերն և եղև նախապատճառ աղաթութեան բռնաբարեալ հասարակութեան պապերու ձիրանից:

Սոյնպիսի մի գիրք հարկաւոր էր Հայ հասարակութեան վերժանման, վասն զի թէ և արդէն կայ ընդհանուր պատմութեանց մէջ, բայց համառօտիւ լինելով, համարձակեցինք ձեռնամուկս լինել այս թարգմանութեան և տպագրութեամբ նուիրել հայ ընթերցողաց:

Եթէ վէպք մտաց զուարճացուցէք են, ապա և իրաւամբ պատմութիւնք են մարդիչք կենաց, որպէս ասաց նախկին հռովմէական ազգի հիւպատոսներից և մեծ հանձարներից. մին — Նիկիերոն: Ուրեմն, քաջայոյս հոգի, որ հայ հասարակութիւնն հաճութեամբ պիտի ընթեռնու մեր թարգմանութիւնը, մանաւանդ որ մեք ջանացինք մեր նպատակից շատ չշեղուելով յաւելացնել և ազգային տեղեկութիւնք, որք յարաբերութիւն ունէին թարգմանութեան հետ, այս ինքն

Ուրբխեանց տէրութեան վերաբերեալ
ծանօթութիւնք: Նշոյնպէս և Ս. Լու-
դովիկոսի վարքն կցել ենք հիշենակաբար:

Ի վերջ բան, կարեւոր համարինք յայտ-
նել համազգեաց, որ թէ և խաչակրու-
թիւնն մեծագոյնս նպաստեց Նւրուպիոյ
լուսաւորութեան, ռակայն եղև պատ-
ճառ նաև բաղմապատիկ աղէտից Վիլիկիոյ:
Սիայն եթէ միտ դնենք՝ որ մեր արած ար-
դի դոյզն յառաջագիմութիւնն լուսաւո-
րութեան առարկի մէջ, պարտաւոր ենք
Նւրուպիոյ, ապա գուցէ — թէև դժուա-
րութեամբ — կարողանանք ի մոռացոնս
տալ մեր նախահարց քաջած դառն տա-
ռապանքն խաչակրութեան երեսից:

ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐԲ.

ԹԱՎԻՌՈՒԹԻՒՆ ԼՏՏԻՆԱՅԻՈՅ ՏԵՐՈՒՍԱՂԵՄ.

Գ.Լ. Ա.

ՀՅԱԿԻՐԲ ԵՒ ՆԱԽԵՐԵՒՆ.

Երկոտասաներորդ դարու նկարագրութիւնը ընծա-
յում է մեզ մի եզակի խառնուրդ հոգեւորական
ղղացողութեանց եւ զինուորական եռանդեան, որ
մղեց Եւրոպական ազինքը դէպ ի յանդուգն ծեռնար-
կութիւն, մոռացոյց նոցա աշխարհի բոլոր բերկրու-
թիւնքը, ու ներշնչեց ի նոսա հոգի անվտանգ խիզա-
խիկ մահը: Այդ դարու հիւսնայի երեւոյթը Ասպետու-
թիւնն կամ թէ այն միաբանութիւնն էր, որ ունէր
իւր նպատակ տկարութեան եւ էկեղեցւոյ պաշտպա-
նութիւնն. սոյն սրանչեւի միաբանութիւնս, որ ձգեց
Երկոտասաներորդ դարու վերայ մի փայլուն ճառա-

գայթ, գրեթէ կը հարկադրէ զմեզ ներողամիտ դառնալի դէպ այդ դարուայ բարբարոսութիւնը: Միջին դարում քրիստոնէական ողորմածութիւնը, հոգւոյ վեհութիւնը, բնութեան ազնուութիւնը, բարեկամութիւնը, սէրը եւ զուծը չունեցան երբէք հանգոյն այդ դարու կատարեալ կեդպարանք: Մի ճշմարիտ ասպետի պարտաւորութիւնքն սորա էին, — պաշտպանել ըզկանայս եւ զմանկտիս, որպէս եւ լքեալ կղերը, պատժել անսրբարութիւնն ու ճնշել հարստահարութիւնը, զոհել բարեկամաց իւր կեանքը, հեղուլ իւր արխըր ի փառս Աստուծոյ, ի կիր արկանել բոլոր առաքինութիւնքը առանց որ եւ իցէ: Վարձատրութիւն ուսանալէոյ, ու չնայելով տոհմականութեան՝ կուրօրէն հնազանդիլ զվաստորի հրամանաց եւ ի դուռս ամենեցուն՝ յարգել պատիւը:

Այս միաբանութեան ծագումն սրօղում է ընդ միին վարագործիւ: Ասպետական կարգը ծնունդ առաւ հարաւային Գաղղիայում, Գերմանական ազանց Բուրգոնեան ամենահանդարտ բնակչաց զաւառաց մէջ, ընդ որս մասնակից եղեն Ֆրանկները ի խաչակրութեան. սակայն ասպետութիւնն յերոպա տարածօրք եղեն խաչակիրք: Ումանք ի հեղինակաց կարծիս ունին՝

թէ հին ժէրմէն ազգի ընտրութիւնիցն է ծագում առել, որոց մէջ եղած եղբայրակցական շղթաները մահը միայն կարող էր խորտակել *): Այլք կը բամբարին որ քրիստոնէութեան ազդած զօրեղ իշխանութիւնն Բուտոնեան ազանց հոգւոց վերայ, ու այդ կըրօնի միաւորութիւնն նոցա ընտելանց հետ, պատճառ եղեն ասպետական կարգի ծագման: Այս կարծիքս հնարական է. ոչ մի պատմական իրականութիւն չէ հաստատում զայն **: Բաց ի ամանէ, դոյն հեղինակք չեն բացայայտում թէ որպէս հինգ դարք անցան, ա-

(*) Թեւտոնական ազիւք, որք հիմն ի վեր տապալեցին Արեւմտեան Հռովմէական կայսրութիւնը, հաստատած էին ի մէջ իւրեանց մի տեսակ եղբայրակցութեան կարգ, այս ինքն յոյժ բաշ երկասարդք համախմբուելով կընտրէին իւրեանց եղբայրակցութեան զուլս մի տոհմիկ եւ բանիբուն անձ. իւրեանց կեանքը անգամ կը նուիրէին այդ եղբայրակցութեան փառաց ու ապահովութեան. այնպիսի միաբանութիւնք ասպետական կարգին մօտ լինելով, մի քանի մատենադիրք կարծեցին թէ ասպետութիւնն այդ եղբայրակցութիւնից է ծագել:

Ն. Թ. Գ.

(**) Այս պայմանաւ որ Գերմանական ազանց մէջ տիրած երկու սովորութիւնքը չը համարուին, որպէս պատճառք ասպետութեան ծագման. այդ երկուսը էին — ժխտորեալ զինուորական ծառայութիւնն, որպէս յարմար միայն աղետականութեան, ու հանդիսաբար պատանեաց զինուոր պատկիլը:

Ե. Հեղ:

ռանց դորա արգասիքը ներգործելոյ : Լաւ եւս ունիմ ասել, որ ասպետութիւնն կարէ համարուիլ զուստր կրօնի. պատճառ որ, ընդ նա միաւորեալ էր. սակայն ասպետական կարգի երեւման դարում՝ կրօնը անքան ասպականուած էր, որ չենք կարօղ յուսալ ի նմանէ մի դոյնպիսի քաղցր պտուղ, թէպէտեւ անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ ասպետութիւնն յայտնուած էր միայն լատինադաւան ազգաց մէջ, ի Սպանիա, յԱնգղիա, ի Գաղղիա, յԻտալիա, ի Սկանդինավիա, ի Գերմանիա, ի Լեհաստան, ի Հունկարիա : Արեւելեան Հելլենական կայսրութիւնը եւ Ռուսիա զուրկ էին այդ կարգից. կը տեսանեմք, որ ասպետք ի զանազան քաղաքս՝ յորս ցրուեալ էին եւ ունէին մի եւ նոյն ձեւը. ապա առ իմէ կը նկրտիմք ընդունայեաբար խմանալ թէ՛ որ հղանակաւ նոցա համամիաբանութիւնն յարակայել էր այն զանազան սեւից մէջ, որք ունէին տարրեր լեզու եւ տարրեր բնութիւն ի միմեանց :

Ասպետութեան ցանկացօղը համաձայն կարգին պիտի լինէր տոհմիկ գէթ երեք ծննդեամբ (պորտով). նա իւր կրթութիւնը պիտոյ էր ընդունած լինէր ոչ թէ ի տան հայրական, այլ ի տար տեղի մի սեպուհւոյ կամ պետի հոգացողութեան եւ տան ներքոյ, ուրամօր

պարտ էր նմա մատուցանել այն տան տեարց եւ տիկնեայց մանկուսիկի պաշտօն : Այս պաշտօնս յանկ առնելէն զինի ի հասակի չորեքտասան ամաց, նորատի ազնուականը կը դասուէր ի դասս ակոռապետաց. վասն այդր առթի տեղիք կունենար մի կրօնական արարողութիւն. ի Գերմանիա կը յաւելցնէին եւ մի ասպտակ*), որ էր նշան վերջին նախատանաց, զոր պատիւը կը պատուիրէր յանձն առնուլ : Ակոռապետք բաժանուած էին յայլ եւ այլ մասունս նայեցեալ իւրեանց ըստանձնեալ պաշտօնից, զոր օրինակ անձնական, սենեկի, ակոռի ասպետք : Իշխանաց եւ հզօր տեարց ուստերքը ազատ էին վերջին ծառայութիւնից :

Ակոռապետաց ասպետութեան կարգի հասանիլը կը լինէր ծովիւք, աստուածահաճոյ արարողութեամբք, հսկմամբ եւ այլն : Նուիրեալը (candidat) կընդունէր ասպետական աստիճանը արքայի եւ կամ մի ասպե-

(*) Անօգո տ չիցէ յիշեցնել աստ, որ ի Հայաստան իտեղիս տեղիս նոյնպէս սոյն արարողութիւնս կը կատարուի. կրօնական հանդէսը վերջանալէն զինի, արհեստաւորաց կամ հեամբեարաց պարագլուխը ժօտենալով աշակերտին մի ուժգին աստակով կպսակէ զնա ուսուայ. սակայն անգիտանամք թէ աստ նոյնպէս նշան է վերջին նախատանաց :

տի ձեռամբ, որ տալով նմա ոսկեզօծ զինանշան, կը կապէր իւր ձեռամբ նորա զօտին եւ թուրը: Յաւարտ գործոյն տալով նմա մի ապստակ կամ հարկանելով երիցս իւր պատենամբիկ սրով նորա ուսին, կըճռնէր ասպետ՝ երգմենացանելով ընդ նմին յարաժամ պայքարել ընդդէմ անարդանաց ճշմարտութեան, վրէժխնդիր լինել հաւատոյ եւ նորա պաշտօնէից, այրեաց եւ որբեւայրեաց ու ընդհանրապէս կանանց, այլ եւ մշտապէս գուպարել անհաւատից հետ:

Ասպետաց կտային սոյն մականունը — sire. Տէր, messire, Տէր իմ եւ Եօսէֆէտ. իսկ նոցա կանանց Տիկիւն. քանզի ոչ—ասպետ ազնուականաց կանայր Օրիորդ մականունն կըլրէին: Ասպետը կը կոչուէին ի խրախմանս արքայի. այդ էր մի այնպիսի պատիւ, զոր արքայազուներ անդամ չէին վայելել եթէ չէին ասպետք: Այլ եւ ունէին բազում արտօնութիւնք եւ իրաւասութիւնք, զորօրինակ՝ նոցա թոյլատրած էր տնկել իւրեանց տանեաց վերայ ռայ:

Բայց որպիսի ընդդիմակաց պատկերք կը ներկայացնեն մեզ Հին եւ Միջին դարք մարդկային երկու սեռից մէջ. իդական սեռը դադարեց ներկայանալ ա-

րական սեռի առաջեւ որպէս ստրուկ նորա. այրը յայնժամ միայն կը յաղթանակէր, երբ կինը հետազօտէր զնա: Նախնիք անծանօթ էին արդի բորբոքեալ սիրոյն, զոր կը ծագէ ոչ որքան Ֆիզիքական ցանկութիւնից, որքան սրտի համակրութիւնից: Այս զգացմունքս ոչ երբէք այնքան իրականացաւ՝ որպէս ասպետութեան ժամանակ, քանզի մարդասիրութիւնը, քաջութիւնը եւ Աստուածահաճոյ գործքը կորոշէին այդ կարգը: Մի ճշմարիտ ասպետ, զոնէ այն ազանց մէջ, որը լատինականից սերեալ լեզուօք կը խօսէին, պիտի ունենար համեմատ իւր կարծեաց մի կին, եւ երկու տարբեր սեռից իւրաքանչիւրի ձգտումն կընդունէր մի բանաստեղծական եւ առասպելական նշխարագրութիւն: Մի ասպետ երկար եւ ծիգ ժամանակ ընդդիմանալով իւր հրաբորբոք կրից, պիտի փորձէր իւր պաշտածի հաւատարմութիւնը, ձգելով նորան զանազան վտանգաւոր արկածից մէջ. այն ժամանակ կարժանանար նորա սիրոյն, երբ նա յաղթանակաւ դուրս գար այն արկածներից. բայց նախ քան որ ըստանայ կնոջից հաւանութիւն, պարտ էր նմա միշտ ի պայքար ելանել այն անմին դէմ, որ իւր սիրուհւոյ ամենազեղեցիկ լինելը չէր խոստովանում: Որ եւ իցէ

դիպուածութեամբ նա սատար ունէր իւրեան իւր պաշտօն-
 լին. եթէ լինէր ի վտանդի, կարտաբերէր իւր սիրու-
 հւոյ մի քանի խօսքը, որով նոր զօրութեամբ կը խրա-
 խուսէր. եթէ մտանէր ի զուպար, կինը յորդորակ կը
 կարդար նորա քաջութեան եւ եռանդին ու կտար նո-
 րան մի յիշատակ, որ միշտ իւր վերայ կը կրէր, եւ
 այլն:

Ասպետութիւնն դադարեց. զալիք լուսաւորեալ դա-
 րուց յարմար չէր. սակայն մի կարծէր, որ միանգա-
 մայն շիջաւ նորա ազգեցութիւնն. քաջ ասպետի տի-
 պը պատկերացած էր այն ազնուականի մէջ, որ Վեշ-
 տասաներորդ եւ Եօթնասաներորդ դարուց քաղաքա-
 կան ընկերութիւնը կը յայտնէր, որոց վկայ են հան-
 դիսանում մեզ այն ժամանակուայ ազնուականութեան
 ապացոյցութեան մասին պատուոյ զգացումն, կրօնի
 ծայրայեղ ջերմեռանդութիւնը, ծննդական գոռոզու-
 թիւնը, անկախութեան խորհուրդը, եւ պատերազմա-
 կան եռանդը: Սակայն, որպէս յայտնի է քանադէր ու-
 եարց, նկարագրութեանս մի մասն եղծուեց Ութեւտաս-
 ներորդ դարում, պատճառ՝ որ վաղուց յողզողութիւնը,
 անկրօն խորհուրդը, վարկաբարձի կրթութիւնը բաղ-
 միցս փոխեցին պատիւը ի ղիւրադրգութիւն, ազ-

նութիւնը ի հպարտութիւն եւ գեղեցիկ բարքը ի
 ցոփութիւն: Ճշմարիտ ազնուութիւնն շրջապատեալ
 առաքինութեամբը կազդէ հանապազ պատուոյ զգա-
 ցումն:

ՁԵՆԱԽԱՂԱՅԻՆՆԷՆ.

Ի Գաղղիա ասպետութիւնը ամուսնացած էր ընդ
 դինախաղութեան, որոյ ծագումն կը նշանակեն 1066
 ամի եւ հնարումն կը տան այդ միջոցի Գաղղիացի
 ասպետ Ժէօֆրուս Պրէուլին. բայց որովհետեւ յա-
 ռաջընթաց գինախաղութեանց զոյութիւնն ապացու-
 ցուած է կը կարծուի, որ Պրէուլի միայն ի լոյս ա-
 ծեց օրէնք վաւեր այդ զուպարաց եւ կամ նոր կոնսնք
 մտցրեց ի խաղս, այս միայն ճշգրիտ է որ այս խաղս
 Գաղղիական է: Կապէթեան թագաւորաց պալատից
 ունցաւ յԵրոսպիա եւ յԱրեւելս անգամ: Ձինախաղու-
 թիւնք կը լինէին ընդհանրապէս տօնից առթիւ ա-
 ռաջուց կը ծանուցանէին, եւ ահա կաճապարէին ի
 տար տեղեաց հոյլ հոյլ մարդիկը, որք զգեցեալ ծաղ-
 կէնկար եւ երփներանդ կերպար, զրահաւորեալ յո-
 տից սինչ ցգլուխ, զրահաւորեալ պողպատեայ, ոս-
 կեայ եւ արծաթեայ մարտական զգէտիւք, փառա-

հեղուժեամբ եւ շքով կը մտանէին ի քաղաքն եւ կը գնային ի գուպար. նոցա նժոյգք անգամ ծածկուած էին թանկադին կերպասեօք: Զինախաղութեանց մէջ կընդունվէին միայն անարատ ազնուականք. վասն այդորիկ մէն մի ցանկացօղ պիտի ներկայանար դատաւորի առաջն. չորս օր առաջ իւր ղկայութիւնքն ի հանդէս ածելու. ազնուական օրինաց դէմ մեղանչօղը կը մերժուէր այն հանդիսից: Գուպարաց դաշտը փակուած էր պատուարօք, որոց ետեւէն կը նստէին հանդիսականք. տիկնայք եւ տոհմիկը կելանէին ի պատշգամբս: Մարտականք կը մտանէին յասպարէզ շքեղութեամբ, մի պատգամաւոր կը ծանուցանէր նոցա անուանքն. կային եւ այնպիսիք՝ որք յայտնելով դատաւորին իւրեանց իմ լինելը՝ խաղից մէջ անծանօթի դիմակ կը կրէին:

Առաջին գուպարը նիզակախաղութիւնն էր. երկու ախոյեանք նիզակ ի ձեռին եւ երիվարը սանձարձակ կելանէին յանդիման միմեանց, նկրտելով տապալել իւր հակառակորդը: Եթէ երկօրեան եւս հաստատ մնային, կը պատահէր շատ անգամ, որ նիզակը կը խորտակուէին իւրեանց գրահից վերայ: Բազմիցս հարուածոց ու ժգնութիւնն կը տապալէր նոցա յերկիր

կամ թէ ասպետը չը թողլով դանդաճաւանդը եւ ասպատանը կը կործանուէր ի գետնի իւր երիվարի հետ: Վէրք սակաւադէպք էին, քանզի նիզակախաղք ծածկուած էին զրահիւր: Յաւարտ հեծելախաղաց մարտիկը կանջատուէին ի միմեանց ու ասպետաց յետոյ թոյլատրած էր արտոսպետաց կեղծել նոցա նիզակախաղութիւնքն:

Գուպարայաղթ ասպետը կը վարձատրուէր մի զիւրանի եւ տոհմիկ տիկնոջ ձեռամբ. մի ոսկէ շղթայ, մի կամարագօտի, մի ոսկեգօծ պսակ, մի թուր եւ կամ մի քանի ընտիր զէնք կը լինէր իւր պարգեւը. յաղթողը կը վայելէր նա եւ մի շնորհ համբուրել իւրեան պսակող տիկնոյն: Զլնի զինախաղութեան կը հետեւէր խնջոյքը: Տիկնայք մերկացնելով յաղթողին ի զինուց, կը հազցնէին նորան փառահեղ զգեստ եւ կը նստեցնէին առնթեր իւրեանց:

Այս խաղերս յարաժամ չէին լինում ուրախալից. մասնակից լինող ասպետք երբեմն զոհ էին անում կամ իւրեանց մի անդամը եւ կամ կեանքը: 4186ին Հենրիկոս Բ. ի Անգղիոյ արքայի որդին սպանուեց ի Բարէզ ի զինախաղութեան. 4173 ին Միսլնի տան մի իշխան կորոյս կեանքը ի մենամարտութեան: Մի

ցաւալի արկած ի զինախաղութեան պատճառ եղեւ շէնրիկոս Բ. ի Գաղղիոյ Թագաւորի մահուան: Կը պատահէր յաճախ, որ անձնական ոխը պատեհ առիթ դիտելով՝ զինախաղութիւնն մահուան հանդիսի կը փոխանակէր: Մի միայն 1175 ին Սաքսոնում եղած մի զինախաղութեան մէջ սպանուեց անձնական ոխից աղազաւ 16 ասպետ:

Տարփական եւ անսպարծութեան առասպելական հանճարը յոյովակի յայտ եղեւ ի զինախաղութեան. անդ տեսանելի էր յառաջամարտիկը, որը կեղծելով իւրեանց զերի այն տիկնանց, որոց վերայ կը տարփային, կը մտանէին յասպարէզ շղթայ ի վիզ: Եթէ պուպորի սաստկութեան մէջ մի ասպետ կորուսանէր իւր սիրուհւոյ տուած առհաւառչեայն, կաճապարէր սիրուհին մի երկրորդը տալ նորան. Ի Գաղղիոս եղած մի զինախաղութեան մասին այսպէս կը գրեն. «Տիկնոյք այնպէս զրկուեցան իւրեանց զարդերից, որ մեծ մասի զգեստը երեւում էր ամենապարզ եւ անպատշաճ. կը ճեմէին նոքա գիսախուր. նոցա ոլորակապ վարսերը սփռուած էր ուսից վերայ եւ կիսազգեստունքը չունէին թեզանկը, պատճառ՝ որ ամենքեան առնելով իւրեանց պատճուանքը, զարդարել էին նո-

քօք ասպետաց մինչ անգամ լանջանոցը, փեղոյրը, լօղիկը, ներքնակը, թեզանին եւ այլն: Յանչափս շառագունեցան, յորժամ իւրեանց այդ վիճակում գտին. բայց բանիժն մեծ եղեւ իւրեանց զարմանքը երբ նկատեցին, որ բնաբ ենթարկուէլ էին այդ ծիծաղաշարժ վիճակին: Ուրախ եւ զոհ սրտիւ բաժանելով ասպետաց իւրեանց զարդերը, չէին նկատել իւրեանց մերկութիւնը»:

1174 ամի ի Բէօկէր եղած զինախաղութեան մէջ Թուրքի կոմսը պարզեւեց զուպարայաղթ ասպետին մի ահագին գումար, զոր եղելութեանս պատմիչը հարկը հաղար ոսկի է հաշուում. ասպետը անմիջապէս բաժանեց այդ գումարդ միւս ասպետաց: Բէրթւան Բէթօ տասն երկու զոյդ եզինք լծելով հերկել սուլաւ մի դաշտ, ուր պիտի կատարուէր զինախաղութիւնն եւ անդ սերմանեց 30,000 կոտոր արծաթ: Գիլլօմ Յոյր Մարտէլ պատրաստեց մի հացկերոյթ, որոյ բոլոր զահամունքը եփուել էին մումի հրով: Բամնօն Վընանս ի բերկրութիւն հանդիսականաց յարդարեց մի նոր տեսակ երախան. այրել տուաւ երեսուն ընտիր զեղաղատք:

Ասպետական հոգին եղև մին յերեւելի պատճառաց խաչակրութեան, զոր այն ժամանակուայ նորանշան դիպուածոց մինն է:

Յետ հանապարհորդութեան Ս. Հեղինէի մօր Մեծին Կոստանդիանոսի յերուսաղէմ, ուր զտաւ Քրիստոսի ճշմարիտ խաչն եւ զերեզմանատեղին, նուիրական պարտաւորութիւն էր մէն մի քրիստոնէի ճանապարհորդել յերկիրն սուրբ յայցելութիւն այն տեղեաց, թէ կատարուել էին սուրբ Տնօրէնութիւնքն եւ իբրեւ միակ հնար քաւելոյ զմեզս ու քանալոյ փրկութեան շաւիղը: Հազարացիր, որք Եօթներորդ դարում տիրապետեցին Պաղեստինոյ, հաւատացելոց պաշտամունքն չը խափանեցին: Երուսաղէմայ պատրիարքը եւ քրիստոնեայք կը վայելէին մի մեծ ազատութիւն խրդմտանաց: Արարացիր ուրախ էին այդ ուխտաւորութեանց վերայ, յորոց հանում էին իւրեանց մի մեծ բաժին: Մեծն Կարոյոս զաշնադիր եղև Հարուն Թէլիտ Խէլիֆայի հետ, որ խոստացաւ պաշտպանել եւ նպաստել քրիստոնեայ ուխտաւորաց: Ամեն թէութեան ամեն առաքիճանի անձինք տեւարք եւ եպիսկոպոսներ սլարդ քաղաքացիք եւ շինականք երբեմն սակաւ խաբով, երբեմն բոլլ բոլլ կը ծածկէին դէպ

Ոսիա առաջնորդող ճանապարհներն: Ճշմարիտ Աստուածապաշտութիւնն, Փրկչի համար սաստիկ սէրը, նորա հարջարանաց պատմութիւնն տակաւ կը մտանէին զգայուն սրտից մէջ եւ կազդէին ի նոսա խորհուրդ այցելուլ այն սրբանուէր վայրաց. ուր կոխել էին իւր ոտքերը, հեղուլ զարտասուս ի վերայ կառափման, ուր թափուել էր արիւնը ու քաւել իւրեան բոլոր մեղքը մտանելով ի ջուրս Յորդանանու:

Ուխտաւորաց շրջողութիւնն, նոցա զգեստուց եւ զինուց վերայ փայլող ոսկին եւ արծաթը կը զրգուէին Սրաբ հրոսակաց ազահութիւնն, որք կասպատակէին ի Պաղեստին: Մի ուղեւորութեան մէջ յերուսաղէմ, Սիժֆրուա Մայանս քաղաքի եպիսկոպոսը, Գօնթիէ Բամբերկի եպիսկոպոսը, որոյ վեղեցկութիւնը հռչակուած էր ընդ ամենայն տեղիս, եւ այլ եպիսկոպոսունք, 7000 անձինք կողոպտուեցան ու 3000 հոգիք մատնուեցան ի կորուստ:

Եզրպտոսի Ֆաթիմայ Խէլիֆայք, որք անհուն գումարք մեռք կը բերէին սուրբ երկիրը այցելուլ քրիստոնեայ ուխտաւորներից. սկսեցին երկիւղ կրել նոցա բազմութիւնից: Այլ Հարմ Եզրպտոսի Խէլիֆայն 1009 ին կործանել տուաւ սուրբ զերեզմանատան

եկեղեցին, կառուցեալ ի սրբոյն Հեղինէէ: Այս եկեղեցիս վերանորոգուեց 1048 ամի Կոստանդին Մոնմախ*) կայսեր ծախիւք: Այն տաճարայն միջոցում, որ Երեսաղէմը Օրտօք հարստութեան իշխանութեան ներքոյ էր, Գրիստոնէից կրած հարստահարութիւնքն անտանելի եղին: Սէլճուղեանք էին թող տուել ղերուսաղէմ Օրտօքի հարստութեան 1086 ին: Եւրոպա լի եղել պապի զանգատանօք, որ կը ծանուցանէր թէ Փրկչի տնօրէնութեանց վայրբը են ընդ իշխանութեամբ բարբարոսաց, քրիստոնեայք մատնուած նեղութեանց եւ նոցա սուրբ առարկայքը պղծուած. այս զանգատքն այնքան յաճախեցին, որ բոլոր Արեւմուտք հաւատարմով թէ մատարլուտ է աշխարհի վախճանը, բազմամիլ զերդաստանք թողին իւրեանց հայրենիքը եւ կալուածքը ու գնացին սպա-

(*) Կոստանդին Թ. Մոնմախ, որ ամուսնանալով Զօէ կայսրուհոյն հետ, հրատարակեց կայսր Արեւելեան ինքնակալութեան 1042 ին, 12 ամ թագաւորեց պատաղուելով միշտ ի պատերազմունս. իւր կայսրութեան ժամանակ Ռուսիոյ մեծ դուքսը անկախ կացոյց Ռուսիոյ եկեղեցին, Կիէվի մետրապօլիտը տէրութեան կղերի մեռամբ հաստատելով. Կոստանդին մեռաւ 50 նոյն յմբերի 1054 ամի:

սել սուրբ Երկրում Գրիստոսի զալստեան: Ուխտաւորաց արած նկարագրութիւնն թէ սրպէս Փրկչի ծնած տեղը պղծուած էր Խսլամներից, զրդեցին բընաւից ելանել ի պայքար ընդդէմ անհաւատից:

Առաջին Խաչակր-նի-ն.

Գրիգոր է *) պապը օգուտ քաղելով այդ պարագայից սկսեց մտածել Երուսաղէմայ տիրապետութեան

(*) Զինի մահուան Աղէքսանդր Բ. պապի 1073 ին, հռչակաւոր Հիլդէպրան աւագ սարկաւազ կարդինալը միաժայ հաւանութեամբ ընտրուեց քահանայապետ Գրիգոր է. անուամբ. որ է ժամանակակից իւր համանուն Գրիգոր Վկայասէր Հայոց Հայրապետին:

Այս արտաքոյ կարդի անձը, որ Հռովմայ եկեղեցոյն վերանորոգիչ կարէ համարուիլ, այն եկեղեցւոյն, որ միշտ կը ճղնէր տիեզերական տիրապետութիւն ձեռք բերել եւ ոչ թէ միայն զեկեղեցին անկախ առնել, այլ եւ նուաճել բոլոր պետութիւնքն պապականութեան լծի ներքոյ, իրաւ որ մինչ իւր մահը նկրտեց իւր տաճած տիրապետական յատակադիւծը յարդիւնաւ ածել: Պատմութիւնը կաւանդէ մեղ թէ որպէս Գրիգոր է. հեղինակը այդ յատակադիւծի եւ իւր յաջորդը ի զուխ տարին այդ մեծ ձեռնարկութիւնը Քրիստոսի հարսի անկախութեան պատրուակաւ, որպէս ինքն Գրիգոր յայտնում է. « Մարդիկ չեն ամաչում Աստուծոյ հարսին հետ վարուել որպէս անարդ ստրուկ, եւ մինչդեռ ի հաւուր աշխարհ ամենաշուտաւ կ'ինը անգամ կարող է աղատաբար ընտրել մի յարմար ամուսին, չեն թոյլատրում եկեղեցւոյն, որ է հարս Աստուծոյ եւ մեր մայրը, միանալ իւր փեսայի հետ .. այդ, պատկերը հասան իւրեանց նպատակին Հնորմիւ Մետասաներորդ

վերայ. ինքն անձամբ ցանկանում էր զլուխ կալ այդ արշաւանաց, բայց վաղամեռիկ լինելով իւր յաջորդաց ձգեց ի զլուխ տանել իւր տաճած դիտաւորութիւնքն:

Պետրոս ոմն յԱմիէն քաղաքէ՝ Ունապատական կոչեցեալ վանական կեանքը հաւանելու պատճառաւ՝ վերադառնալով Երուսաղէմայ ուխտաւորութիւնից եւրեւաց 1094 ին Ուրբանոսի առջեւ, յանձնեց նմա

խաւար դարու, որ ընդունում էր պապին որպէս փոխանորդ Քրիստոսի եւ ներկայացուցիչ Աստուծոյ:

Այդու ամենայնիւ չենք կարող չը դրուատել Գրիգոր է. ին, որ իւր հաստատամտութեամբ եղծեց 1074 ին ի Հոռմ կաղմած մի ժողովում կղերական ամուսնութիւնը, այդ եւս ունէր իւր պատճառը, ժ, ժԱ, ժԲ ըդ դարուց լատին կղերը, որ չէր բաւականանում մի կնոյ, այլ հարճակալութիւնը եղել էր նմա մի բնական բան, որով միշտ յարաբերութիւնը կուենայ աշխարհականաց հետ. վասն որոյ Գրիգորի յատակադիւծին ներհակ էր այդ ամուսնութիւնը, զի նա կամենում էր մի առանձին դաս կազմել կղերը բոլորովին անկախ յաշխարհականաց. այդ կարող եղծող կոնկակը մեծ աղղեցութիւն ունեցաւ Եւրոպոյ վերայ ու յայտնեց Գրիգորի մեծ հանճարը: Մեռաւ այս պապս 23 Մայիսի 1085 թիւ. իւր յաջորդը եղեւ Վիկտոր Գ. որ քարոզեց մի արշաւանք Ափրիկոյ Արաբացուց դէմ, այդ արշաւանաց մէջ Քրիստոնեայ կտորեցին 100,000 Արաբ: Վիկտորի յաջորդեց Ուրբանոս Բ. 1088 ին, որոյ ժամանակ եղեւ խաչակրութիւն: Ծ. Թարգ.

պատրիարքից նամակ ու մի սրտաշարժ խանդավառական կերպիւ նկարագրեց քրիստոնէից կրած տառապանքը եւ վիշտը. անպահովցոյց նա եւ որ Քրիստոս երեւեցել էր իւրեան յանրջի ու հրամայել էր կոչել համայն քրիստոնէութիւնը յազատութիւն սրբոյ Գերեզմանին: Ուրբանոս քաջալերեց թափառիկ բանատիկտեան բարեպաշտը ու պատուիրեց նա շրջել յետալիս, ի Գաղղիա եւ ծանուցանել հանուրց Փրկչից ընդունած յանձնարարութիւնն: Սուրբ անապատականը մեծ յաջողութեամբ կատարեց իւր պաշտօնը, քանզի իւր ճարտարախօսութեան համբաւը եւ այն աստուածեղէն ազդեցութիւնն, որով լի էր, իւր համբաւի հռչակին կարապետքն էին: Յամենայն տեղիս ընդունում էին զնա՝ որպէս առաքեալ Աստուծոյ, մանաւանդ, որ իւր արտաքին երեւոյթն զօրաւիզն էր իւր քարոզութեանց. անօթը, ծարաւը եւ նեղութիւնքը պիտել էին նորա անձի վերայ նիհարութիւն: Բոկոտն եւ զլսամերկ, մարմինը ծածկեալ ցնցոտեօք, խաչ ի ձեռին կը հեծանէր նա մի յոռի աւանակ, բայց իւր թնդալից ձայնը, իւր խորունկ աչերից կայծականման ցայտած հուրը մատնիչք էին իւր հանձնարոյն: Ընդ ամենայն տեղիս թէ յեկեղեցիս, թէ ի

փողոցս, ուր խոնուել էր բաղմութիւնը, կը քարոզէր այնպիսի յանկուցիչ եւ սրտամոխիկ կերպիւ, որ ծեփը կը սլանային դէպ իւրեանց ժանգոտած ղէնքը. ապաշտականութիւն սուրբ խաչին:

Մի ընդհանուր երկնային ազդեցութիւն պատեց Արեւմտեան ժողովրդոց, կը տեսանուէր Աստուծոյ կամքը յայտնօղ ակներեւ արտաքին նշանք. երբեմն մի հրեղէն ճանապարհ կերեւէր երկնակամարի վերայ, ուղղեալ դէպ յարեւելս. մերթ կը յայտնուէր յեթերս արենազոյն իմն: Բաց ի ղոցանէ մի ժանտադործ ախտածէտութիւն, որ կը թագաւորէր յայնժամ նռիւրակաւ հռչար անուամբ եւ որոյ անդուծ ճիրանաց բաղումք զոհ կը լինէին, առաքուած էր յԱստուծոյ առ ի պատիժ այն ղանդաղանաց, որով կերկարածղէին իւր հրամանքը: Երկիւղածութեան չը խորհածը, բարեպաշտ խաբէութիւն հնարեց: Մի քահանայ տեսել էր երկնից վերայ մի սուր. այլ ոմն մի ամբողջ ղակիշ զօրաց, երկու ձիաւորք, յորոց մին զրահաւորուած էր խաչիւ, կը պայքարէին ընդ իրեարս, քրիստոնեան յաղթել էր: Զայն տարածուեց, որ մեծն Կաթողոս յարութիւն էր առել ի դերեղմանէ լինիլ հրամանատար Քրիստոսի զօրաց:

Ուրբանոս Բ մի ժողով գումարեց ի քաղաքն Պէշքանս 1095 ին Մարտ ամսում. այնքան մեծ էր դամարճակաց խումբը, զոր հարկ եղեւ ի դաշտի հաստատել ժողովն, 5000 ասպետք, 50,000 աշխարհականք ներկայ էին հանդէսին, ի թիւս որոց եւ Կ. Պօլսոյ կայսեր դեսպանքն, որք եկել էին աղետսել օգնութիւն ընդդէմ Տաճկաց: Պապի յուզիչ եւ բուռն ծառը յարտասուս շարժեց հանդիսակոնքը ու յուովք երգութեան զնալ ի մարտ ընդդէմ անհաւատից: Սակայն քահանայապետը կամենալով աւելի յուզել արդէն զրգռեալ սրտերը, ի 18 հոկտեմբերի 1095 մի երկրորդ ժողով կազմեց ի Գաղղիա ի քաղաքն Բլէրմոն, որ տեւեց մինչ ի 28ը մի եւ նոյն ամսոյ: Պետրոս անապատականը, իւր յառաջընթացը ներկայ էր. 258 արքեպիսկոպոսք, աւելի քան զերեք հարիւր արքայ եւ յոլով իշխանք կը գտանուէին անդ. քահանայապետը այնպիսի սրտաշարժ եւ աղէխարշ օրինակօք նկարագրեց սուրբ Տնօրէնութեանց տեղեաց պղծուիլը, բրիստոնէից լլկանքը, որ ամենեքին արդէն ապաժոյժ՝ միաբերան աղաղակեցին «Աստուած կամի, Աստուած կամի»: Պապը տալով ամենեցուն արձակումն՝ հրամայեց որ այդ սուրբ արշաւանաց մասնակցօղք կրեն

մի խաչ իւրեանց զգեստուց վերայ. — այս է ծագումն խաչակիր անուան —. ապա անուանելով իւր շէգայ *) (տեղապահ) եւ հրամանատար զօրաց զէմար եպիսկոպոս Պինի, կապեց նորա աջ ուսին մի կարմրերանդ խաչ: Զօրաց չուն՝ նշանակուեց Օգոստոս ամսուան 1096 ամի:

Գրեթէ երկու դար տեւեց Բլէրմոն ժողովի ազդեցութիւնն. ի Գաղղիոյ, յԱնդղիոյ, յԻտալիոյ նա եւ ի Հիւսիսոյ դուքս եկին հոյլ հոյլ խաչակրաց ճամբարք: Հաշուել են որ մինչ 7 միլիոն անձինք խուճապեցին զէպ յԱսիա, պատճառ որ՝ խոստացել էր եկեղեցին արձակումն բոլոր մեղաց եւ հոգացողութիւն նոցա ընտանեաց, որքոց եւ այրեաց: Եթէ մի երկնային վարձատրութեան յոյսը զօրութիւն չունենար ազդել ի նոսա մի երկար ու աղետաբեր արշաւանք, սակայն

(*) Գրիգոր Է. պապից առաջ պապերը ի սովորութեան չէին դեսպանք առաքել. այս պապս հաստատեց լէգատներ, որոց պաշտօնն էր այցելուլ բոլոր զաւառքը եւ լիազօր իրաւամբ վճռել, քննել, դատել, սինհոդոս գումարել: Ապագայում լէգայր ցայն աստիճան վատթարացան, որ զօրէն վեհապետի կաներէին, կընքէին եկեղեցիքը, եւ ոտնկոխ առնելով մարդկային իրաւունքը, ամենայն տեսակ անգթութիւնք կը գործէին:

ժանժիր պարտատեարց երեսէն խոյս տալու եւ յԱ-
սիա եւ յԵլլադայ բախտ որոնելու առիթը շատ զօ-
րեղ էին: Շինականք, որոց վիճակն կարի իմն տաղ-
տուկ էր այն բարբարոսութեան ժամանակ, կամօք եւ
ուրախութեամբ կը թողէին իւրեանց արօրը ի հե-
տամտութիւն մի այնպիսի ազատութեան, զոր չէր
մարթ գտանել ի հայրենիս իւրեանց:

Խաչակիրք կը համարուին որպէս ժողովրդային մի
երկրորդ գաղթականութիւն, բայց որոշակի Հինգերորդ
դարու գաղթականութիւնից, զի սոցա նպատակն էր
գտանել բնակութիւնք յաղազս մի ամբողջ Թափա-
ռուն ժողովրդեան. իսկ երկրադնտի այդ մէտորային
ծնունդ տուող պատճառքն էին շահատակութեան սէ-
րը, մարդկային սեռի քաղաքական բարգաւաճումն, որ
ծնաւ հերոսք հանգոյն դիւցազանց Տրոյիոյ եւ Արդո-
նաւորաց, այլ եւ վաճառականութեան հետազօտիչ
հանճարը:

Սոյն ընդհանուր յուզմանց ժամանակ Գերմանա-
կան ժողովուրդը սակաւ հասկամիտութիւն կը ցուցա-
նէին, պատճառ որ, պատաղուելով իւրեանց քաղաքա-
յին երկպառակութեամբ՝ չէին կարող մասնակցիլ մի
դոյնպիսի տար արշաւանաց: Միայն յուզկահարաց մի

քանի հրոսք, ընդ առաջնորդութեամբ խռովարաք քա-
հանայից, որոց աւելի ի ճահ զայր պատերազմել քան
պատարագել, փութացան մասնակցիլ դոյն ուղեւորու-
թեան: Բայց ղետեղեսցուք աստ զլխաւորաց անուան-
քըն:

Բայմօն Տը Սէն Ժիլ, կոմս Թուլուզի, հին պատե-
րազմականն թողաւ իւր հայրենիքն եւ զնաց նուիրել
իւր վերջին աւուրքն ի ծառայութիւն սուրբ գերեզ-
մանին Քրիստոսի, հրամանատար էր Պրովանսի խա-
չակրաց եւ ապա Լամբարտացուց:

Հուզ, եղբայր Փիլիպպոսի Առաջնոյն*) արքային
Գաղղիոյ, սա էր հրամանատար բազմաթիւ Գաղ-
ղիացուց եւ հանգերձ իւր քաջութեամբ՝ մի ամբիծ իշ-
խան էր:

(*) Փիլիպպոս Ա, չորրորդ Թագաւոր ի ցեղէ Կապէթեան Թա-
գաւորեց ի Գաղղիա 1060 ին, խայտառակ կեանք վարելով եւ
անկար զսպելոյ իւր կիրքը, 1095 ին անջատուելով իւր հարա-
դատ ամուսնից առեանգեց Անժու Կոմսի կինը, որոյ աղաղաւ
Ուրբիանոս Բ. բանալիքն զինքն ի ժողովն Քլերմոնի: Մեռաւ
Փիլիպ յաջորդ թողով Գաղղիոյ զահին 1108 ին իւր որդի Լուի
2. Յոյրը:

Բօպէր Գ. դուքս Նորմանտիոյ եւ անդրանիկ որդի Գիլլօմ Տիեզերակալի *). այս իշխանս գրաւ դրաւ իւր դքսութիւնն իւր կրտսեր եղբօր Անդղիոյ արքայի մօտ, առ ի հայթայթումն իւր ուղեւորութեան ծախուց, թէ եւ էր քաջ՝ բայց ոչ իմաստուն, կրքոտ եւ թեթեւամիտ:

Այլ ոմն Բօպէր Կոմս Ֆլանտրիոյ, պետ Ֆլանտա-ցւոց, իշխան արի՝ բայց ոչ արժանաւոր էր հրամանա-տարութեան:

Բօտրու Բ, Կոմս Պէրշի հռչակաւոր ասպետ յաղազս իւր արութեանց, զոր սիշտ կմարտնչէր ընդ անհա-ւատս է որ ի Պաղեստին եւ է որ ի Սպանիա:

Ստեփաննոս Կոմս Բլուայի, երեւելի իւր ի ժողովս ցուցած խելացիութեան մասին, այլ եւ հարստութեան:

(*) Եղուարդ Գ. Խոստովանօղ, Անգղիոյ Թագաւորն, անգաւակ լինելով մտածեց Թագաւորութիւնն թողուլ իւր ազգական Գիլլօմ Նորմանտիոյ դքսին. բայց դեռ իւր դիտաւորութիւնն ի յայտ չա-ծած մեռաւ: Գիլլօմ վաղեց Անգղիա 900 նաւօր ու նուաճելով պետութիւնն 1067ին կոչուեցաւ Տիեզերակալ: Ոչ սակաւ ան-գթութիւնք զործեցին յԱնգղիա ինքն եւ Նորման իշխանքն, որոց հետեւանքն եղեւ ապստամբութիւն, թէ եւ շուտով զսպուեց: Մե-ռաւ Գիլլօմ 1087ին յաջորդ թողով Անգղիոյ գահին իւր երկ-րորդ սրբին Գիլլօմ Բ. Աշխեւը, որ էր մի ժպտ, թունդ եւ բռնաւոր իշխան:

Շանօթ. Թ:

Գօտլֆրուա Բուլլօն, դուքս Ստորին Լօրէնի, եւ իւր եղբարք Պըտլէն եւ Եւստաքէոս: Գօտլֆրուայով հրամանատարութեան ներքոյ էին Լօրէնացիք եւ Գերմանացիք թուով 70000 հետեւակք եւ 10000 հեծեալազօրք, բայց չէր նա ընդհանուր սպարապետ զօրաց՝ ըստ կարծեաց ոմանց: Եթէ Խաչակիրք ունէ-ին մի զլուխ՝ նա Էմար Եպիսկոպոսն էր:

Խաւալացիք գումարեցան ընդ դրօշակաւ Բօէմօնի իշխանին Թարանտի: Բօէմօն Խաչակիր իշխանաց քաղաքագիտազոյնն էր, բայց իւր խորամանկութեամբ կանալատուէր ասպետութիւնն: Թանկրէտ, իւր եղ-բօրորդին, այնքան հռչակաւոր ի բանաստեղծութիւնս, Տասի կընկերանար իրեն:

Ի գարնան 1096 ամի Պետրոս Անապատական և-բեւայ Բուլլօնի առաջ եւ 15000 մի խմբով, ամենե-րեան սինլորքք եւ խառնիճաղանճք: Գօտլֆրուա չը կամենալով միաւորել այդ աճապար անձանց հետ, յորդորեց զնոսա խաղալ յառաջ: Պետրոս ընդունեց այդ խորհուրդը, բայց որքան կը յառաջանար, այնքան իւր հրոսը կը բազմանար մինչ և հաս 910000:

Պարտաւորուելով յերկուս բաժանել զօրքը առ ի հայ-
 Թայթումն ուտեստից, յանձնեց առաջապահ զօրաց
 հրամանատարութիւնն Գօթիէ Գաղղիացի ասպետին։
 Սա կարի նեղութեամբ առաջնորդեց զնոսա անցա-
 նելով ի Գերմանիոյ, ի Հունգարիոյ եւ ի Բուլղարիոյ,
 ուր զօրաց մի մեծ մասը ի կորուստ մատնուեցաւ այդ
 ազգաց ձեռամբ, սլատնառ որ, ծայրայեղ անգթու-
 թեանց տեղիք կը տային։ Գլխաւորը կնքեց իւր մահ-
 կանացու կեանքը ի Բուլղարիս ու իւր եղբօրորդին
 Սանգալիէր առաջնորդեց զօրաց մնացորդը մինչ ի
 Կոստանդնուպօլսոյ շրջակայքը, ուր Ալէքսի կայսրն
 Թոյլ տուաւ բանակել հողալով նոցա բոլոր անհրա-
 ժեշտ կարիքը։ Երկրորդ մասն զօրաց ընդ նրամա-
 նատարութեամբ նոյն ինքն Պետրոսի ապաւախտադոյն
 գտանուեցաւ. սուրբ մարդը չդիտէր որպիսի հնարիւք
 ի հնազանդութիւն ածէ ճամբարը, որ իւր աւաղակ ու
 հէն ախտարակաւ մինչ այն աստիճան ի զայրոյթ
 գրգռեց զՀունգարացիս, զԲուլղարացիս եւ զՅոյնս, որ
 այս ազգերս թափուելով մի մեծ մասի վերայ ու սրոյ
 ճարակ տալով յափշտակեցին զօրաց բազմազան պի-
 տոյքը, բաղկացեալ 2000 սայլերից։ Ի հակիրճ բան,
 Պետրոս եհաս Սանգալիէրի մօտ զրկեալ յամենայն

ընչից եւ դալկացեալ. ապա յորդորեց զԱլէքսի *)
 կայսրն հայթայթել իւր զօրաց պարէն։ Սակայն Կոմ-
 նենոս զարհուրելով ի տես այդ աւաղակ հրոսակաց՝

(*) Ալէքսի Կոմենենոս, եղբօրորդի Իսահակայ կայսեր, փակելով
 զբռնաւոր կայսրն Նիկէփոր ի մենաստանի թագաւորեց 1081 ին։
 Արեւելեան կայսրութիւնն, որ իւր հողեվարքումն էր, զուցէ կա-
 րողանար վերականգնել իւր կործանմանից շնորհիւ Կոմենենոսի
 հարստութեան (dynastie) եթէ արդէն ժողովրդեան բնութիւնն եւ
 բարքն եղծուած եւ վատթարացած չը լինէր, այն ժողովրդեան
 որոյ զարդարակրթութեան ու բարգաւաճման վերայ կը նախանձէր
 ի հնումն զրեթէ համօրէն աշխարհ, որ օրէնք կը սահմանէր այլ
 խուժադուժ ազգաց համար։ Ուստի մինչդեռ Հելլենք իջանելով
 իւրեանց նախկին փառքից յաստիճան տգիտութեան կը նուա-
 տէին Սէլճուկեանց տիրապետութեան ձգտման իւրեանց երկպա-
 ռակութեամբ ու զրեթէ հէն ախտարակօր, Իկոնիոյ սուլթանք ի
 նկատի ունենալով նոցա զրուծիւնն, կսպառնային խաղալ Կ. Պօլսոյ
 վերայ։ Ալէքսի օգնութիւն աղերսեց Եւրոպիայ եւ այն օժտադակ
 զօրքը այս ինքն խաչակիրք աւելի սարսափ ազդեցին ի նա քան
 թէ Տաթիկք, որոյ աղազաւ ստիպուեցաւ կայսրն զանազան տեսակ
 խարդախութեամբ ու նենգութեամբ վտրուել ընդ նոսա, նկրտելով
 միշտ նոցա կորստեան։

Հելլենական զրականութիւնն, զոր կորուսել էր իւր պայծառու-
 թիւնն եւ յանձափս աղաւաղեալ էր, սկսաւ ծաղկիլ ի կայսրու-
 թեան Կոմենենոսի, քանզի այս իշխանս թէ եւ տիրապետ եւ նենգ
 սակայն քաջ եւ անվկանդ լինելով ի պարսպմունս մշակուձէր
 զրականութիւնն իւր զուստր Աննայի հետ, զոր բիւզանդիանս
 պատմագրաց մինն կը համարուի։ Մեռաւ Ալէքսի Կոմենենոս
 1118 ին 70 ամաց։

Շաւ. Թարգմ.

դիջաւ այդ կրօնամոլաց խնդրոյն անցուցանել յԱսիա նախ քան զգալուստ իշխանաց, անդ կոտորուեցան Սէլմուզ Թուրքերից ու միայն 5000 անձինք զերձան խոյս տալով ի Կ. Պօլիս:

Հաւել սոյնգունակ հրոսակք՝ մէն մի խումբը բաղկացեալ ի 12000 անձանց, եւ որք կազմուել էին ի Գերմանիա, ենթարկուեցան մի եւ նոյն վիճակին: Ի մէջ այլոց էմիսոն ոմն կոմս, որ կը պահանջէր Թէ ստացել է հրաման յերազի բնաջինջ առնել զԹշնամիս խաչին, որք էին ոչ Թէ միայն անհաւատքն, այլ եւ Հրէայքն, Հրէայք՝ որոց զոյուծիւնն մի հանելուկ է եւ որոց անուանեաց արդէն Կիլկերոն «Ժողովուրդ ծնեալ յաղագս ծառայութեան», մի այնպիսի ազգ, որ առանց հայրենեաց առանց կենդրոնաւորութեան կապրէ իւր Թշնամեաց մէջ, ընդ ամենայն տեղիս օտար հարստահարեալ, բայց ընդ նմին ժառանգօղ մի զերազոյն իշխանութեան: Արդ յիշեալ հրոսակաց զըլխաւորաց մինն Վօլվմար մտանելով ի քաղաքն Մալանս՝ սրախողխող արաւ 900 Հրէայք, որոց զումարաց անտուկըբ հայթայթեցին իւր ուղեւորութեան անհրաժեշտ կարիքը: Այսպէս գործեց եւ ի յովով քաղաքս, ոչ որ չհամարձակեցաւ ընդդիմանալ նմա, զի Աստուծոյ

անուամբ կը կատարէր: Թէ եւ ի Գերմանիա եւ ի Բօհէմիա խոհեմաբար վարուեցան. բայց հասանելով ի Հունգարիա զօրէն հուղկահարաց վարուեցան, բնակիչք Հունգարիոյ երամովին դուրս եկին նոցա զէմ ու մեծ մասն ի կորուստ մատնելով՝ մնացորդաց էլ յաղարար վարեցին, այնպէս որ եւ ոչ մին ի նոցանէ հասաւ ի Կ. Պօլիս: Այսպէս միջակ հաշուով 200.000 եւ այս 500.000 անձինք անդամ փչացան նախ քան՝ որ խաչակիրք իւրեանց տեղերից շարժուած լինէին:

Զ- ԳԵՂԵՔԻԱՆ ԲԱՅՆԷՒՆ:

Ի 15 Օգոստոսի 1096, Գօթըֆրուա սկսաւ չուել Գերմանիոյ եւ Հունգարիոյ միջից: Ռայմոն Ժիլ Էսկլալմենիոյ ճանապարհն բռնեց. միւս խաչակիրք այս ինքն Գաղղիացիք եւ Կորմանք մտան ի նաւ ի Բրէնէ եւ ի Տարանտ: Գօթըֆրուա առանց որ եւ իցէ արկածից պատահելու հասաւ ի Թրակիա: Ի Փիլիպպօլ իրադեկ եղեւ զի Հուզ, եղբայր Փիլիպպօսի ալէկոծութեամբ ընկել էր ի զիրկս Յունաստանի ու հասանելով Կ. Պօլիս ի զիպահուջ էին դրել, չնայեցեալ՝ որ իւր յարդանքն արել էր Ալէքսի կայսեր: Այս իշխանս անդոհեալ ի տես Եւրոպական ազանց կերկնչէր մի

գուցէ իւր դաշնակիցք նկատելով Սրեւելեան կայսրութեան կործանման հասանիլն՝ ցանկանան փաղաղել այդ դիւրին որսդ նախ քան՝ որ խաղային ընդդէմ Տաճկացւոյ։ Կայսրը տածեց ի միտս իւր մի միջոց՝ որով կարող էր ղերծանիլ այդ վտանգից, այն է՝ հպատակութեան երդումն առնել նոցա զխաւորներէից, նման այն անգոր մարդին, որ կկարծէ թէ այն բանն՝ որ զօրութեամբ ի զլուս չի գար, խորամանկութեամբ պիտի ի կատար հանէ։ Սակայն իւր ի կիր արկեալ խարդաւանքն եւ չարակամութիւնն, որ թաքուն չը մնաց, անշուշտ արգասաւորելոց էին այն աղէտքն, յորոց ինքն կը ճգնէր խուսափել եթէ խաչակիրք չաճապարէին շուտով հասանել իւրեանց նպատակին։

Գօտթֆրուա իմանալուն պէս թէ Հուգ ի ղիպահուջս կայ, խնդրեց նորա արծակուսն, բայց մի գոհացուցիչ պատասխան չընդունելով սկսաւ թշնամութիւնք երեւան հանել, որով պարտաւորուեցաւ Ալէքսի առնել հաշտութիւն։ Գօտթֆրուա ցանկացողն խաղաղութեան՝ վստահացաւ ի կայսր ու պատանդ առնլով զՅովհաննէս Պերփեռութէն որդի կայսեր, զնաց ի Կ. Պօլիս։ Ալէքսի ընտրեց զնա Կեսար ու Գօտթֆրուա մատոյց նմա իւր յարգանքն խոստանալով վե-

րադարձնել կայսեր Տաճկաց կորդած քաղաքները՝ եթէ յաջողէ տիրապետել։

Սոյն հաշտութեամբս Գօտթֆրուայի զօրքն անցան յԱսիա։ հասաւ յայնժամ եւ Բօէմօն ընդ Նորմանտացիս։ Ալէքսի կասկածում էր այս իշխանից, եւ կարի իսկ իրաւամբ. պատճառ որ, մտադիր էր նա իւր հօր տաճած դիտաւորութիւնքն Սրեւելեան կայսրութեան տիրապետութեան մասին յառաջ տանելու։ Ուստի այդ յուսով էր ընդունել խաչակրութիւնն։ Ի Տիւրքոս քաղաք խոստովանեց իւր մտադրութիւնքն Գօտթֆրուայի, բայց զրուստանաց արժանի սոյն առաքինի իշխանս մերժեց զզուանօք ի ղոյնպիսի ժպիրճ ձեռնարկութիւն ու յօժարեցոյց զնա մատուցանել կայսեր հպատակութեան յարգանք։ Բայց զխաւորք այդ մասին տրամադրութիւն ցուցաւ բաց ի կոմսէն Թուրուզի, զոր մերժեց հպատակել օտարի. սակայն երդուեց չը ձեռնարկել ընդդէմ պատուոյ եւ կենաց Ալէքսի կայսեր այնու թէութեամբ, որ արքայն չը քակէ իւր խոստմունքն։

Յամեսեան մայիսի 1097, համայն խաչակիրք, իշխանք եւ զօրք միացան ընդ իրեարս Նիկիոյ առաջեւ, ամենեքեան՝ հեծեալք, հետեւակք, արք եւ կանայք,

մանկտիրք եւ ծառայք 600,000 հոգի էին: Չընտրեցին հրամանատար, այլ մէն մի իշխան գլուխ լինելով՝ շուտով նկատուեցաւ նախանձ եւ պառակտումն ի զանազան ազգս:

— Աստ թող ներէ թարմանչին ներհուն հեղինակը, որ կասում ենք մեր թարգմանութիւնից վայրկի մի՛ ցուցանել մեր համազգեաց թէ յորձմ վիճակի կը դառնուէր Կիլիկիա երբ մտին անդ խաչակիրք:

Կիլիկիա, որ վաղնջական երկիր մի է, յայնժամ փոքր - Ս.սիոյ մի մասն կը կազմէր*), ի վաղուց հետէ բազմաթիւ Հայ ընտանիք հաստատել էին անդ իւրեանց բնակութիւնքն: Ռուբէն ում, որից ծագեցաւ Ռուբինեան ցեղը, ազգական եւ մտերիմ բարեկամ Գաղիկ Բ. ի **) քաշուեց Կիլիկիա արքայի սպանմա-

(*) Մրա. Պատ. Հայ. կարապետ Վ. Շահնազարեանց:

(**) Գաղիկ Աշոտեան Բագրատունեաց վերջին դժբախտ Բագաւորն, նստեցաւ Թագաւոր Յովհաննէս Սմբատից յետոյ, որոյ եղբորորդին էր: Այս խելահանճար, հայրենասիրութեան կրակով վառուած իշխանն հայուեց եւ մաշուեց բանտարկութեան մէջ Կ. Պոլսում, պատրեալ կայսեր սուտ երգումներով եւ շնորձիւ դաւաճանութեան զօրխածին Վեստ Սարգսի: Գաղիկ, ամենայն կողմից ճարը հատանելով 4043 ին, տուաւ իւր տէրութիւնն կայսեր: Այսպիսի մի հայրենասէր Թագաւորի անուամբ պիտի թնդայ մէն

նէն (1079) զկնի ու առնլով մի քանի ամրոցք Յունաց ձեռից ամրացաւ ի լերինս Տորոսի, ուր էին եւ յոգունք ի կրօնաւորաց, ընդ որս եւ Հայոց մեծ Հայրապետ Գրիգոր Վկայասէր:

Ռուբէն այդ տեղ խաղաղութեամբ պայազատելով իւր ժողովուրդը 43 ամ՝ մեռաւ 4093 ին: Իւր հաւաքաւոր որդի Կոստանդին Ա. յաջորդեց անմիջապէս իւր մահուանէն զկնի. ահա ի պայազատութեան սոյն Կոստանդեայ կատարուեցաւ առաջին խաչակրութիւնն: Աստուածապաշտ իշխանն քրիստոնէավայել մարդասիրութեամբ ընկալաւ Ղատինացիքը եւ ի զանազան պարադայս մեծ ծառայութիւնք մատոյց նոցա. բայց աւանդ . . . Կոստանդ անդիտանում էր թէ այդ խաչակիրք, որոց համարում էր եղբարք, որպիսի տրգասիք պիտի արտադրէին խաչուկ ու արդէն թա-

մի ազգասէր անհատի սիրտն եւ նորա անունն ամենեցուն շքեթանց վերայ լինի. բայց ոչ, մեր սիրելի եղբայրակիցներէ ինչ իոյթ, նոցանից շատերն անգամ չգիտեն Գաղիկի գոյութիւնն: Հաւթեր, պաշտեցէր այդ նահապէսն, պատճառ, նա իւր հայրենասիրութեան եւ ազգասիրութեան աղազաւ վառթարար սպանուեցաւ ի Յունաց, որով եւ վախճան եղեւ Հայաստանի Թագաւորութեան:

Եւսե. Թարգ.

Թարաց, Սկիւթացւոց, Յունաց լծից ներքոյ տանջուող Հայոց, . . . Թէ որքան խաչակիրք ստնանեցին Հայաստանին քաղաքականապէս, նիւթապէս եւ բարոյապէս, այդ չէ մեր քննելի խնդիրը, զի պարտ է մեզ վերադառնալ մեր Թարգմանութեան: —

Դեռ թողով զՆիկիա՝ ցուցանենք Թէ ոյր էին Խաչակրաց Թշնամիքն, ընդ որս ի պայքար պիտի ելանէին: Տուրիլ Բէկ, գլխաւորն Սէլճուզեանց հիմնել էր Մետասաներորդ դարում մի հզօր պետութիւն, որոյ կհնազանդէին Պարսկաստանն, Պաղտատ, Միջագետք, Փոքրն Ասիա եւ Սիրիա: Մելիք - Շահի, իւր երրորդ սուլթանի ժամանակ Սէլճուզեանց ինքնակալութիւնն խիստ ընդարձակ էր. այս իշխանիս մահուանէն զկնի 1092 ին, ինքնակալութիւնն անջատուեց ի զանազան ճիւղս, յորմէ բոլորեցին բազմաթիւ փոքր պետութիւնք. ամենազօրեղը այս պետութեանց՝ էր Իկոնիոյ Սուլթանութիւնն, որ 1074 ամի Մելիք - Շահի տրամադրութեամբ էր հիմնուել ի Սուլէյմանայ, որ նուաճելով զՆիկիա, անդ փոխադրեց իւր աթոռն: Սոյն պետութիւնս բազկացած լինելով ի Հռովմէական զաւառաց՝ բուժ անուամբ յորջորջուած էր, յապաղային կոչուեցաւ եւ խնամակալութիւն Իկոնիոյ: Փոքրն Ասիա Կիլիկիոյ

եւ Հայաստանի հետ ի միասին էին ընդ գաւալանաւ Սուլէյմանի, եւ ի 1092 ամաց հետէ իւր որդւոյ Գլիճ առաջնոյն, որ կը կրէր Ասլան (առիւծ) մականունն:

Ի մէջ զանազան Սէլճուզեան պետութեանց, որ յԱսիա էր, Իրան կամ Պարսկաստանն նոցա իսկական կենդրոնն, ուր կը Թագաւորէր Պարխիարուխ սուլթանն անդրանիկ որդի ճէլալէտտինի. այլ եւ — Հալէպ, ուր կիշխէր Բէգվան սուլթանն, — Դամասկոս, ուր կը Թագաւորէր Բալթազ, — Անտիօք, — Մուսուլ:

Ընդ Սէլճուզս մի այլ տաճիկ Երամ կոչեցեալ իւր գլխաւորի անուամբ Որտականք հիմնել էր 1082 ին մի ինքնակալութիւն ի Սիրիա եւ ի Հայաստան. Մելիք Շահ՝ տուած էր զերուսաղէմ Որտականաց, որք վաղ քան զգալուստ Խաչակրաց կորուսին այդ քաղաքը եւ ինչ որ ունէին ի Պաղեստին:

Յամմա Խէլիֆայք միշտ կը կառավարէին դեզիպտոս. Էլ Մուսաճալի իններորդ ամիրապետն կորզած էր յՈրտականաց Պաղեստին եւ զերուսաղէմ. Խաչակրաց յԱսիա հասանելուն՝ դեռ նորա ծնուն էր: Սհա սորա էին Քրիստոնէից Թշնամիքն՝ ընդ որս պիտի մարտնչէին:

Պատերազմն սկսաւ ի 5 Մայիսի 1997 Վի Նիկիոյ պաշարմամբ. Գլխի Ասլան Բուլիոյ Սուլթանն յարժակեցաւ պաշարողաց վերայ՝ բայց յետոյ ընկրկեցաւ: Աստ հարկաւոր է զինուորական արուեստին վերայ մի դիտողութիւն անել: Արեւելեան ազանց զենքն էր աղեղն եւ նետ. ասուած է ի ռամիկս զի « Տաճիկը ի Ֆրանկաց ուսան նիզակի եւ զրահի զործածութիւնն », սակայն ի հնումն տեսանելի էր յաբալարանն Ս. Գլխի անակիք, որոց վերայ նկարուած կային առաջին Խաչակրութեան պատերազմին եւ պաշարմունքն, ուր Տաճիկը զրահ կը կրէին:

Նիկիա թէեւ ամրակազմ, չը կարողացաւ զիմանալ մի ամսից աւելի Խաչակրաց քաջութեան, որք կսպասէին քաղաքի դրանց բացման իւրեանց առաջեւ՝ երբ ի մեծ զարմացումն իւրեանց Յունական ռայի ծածանիլը տեսան որմոց վերայ. խորամանկն Ալէքսի չը կամենալով, որ Արեւմտեայք ընդ ձեռամբ ածեն իւր մայրաքաղաքի ծայրում եղած ամրաքաղաքն ի բանակցութիւն էր մտնալ ընդ տաճիկս, որպէս զի ընդ փոխարինութեամբ մի գումարի յանձնեն քաղաքը իւրեան, ու Յունական ճամբարը մտնալ էր անդ զաղսնալ պէս:

Թէեւ Խաչակրաց զինուորաց մէջ դժուրութիւն ծագեց, սակայն կայսեր ընծայիւր հանդարտութիւնով սկսեցին յառաջ չուել բաժանեալ յերկուս ջոկատս: Մին յայդ ջոկատաց պատահեցաւ առջններ Գորիլէի 150000 Տաճկաց ընդ հրամանատարութեամբ. Գլխի Ասլանի: Խաչակիրք յարժակեցին քաջութեամբ եւ տեսանելով թշնամոյ աճապարանօք փախուստն՝ իւրեանց յաղթող համարեցին, քանզի չէին ճանաչում Տաճկաց եղանակը, որ հանդոյն Մեծին - Ասիոյ բնածին ազանց ունին ունակութիւնս կեղծ փախստեամբ լարել որողայթ իւրեանց թշնամեաց մի եւ նոյն ճարտարութեամբ, որով ի նախնումն եկը Պարթեւք այնքան ահ էին տուիս Հռովմայեցւոց: Բրիտտոնեայք հալածուեցան ու սկսան փախչիլ յաջ եւ յահեակ՝ երբ Բուլլոն վրայ հասնելով առաջին ջոկատիւ ու մի նոր ուղղութիւն տալով պատերազմին տարաւ յաղթութիւնն:

Յայսմ մարտի՝ Խաչակիրք քաջ տեղեկացան Տաճկաց քաջութեան ու յառաջ խաղալով ի մէջ Փոլսիոյ հասան ի Կիլիկիայ, անհրաժեշտ կարեաց եւ ուտեստից նուազութիւնն մեծ կորուստ պատճառեց: Տարսոն քաղաքը, ամենահարուստը ի քաղաքս Կիլիկիոյ, եղեւ առիթ շփոթութեան ի Խաչակիրս ի մէջ

Պըտվէնի, եղբօր Գօտըֆրուայի եւ Թանկրէդի, որք կը պայքարէին ընդ իրեարս իւրեանց զօշակները տընկելու յատկացման մասին քաղաքի պարսպաց վերայ: Պըտվէն շարունակեց իւր արշաւանքն մինչ ի շրջակայս Նփրատայ. Նդեսիա էր ի միւս կողմն գետոյ, բնակիչքն էին Քրիստոնեայք. սոքա իմանալով, որ արին Պըտվէն գտանի ի զօրս, հրաւիրակ առաքեցին առ նա զալ եւ իշխել իւրեանց վերայ, ու այսպէս հիմնուեցաւ յԱսիա մի քրիստոնեայ պետութիւն, որի հետ կցեց Պըտվէն Սափօզա՝ զնելով մի տաճիկ էմիրից, եւ Սարուճէ՝ զօր նուաճեց:

Միւս Խաչակիրք ժողովուեցան Անտիոքայ առաջեւ՝ ուր կիշխէր Բաղդատի սուլթանի մի եղբօրորդին, այս քաղաքիս զրաւուն անհրաժեշտ էր Խաչակրաց՝ իւրեանց ձեռնարկութեան յաջողութեան մասին: 600000 զօրքից միայն 500000 մնացածը ի 15 Հոկտեմբերի 1097 ին պաշարեց զայն: Շատ ամիսներ անցան կատարեալ հանդարտութեան մէջ, պատճառ որ, չորեք կողմն արգաւանդ լինելով ոչ սակաւ կարիք կարգաւաւորէին. սակայն յումպէտս գործածելով շուտով զօրաց պարէնն պակասեցաւ եւ ի վերջոյ հարկադրուեցան անառողջ կերակուրք ուտել. երկվարաց թիւը որ

կը հասանէր մինչ ի 70000, իջաւ ի 2000, որը հիւանդութեամբ եւ որը սպանմամբ՝ ուտելիք պատրաստելու հիւանդութեանց առթիւ յողուներ ենթակայ եղեն մահուան անողոր Վճռին, այլք վնասելով լուելեայն խոյս ետուն, ի մէջ որոց Պետրոս, հեղինակն այս ամեն ձեռնարկութեանց, որ ի ժամանակի փախստեան հասաւ Թանկրէտ ու յետս բերաւ:

Զօրաց զխաւորք ի խորհուրդ մտանելով հրեշտակ առաքեցին առ Կոստանդին արքայ Հայոց, որ իրազեկ լինելով նոցա տառապանաց՝ ուղարկեց Խաչակրաց առաւտ ուտելիք եւ պարէնք: Այս պատճառաւ Լատինք քաղաքը առնելէն զինի յղեցին առ նա բազում ընծայս ի կողոպտից քաղաքին ու անուանեցին զնա Marquis, մարքէզ, Chevalier, ասպետ, եւ Consul, հիւպատոս Հայոց:

Այդ անպարստ միջոցին (սովի) հասաւ եւ մի ճեմովական նաւ, որ բերել էր պաշար եւ ուտեստ. զօրաց քաջութիւնն կենդանացաւ, ըստ որում ընդ դարնան հիւանդութիւնք դադարեցին եւ առատութիւնն սփռուեց ի բանակի: Բայց դեռ պաշարումն չը յառաջացած՝ իրազեկ եղեն, որ 200000 յանձանց քաղկացեալ մի զօրք կը յառաջանար յաղատութիւն Ան-

տիրոջայ։ Սէլճու գեանց ղլխաւորն Պարսկաստանի Պար-
խիարուխ սուլթանն էր ուղարկում։ հրամանատարն
Մուսուլի իշխանն էր։ Բարեբաղուաբար այդ գուզագդ
երեք շաբաթ կորցրաւ ընդունայնաբար Եղեսիոյ պա-
շարմամբ։ Երբ նոցա գալստեան լուրը սփռուեց ի
բանակի Խաչակրաց, Ստեփան Բլուայ այնպիսի մեծ
յերկիւղ ըմբռնեցաւ, որ չորան կրկին չը վերադառնալու
4000 անձամբք, եւ ըստ որում այս վատութեան օրի-
նակը կարօղ էր ունենալ հետեւողք, ուստի իշխանք
մտադիր եղեն ընդունել Բօէմօնի մի առաջարկութիւն-
նըն, որով պիտի կարօղանային տիրել քաղաքին, այս
իշխանա ի բանակցութիւն էր մտել մի դաւաճանի
հետ, որին յանձնել էին բերդի աւուր տեղեաց մէկ
պահպանութիւնն, դաւաճանն խոստացել էր մնալնեի
քաղաքն ու Բօէմօն տեսանելով Խաչակրաց վհատու-
թիւնն յայտնեց նոցա, թէ կարօղ է ինքն մի մեծ
գումարի միջոցաւ յանձնել քաղաքը զօրաց եթէ իւր-
եան եւ իւր յաջորդաց կը տան Անտիոքայ բացարկ
ձակ իշխանութիւնն։ Հակառակ ճգանց Ռայմոնի, որ
կը յիշեցնէր Ալէքսի կայսեր տուեալ երդումն, Բօէ-
մօնի խնդիրքն ընդունուեցաւ, ի պիշերի մի քանի Խա-
չակիրք ելին պարսպի վերայ չուանէ սանդխի միջոցաւ,

դոր դաւաճանն ինքն էր կսպել ու բացին պարսպի
գաղտնի դրանց մէկը իւրեանց ընկերաց։ Որպիսի
զարմացումն պատեց քաղաքի բնակիչքը, երբ առա-
ւօտեան տեսան Քրիստոնէից զօջակը ծածանում է
ի քաղաքի եղած մի բլրի վերայ։ յայնժամ սկսաւ մի
զարհուրելի կոտորած ի փողոցս եւ ի տունն։ Խաչա-
կիրք ոչ մի հասակ եւ ոչ մի սեռ խնայեցին։ սպա-
նելոց թիւն եղել 40000։ Ահա զկնի իննամսեայ
պաշարման այսպէս առնուեցաւ Անտիոք յ9 Յուլիսի
4098 ամի։

Բայց դեռ Խաչակրաց ճակատագիրն նոր աղէտք
պիտի կրէր։ յերրորդ աւուր հասաւ Պարսկաստան դա-
կիշը ու այնպիսի կերպիւ պաշարեց քաղաքը, որ սո-
վը չանազանեց երեւան լինել։ սովաւ դադարեցաւ հնա-
զանդութիւնն, պատճառ որ՝ ոչ թէ միայն սոսկ զի-
նուորք, այլ եւ աղնուականք անգամ իջանելով ի գի-
շերի փախստեամբ պատերից, գնացին ի բանակն
Տաճկաց ու դարձան ի կրօնս նոցա։ Խորին յուսահա-
տութիւն կը թազաւորէր։ չկար ոչ մի հնար փրկութեան,
յորժամ մի ճգնաւոր ներկայացաւ Ռայմօնին Պարթէ-
լէի անուամբ ու ասաց, որ Անդրէաս առաքեալն չորս
անգամ երեւեցել էր իւրեան յանրջի ու հրամայել էր

ցուցանել իշխանաց Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ մի անկիւնը, ուր թաղուած է Գեղարդը, որով խոցոտեցին զվոզս Քրիստոսի: Կոմսը մտածելով, որ մի սոյնպիսի յայտնի երեւոյթ կարօղ էր հիացումն ազդել եւ ի քաջակերութիւն ածել զԽաչակիրս, հրամայեց պեղել գետինը, յայտնուեցաւ օծեալ Գեղարդն (°) ու մի յաջող վախճան արդասաւորեց. ի քաղաքի կային միայն 500 երիւարք. ուխտաւորք կիսամերկ՝ դալկացած էին ի սովոյ, սակայն մի յարծակում ձեռնարկեցին. Կօրբալօ, Մուսուկի իշխանն, ռաճքաւց կը խաղար այդ լուրդ իւրեան տալու միջոցին. առանց կասելոյ իւր խաղից՝ ծաղրեց այդ խելացնորքը, յորոց եւ ոչ մինն ըստ իւր կարծեաց պիտի կարօղանար զերծանիլ իւր սրից. բայց նախ քան զմուտ արեւոյ իւր զօրքը ընկճեցան Խաչակրաց քաջութեան առաջեւ ու կորոյս յաղթութիւնն. սոյն հրաշքս, որ տեղի ունեցաւ ի 28 Յունիսի, կրօնական արարողութեանց մէջ մուծին:

Իշխանը հաւատարիմք իւրեանց խոստման ցանկացան տալ զԱնտիոք Բօէմօնի. այլք ընդդիմացան. — երկպառակութիւնն ծագեցաւ ու մինչ այն աստիճան հասաւ, որ զօրքը սկսաւ ընդդիմանալ ու սպառնալ հրոյ մարակ տալ քաղաքը, եթէ վերջ չտան այդ խը-

ռովութեանց. զկնի բազմազան կաղից տուին Բօէմօնի: Եւնտիոք զրաւեցաւ ի կենաց առաքինի Էմար եպիսկոպոսն, որ միշտ իւր բարերար իշխանութեամբ կը սանձահարէր յոռի վարքը:

Անտիոքայ վերաբերեալ վէճն չէր միայն Խաչակրաց պահողն ի քաղաքի. Եպիպոսի Ֆէթիմայ Խէլիֆայն, որ կը համարէր այս նիզակակիցները, որպէս թիկունք ընդդէմ տաճկաց, յորոց զրաւել զԵրուսաղէմ. այլ եւ ընդդէմ ներքին թշնամեաց կամեցաւ ընդ նսա դաշինս կռել՝ տալով զԵրուսաղէմ նոցա. բայց Խաչակիրք՝ պահանջելով, որ նա հրաժարական տայ բոլոր Պաղեստինից հաշտութիւնն դուռն չէկաւ. յամուտն Մարտի 1099ի քրիստոնեայ զօրքը թողեց զԱնտիոք ժամադիր լինելով ի Լաուդիկէ. որ էր միմիայն քաղաք ի Սիրիա պատկանող Կ. Պօլսոյ կայսերացանտի զօրքը չուեց ղէպի հարաւ ընդ լերինս Լիբանոսնու, ուր երբեմնակի սփոփանք էր գտանում ի ճենովացւոց ու նուաճելով Տրապօլսոյ, Տիւրոսի, Սիդոնի եւ Կեսարիոյ տաճիկ իշխանքն հասաւ Եւփրատ, որոյ կառավարիչն խոստացաւ յանձնել իւրեանց քաղաքը եթէ յաջողէին առնուլ զԵրուսաղէմ. ապա զըրաւելով զՅոպսէ նաւահանդիստ՝ հասաւ Յունիսի 6 ին

մի լերան վերայ, որոյ ստորոտը կը գտնուէր Երուսաղէմ:

Ո՛րպիսի ուրախութիւն, ո՛րպիսի ցնծութիւն, որպիսի աղաղակք՝ երբ լսուեցաւ ծայն՝ ամա՛ Երուսաղէմ: Ունայն տեղ կը նկրտին՝ ի հանդարտութիւն բերել նեղացած զօրքը. սրացաւ առժամայն պարսպաց վերայ. բայց զքաղաքն առնուլ ղիւրին չէր: Իֆթիխար Լւմին յանուն Խէլիֆային եղիպտոսի կը պաշտպանէր քաղաքն 40,—60,000 զօրօք մինչդեռ Քրիստոնէից գուգաղը բաղկացած էր 20,000 հետեւակազօրից եւ 1500 հեծեալազօրից, չունէր կարեւոր պիտոյք, ոչ ուտեստ, ոչ ջուր, ոչ փայտ պատերազմական մեքենայս կազմելու: Սակայն կրօնական եռանդն ոյժ պարդուեց անզօր զօրքին եւ մարտական գոչիւնն «Աստուած կամի» ներշնչեց ի նոսա մի եւ նոյն երկնային ազդեցութիւնն, որ երեք տարի առաջ ազդել էր ի Քլէրմոն: Մի ճենուական նաւ այդ տարաբախտ միջոցին բերաւ զինի եւ պաշար, սակայն չը կարողացաւ ծարաւահոյժ զօրաց տանջանաց վախճան տալ, ծիանք եւ դրաստք կորան: Առընթեր Սիւքէմի դոխն մի անտառակ, ուր կային կարեւոր փայտք ի կազմումն երկու շարժիւն՝ քրդաց, ուստի Յուլիսի

9 ին կատարելով մի թափօր Սաւրը քաղաքի չորեք կողմը, որպէս ի հնումն Յեսու յերիբով, ի 14 ին փորձեցին թշնամոյ վերայ մի յարձակում, բայց յետ մղուեցան. երկրորդ օրը կրկնեցին ու Գօտըֆրուա Բոթօն երրորդ *) անձն եղեւ, որ ցայտեց քաղաքի մէջ ու զրունքը բացաւ զօրաց: Խաչակիրք մտին ի փողոցս եւ ի տունս անօթի առիւծոց կատաղութեամբ: Աստուծոյ ղէմ զործեալ նախաստանաց վրէժխնդրութեան արիւնը դարձրեց նոցա վաղր. Տաճիկ, Հրէայ, կին, մանուկ ոչ ինչ չը խնայեցին, քանզի յայտնել էին թէ ո՛վ որ առաջ մտանէր ի մի տուն, իւր ժառանգութիւնն էր: Կարքեւտն քաղաքի առմանէն ղկնի դեռ սոյնպիսի կոտորած չէր տեսնուած. ի մզկիթն Օմարի յաղթողք ընկղմուած էին յարեան մինչ իւրեանց ոտից կոճղն: Բնակչաց մի սակաւ մասն զերծաւ ի մահուանէ:

(*) Երկու եղբարք Լուդով Եւ Անժիլլէր եղեն խառնելիք:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԲՈՐԴ.

Թագաւորութիւն Երմանակէայ «Եւալ Է
1099 Է ՎԵԼ Է 1147:

Կրօնամոլութիւնն միայն մշտնջենական փրկութեան
ապահովութիւնն տեսաւ հարիւր հազար մահուան
մէջ: Մարտականք՝ լի ջերմեռանդութեամբ զենքիկեց
լինելով բոկոտն եւ զլիաքաց կերկրպագանէին սուրբ
Տօրէնութեանց վայրքը փառաւորելով զՍ.մենակալն
մի ղոյնպիսի փառունակ օր պարգեւելու համար *):

Էր 15 Յուլիսի 1099. նոր առիթ երկպառակու-
թեան. քանզի Պապի շէգան զրաւեց մղկմաց բոլոր կո-
ղոպուտքն իւր տիրւոյ համար թողլով Երուսաղէմայ նոր
պատրիարքին անշարժ կալուածոց սեպհականութիւնն:

Ընտրեցին զԳօտըֆրուա Բուլժոն թագաւոր, որ ար-
ժանագոյնն էր իւր քաջութեամբ եւ առաքինութեամբ

(*) Խաչակրաց ժամանակակից Հայ պատմադիր Ուրճայեցիին
կասէ թէ ի ժամանակի առման Երուսաղէմայ անդ կը գտանուէր
եւ Գրիգոր Վկայաւէր:

Ե. Թ.

հանդերձ. ընդունեց թագադրութեան առաջարկութիւ-
նըն, բայց պարկեշտ իշխանն շառագունեց թագ կա-
պել անդ՝ ուր փրկիչը սպակուել էր փշեայ սպախօք:
Հիմնիչ էր նա Երուսաղէմայ թագաւորութեան, սակայն
կը կրէր սուրբ զերեզմանի պաշտպանի անունն:

Բաց ի պետութենէն Անտիոքայ՝ ուր կը պալապա-
տէր Բօէմոն, եւ կոմսութենէն Եղեսիոյ՝ որ տարա-
ծիւր մինչ յեփրատ եւ ուր կիշխէր Պրտվէն, եղբայր
Գօտըֆրուայի, հիմնուեցան եւ մի քանի աւատառու
պետութիւնք: Արին Թանկիէդ հիմնեց Գալիլիոյ եւ Տի-
բերիոյ իշխանութիւնն. Ռայմօն ղը Թուլուզ արդէն
տէր Թօրթօզի ի Փիւնիկիա՝ կը ժառանգէր զՏրապօ-
լիս, եթէ ի պաշարման սոյն քաղաքիս չը փոխէր
յաստեացս *) այնպէս որ, Տրապօլսոյ կոմսութիւնն
հիմնօղն իւր որդին Բէթթրան եղեւ 4109 ին: Յա-
պազայի եղեն եւ կոմսք Յոպպէի, իշխանք Տիւրոսի,
Կեսարիոյ (Պաղեստին), Նապլոսոյ, Պէրուժոյ այլովքն
հանդերձ. բոլոր այս փոքր պետութիւնք էին վիճակը

(*) Այս պատահարքս զետեղեալ աստ յամբողջութիւն ցուցա-
կաց մասնաւոր պետութեանց, սկսանէ ի 1105 է:

Սէնէշալն, դրան առաջին պաշտօնեայն կը դառէր հոգեւորականները, դատաւորը եւ սեպուհըը. սորա հաստատեալ էին դատել այն անձինքը, որք իրաւունք ունէին յանդիման լինել յատենի Գերակոմսաց, զոր օրինակ հնաշխարհիկ քրիստոնեայքն: Դրան երկրորդ պաշտօնն ըստանձնեալ էր սպարապետն, որոյ ետեղակալը Մարաշախտ տիտղոսն կը կրէր: Եկեղեցին կարգադրուեց հանգոյն արեւմտեան Եկեղեցեաց, բայց իւր անկախութիւնն ի թաղաւորութենէն աւելի մէկին եւ բացարձակ կերպիւ յայտնուեց. միայն արտաքոյ կարգի պարագայից մէջ նա օգնութիւն կը մատուցանէր արքային:

Օրինաց մատեանը պահուեցաւ Սուրբ Գերեզմանատան Եկեղեցւոյ մի արկղիկ մէջ, սակայն նորա քնադիրն չընդօրինակեցին, պատճառ՝ որ մէն մի ասպետի եւ դատաւորի պարտաւորութիւնն էր զիտեմալ զայն բերանացի ու միայն ի տարակուսական պարագայս կը նայէին ընտրին: Սոյն միակ օրինակս կորաւ 1187 ին, երբ Սալահաին յափշտակեց զԵրուսաղէմ. ապաքէն հարկ էր վերակազմել զայն ի բերան առեալ ասպետաց յիշողութեանց միշտցաւ: Ի վերջոյ Ժան Իրէլացի, Կոմս Ենպպէի վերադրեց օ-

րէնքըն, որքան որ ինքն եւ այլք կը յիշէին. այս աշխատութիւնս եղեւ ի վերջնում Ժամանակի 1252 ին, քանզի անդ կը յիշեն Սիրեն քաղաքի պաշարումն, որ անձնատուր եղեւ այդ իսկ թուականում: Ժան Իրէլացի եմոյժ իւր Խմբադրութեան մէջ այն դատաստանական ձեւը՝ որ Ֆիլիք Նաւարացի ոմն յօրինեալ էր մի եւ նոյն թուականում. Ֆիլիքս այս բնակէր ի Կիպրոս, ուր Երուսաղէմայ օրէնքն մուտ գտաւ 1192 ին: Նոյնպէս ի կիր արկին Բիւզանդեան Լատին Կայսրութեան մէջ. ի 1121 ամի Վէնէտիկցիք ենթարկեցին զայն ի վերաքննութիւն:

Հազիւ Գօտըֆրուա քայքայեալ էր յիւր իշխանութեան, երբ ներկայացաւ մի ակոյեան, որին պարտ էր լինել իւր հպատակ: Պատրիարքական պաշտօնն նախ յանձնուած էր ad interim առ Ժամանակաւոր Արքեպիսկոպիտ, Նորմանտիոյ ղիւանաղաքին. բայց Ժաղորեք, արքեպիսկոպոս Պիզայի հոտանելով պապի մի յանձնարարութեամբ՝ բարձրացաւ յաթոռ պատրիարքութեան ու դրաւ թագ ի զլուխ Գօտըֆրուայի, որպէս կալուած Եկեղեցւոյ: Սոյն հոգեւորականս յայնմ հետէ եղոյց մի մեծ իշխանութիւն բոլոր քաղաքական գործոց եւ թագաւորի վերայ, այդու յայտ ածելով որպէս թէ մոսաղիբ է ի-

քաղործել յարեւելս այն յատակագիծը, զոր Գրիգոր Է. կը տածէր յաղազս Եւրոպիոյ կամ լաւ եւս ունիւմ ասել՝ յաղազս աշխարհի: Գիլլոմ Տիւրացի, պատմագիր առաջնախաչակրութեան կը պատմէ, որ ի 1065 Մօսթանաէր - Բիլլան Եգիպտոսի Խէլիֆայն պարգեւեալ էր Երուսաղէմայ Եկղեցուն, քաղաքի մի քառորդ մասէն՝ կործանեալ պարիսպքն վերանորոգելու թէութեամբ. Ժազօրէր չը բաւականանալով մի քառորդ մասէն պահանջեց բոլոր Երուսաղէմը, որպէս սեպհականութիւն Տեառն՝ Յոպպէ քաղաքան համդերծ, զոր Խաչակիրք վերստին նորոգեալ էին. բարի, խոնարհ, բարեպաշտ Գօտըֆրուան առ ի սիրոյ խաղաղութեան խոստացաւ զիջանիլ այդմ, խնդրեաց մի քանի այլ քաղաքներ տիրապետելուն պէս. եթէ այդ չը լինէր ի կենդանութեան իւր, պատրիարքը պիտի ժառանգէր անմիջապէս զԵրուսաղէմ եւ զՅոպպէ:

Ի հաշիւ առնելով զԽաչակիրս՝ ի ճահ է մեզ հետեւել ընդհանուր սովորութեան, որին նայելով եօթն ահադին արշաւանք յընթացս երկուց դարուց յորջորջուած են Խաչակիր անուամբ, բայց ըստ իրականութեան այնքան բազմաթիւ արշաւանք եղեն յայդ երկուս դարս, որոց թիւը որոշել անհնարին է: Նախ

քան զԳօտըֆրուա Բուլյօն Վէնէտիկեցոց Խաչակրաց մի տորմիդ ժամանել էր յեզերս Սիրիայի. դուն մի ժամանակէն զկնի 1099 ին, հանրապետութիւնն յըղեց 200 նաւերէ բաղկացեալ մի նաւատորմիդ: 1104 ին շենուացոց եօթանասուն պատերազմիկ նաւք հասան եւ ապա 1108 ին եւս բազմազոյն. անկարելի եւ յումպէտս իցէ ծանօթացնել Իտալիոյ հանրապետութեանց բոլոր արշաւանաց, զի ժամանակակից պատմագիրք անորոշաբար կը խօսին: Միայն հուն մի ժամանակ Սեկալոնի պատերազմէն զկնի յոլով իշխանք, Փլանտրիոյ Կոմսն, Նորմանտիոյ դուքսըն, Եւստաքէոս Բուլյօնի կոմսն վերադարձան յԵւրոպա ընդ 20,000 Խաչակիրս. զրեթէ այդ թուիդ հաւասար մի թիւ մնաց ընդ Ռայմօն Ժիլի, որ դեռ մի քանի ժամանակ բնակեցաւ ի Պաղեստին ընդ Կոմսին Եղեսիոյ, ընդ Բօէմօնի իշխանին Անտիօքայ եւ Թանկրէդի իշխանին Տիբերիոյ եւ Գալիլիոյ: Գօտըֆրուայի զօրութիւնն նուազեցաւ մինչ ի 500 ասպետ եւ 2000 հետեւակ:

ՊԼԱՆԵՆԵՐԻՆԵՐԻ ԼՅՈՒՆԵՐԱՆՈՒՅԵՐԸ:

Ի 17 Օգոստոս 1100՝ Գօտըֆրուա կնքեց իւր մահկանացու կեանքն *):

Պատրիարքն եւ Թանկրէդ յայտնեցին իւրեանց ի նպատտ իշխանին Անտիոքայ, որ գուցէ հասանէր, եւ թէ բանտարկեալ չը լինէր ի ծնու իւրն Գանշմենդի **), որ էր հիմնիչ մի տաճիկ հարստութեան ի Սերաւոտիա, որ ի Հայաստան. սա ձերբակալեալ էր զԲօէմոն ի պաշարման Հալէպի, զոր վերջինս կը տնէջար կըցել իւր Անտիոքայ իշխանութեան հետ. ուստի ի բացակայութեան նորա՝ Գօտըֆրուայի կուսակցութիւնն առաջարկեց սորա եղբոր Պըտովէնին, որ ընդունեց

(*) Ոյդ իսկ ամի մեռաւ Կոստանդին Ասպետ եւ Մորբէդ Հայոց իշխանն հինգ տարի պայազատութենէն զկնի. իւր անդրանիկ որդի Թորոս Ա. յաջորդեց իրեն. սա առաւ Յունաց եւ Սկիւթացւոց ձեռնից յոյժ քաղաքք եւ ւաւանք ու մեռաւ 1125 ին:

(**) Ըստ աւանդելոյ Հայ պատմագրոց, այդ Գանշմէնտ էր Հայ, որ ներկեալ ի Յունաց զնաց առ Պարսս ու ուրան ոյժ հաւատը ընկալաւ Պարսից արքայից Սերաստիոյ կուսակալութիւնն. եւ երբ Անտիոքայ կոմսը զերի ընկաւ, Վասիլ մի Հայ իշխան մահանուանեալն Գող, զնեց Բօէմոնը Գանշմէնցի 40,000 դահեկան տալով ու առարեց Անտիոք իւր տեղն: Թէ եւ պատմութեանն հեղինակն ոչինչ չէ յիշում Բօէմոնի Վասիլ ձեռամբ աղատութեան մասին, բայց ոչինչ տեղիք չունիմք կասկածել մեր պատմագրաց ճշմարտութեան վերայ այդ մասին:

Մ. Թ.

Թէ եւ իւր եղեսիոյ Կոմսութիւնն, որ Թողեց իւր եղբորորդի Պըտովէն Բուրգին աւելի ընդարձակազոյն էր քան Երուսաղէմայ Թագաւորութիւնն: Արի՛՛ բայց կրքոտ եւ ժլատ Թանկերտն չը կամենալով հպատակել մի անծի, որին երկար ժամանակէն ի վեր կատէր, նախամեծար համարեց տալ ի ձեռս նորա իւր Տիրերիոյ կոմսութիւնն ու զնալ յԱնտիոք, քան նորան յարդանք մատուցանել: Պըտովէն սահմանեց այդ վիճակը ի նպատտ Հուդ դը Օմէրի: Բայց մի հաշտութիւն տեղի ունենալով 1109 ին, Թանկրէդ ստացաւ զՏիրերիա, զԿայֆա եւ զԲէթլէհէմ, որպէս վիճակը երուսաղէմայ Թագաւորութեան:

Գագօրէր պատրիարքն առաջ մերժելով Թագադրել զՊըտովէն, սա կորդեց ի ձեռանէ նորա զԵրուսաղէմ եւ զՅոպպէ ու միացոյց վերստին ընդ միապետութեան. պատրիարքն զիջաւ յայնժամ ու Պըտովէն օծուեց ի Բեթլէհէմ, պատճառ որ՝ քրիստոնէական խոնարհութիւնն թոյլ չէր տալիս զդէնուլ ծիրանի արքայական Փրկչի չարչարուած վայրում:

ԽԱՆԴԻՐՈՒՄԻ ԼՅՈՒՆԵՐԱՆՈՒՅԵՐԸ Ե ԳԵՐԴԱՆԱՅՈՒՅԸ:

Անցել էին հազիւ երկու տարի Երուսաղէմայ յաղթութենից յետ, նոր երաւիք խաշակրաց բաժանեալ

յերիս մասունս ղիմեցին ի Պաղեստին: Առաջին բաղկացեալ էր յիտալացոց, ի Գաղղիացոց եւ ի Գերմանացոց թուով 50,000 հեծելազօրք եւ 100,000 հետեւակը, ընդ որս յարեալ էին եւ մի բազմամիլ հողք կանանց, մանկաց եւ ծառայից, եմէ ստոյգ են եւ չափազանց չեն ժամանակակից պատմագրաց հաշիւքն: Անդ գտանէր եւ Անսէլմ Արքեպիսկոպոս Միլանայ ընդ երկուց Կոմսից Լօմբարդիոյ, Ստեփան ղը Բլուա կոմսն, որ վերադառնալով ընդ ճապովկ առաջին Խաչակրութիւնից յԵւրոպա, իւր կնոջ Նորմանտիոյ զքսի քեռ խրախուսանօք եկել էր ջնջել այն արատն եւ բիծն, որ այս փախուստս զորոշմել էր իւր համբաւին. կային եւ այլ ասպետք: Գերմանացիք, որ ըստ յորդորանաց Հենրիկոս Գ. ի *) ընդունել էին Խա-

(*) Հենրիկոս Կայսր Գերմանիոյ, էր որդի Հենրիկոս Գ. ի. սա Գրիգոր Է. Պապի հետ ունեցած վիճից եւ կալից պատճառաւ բազում յեղափոխութիւնք առթեց ի Գերմանիա: Հենրիկոս սմբաստանուած էր, որպէս յարեալ Սիմոնականութեան եւ իրօք այս Կայսրս իւր երիտասարդութեան ժամանակ բոլորովին զուրկ էր յառաքինութենէ: Պայքարումէր պապի աշխարհական իշխանութեան վերայ, վասն որոյ զուամբելով մի ժողով 1076 ին, ուր ներկայ էին Սիմոնականութեամբ ամբաստանեալ հոգեւորականք, սահմանեցին ձգել Պապը աթոռից ու մի նորը ընտրել. Կայսրն

չակրութիւնն, պատճառ որ՝ այս իշխանս առ ի ստանալ զարձակումն ի բանադրանաց՝ յայտնել էր թէ մըտաղիք է ուղեւորիլ ի Սուրբ Երկիրն, միացան այդ զօրքի հետ: 1101 ին Զատիկ մօտ հասան ի Նիկիոմիդիա ու խնդրեցին Ալէքսի Կայսեր տալ իւրեանց ղլխաւոր՝ Ռայմօն Թուլուզցի ծեր կոմըս, որ կը

իւր նամակի մէջ Գրիգոր Է. ին այսպէս զրեց հասցէն շատ Հիւսէպրաւ, որ չէ Պապ, այլ մի վատար Զգնաւոր: Պապը առաջուր կոխելով Հենրիկոսի ժողովի վճիռը բանալրեց զնա ու անկեալ հրատարակեց Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ զահից (ըստ որում յայնժամ Իտալիա Գերմանիոյ կը պատկանէր), այդ պատճառաւ յորովք յետս կասեցան Հենրիկոսից, այլը զաշակից լինելով Պապի հաւանութեամբ ընտրեցին 1077 ին հակակայսր Սուաբի ղուքս Բուոլֆին: Հենրիկոս էլ առնելով Հռոմ, հալածեց Գրիգորին ու Կղէմէս Գ. անուամբ մէկն հակապապ զրաւ անդ: Սակայն այս Կայսեր վերջին տարիքն շատ խղճութեամբ անցան. իւր հարազատ որդիքն Պապերի զըզմամբ, որք կուսուցանէին թէ արքայութիւնն կժառանգէր, եթէ նորա հնազանդութիւնից ետ դառնար, ասպտամբեցան իւր դէմ. երկրորդ որդի Հենրիկոսը Խաբէութեամբ բռնելով իւր հայրը, բնաւորեց եւ կապտեց զնա յիշխանութենէ: Խեղճ Հենրիկոս Գ. մեռաւ ի 1135 բանտի մէջ 1106 ին բանադրեալ. անիրաւ պապերը, որ նորա զօրախուրթեանց պատճառք էին եղել եւ նորա մնացորդն անդամ չը թողին հանգչել, հանելով ի հողոյ աստ անդ էին շրջեցնում մինչեւ որ հինգ տարուց յետոյ ազատեալ մեռեալը ի բանադրանաց թաղեցին:

գտանուէր ի Կ. Պօլիս, այս հինաւուրց մարտականս, որոյ մօտ էր օծեալ գեղարդն, ընդունեց հրամանատարութիւնն, բայց ոչ անազան նկատեց, որ իւր ազդեցութիւնն իշխանութիւն պիտի չունենար մի ամէկիւր զօրքի վերայ, որ կը յարակայէր ի միտս զնալ Սէճուզեանց իշխանութեան կենդրոն Բաղդադ քաղաքն տապալել: Առաջնորդեց այդ յեղուզակ զօրաց մինչ ի Կապադովկիա, ուր յամենան օգոստոսի 1101 Իքն Դանըշմէն-ի իշխան Մէլիտիոյ եւ Գլիմ Ասլան Իկոնիոյ Սուլթանն ի փախուստ դարձրին: Ռայմօն զղուելով մի զոյնալիս հրամանատարութիւնից, որ չունէր յարդ, պատերազմի հետեւեալ զիշերն խոյս տուաւ. առաւօտեան զօրքը անդլուխ տեսանելով իւրեան ու ըմբռնուելով մի պանական (panique) զարհուրանքից ցիր եւ ցան եղեւ, թողլով Սէճուզեանց կատաղութեան ի բանակի եղեալ քահանայքն եւ բազմաթիւ կանայքն. այդ փախուստիդ մէջ 160,000 անծինք ի կորուստ մատնուեցան:

Երկրորդ Գաղղիական մասն 15,000 թուով ընդ հրամանատարութեամբ Գլիլօմի, կոմսին Նըվերի, բռնեց Լօմբարդացւոց ուղին. բայց այնպիսի կերպիւ բնաշինջ եղեւ Հալի վտակի առընթեր, որ միայն զըլ-

խաւորք ու 700 անծինք հասան մերկ յԱնտիոք, ուր հիւրընկալուեցան ի Թանկրէտէ:

Գլիլօմ կոմս Գլինէի ժողովեց 50,000 Գասթօն եւ ընկերակցութեամբ Հուզ Վերմանտացւոյ, որ ունեցեալ էր Ստեփան տը Բլուայի վիճակն Գուի Լուսինեանի համահայր եղբոր Ռայմօնի հետ անցաւ ի Հռենոսէ ու միաւորեց Վէլֆ Գ. Բաւիէրի զքսի եւ Հենրիկոս Գ. Կայսեր դստեր Խղայի հետ: Այս երրորդ մասը անցանելով ի Հունկարիոյ եւ ի Բուլղարիոյ ենթարկուեց առաջնոց վիճակին. ըստ ոմանց Խղա անկաւ ի ձեռս Տաճկաց ու եղեւ մայր Զէնկի Աթապէկին. Վերմանտիոյ կոմսն զրաւեցաւ ի կենաց ի Տարտոն իւր վիրաց պատճառաւ. Վէլֆ խոյս տալով կոտորածից վերադարձաւ Եւրոպա, բայց հասանելով ի Կիպրոս, ընկճեցաւ:

Գօտլֆրուայի յաջորդ Պրտվէն Առաջնոյն ընդունած տկար օճանքն, զոր յիշեցինք, հաւանականաբար պիտի չը փրկէին զԵրուսաղէմ մի արագ կործանմանէ, եթէ Պիղայի, ճենեվիոյ եւ Վենետիկոյ Խալաական հանրապետութիւնքն հզօրապէս չը նպաստէին. Թաղաւորը կարգեց ընդ նոսա մի սահմանադրութիւն, որոյ զօրութեամբ յիշեալ հանրապետութիւնք զործակից լի-

նելով քաղաքաց առմանց պիտի ընդունէին նոցա քա-
ւորդ մասն, եւ կողոպտից երիր բաժինն: ահա դոցա
օղնութեամբ Պըտվէն առաւ զՍրսուժ, Կեսարիա, Ս-
քեայ (1104) Տրապոնա, Պէրուժ (1109), որք թէ իւր-
եանց զրից եւ մեծութեանց պատճառաւ կարեւոր վայրք
էին: այս հանրապետականքս կը նկրտէին հանապազ
օճան լինել Պաղեստինոյ Գրիստոնէից, քանզի մեծա-
պէս կը վարձատրուէին: Խաչակրաց տեղափոխու-
թեամբ եւ իւրեանց նաւատորմիդքն անհուն վաճառք
կը փոխադրէին յԱրեւելեաց յԵւրոպա ի վերադարձին:

Պըտվէնի Թագաւորութիւնն եղեւ մի պատերազ-
մական Թատրոն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք: Եգիպտոսի
Խէլիֆայից ցամաքային եւ ծովային զօրաց հետ
միայն ի ձմրան դու կ'առնէին: Միւս կողմից Երու-
սաղէմայ Թագաւորութիւնն ի վտանդի էր տանիլ իշ-
խանաց երեսէն, այս ինքն Դամասկոսի Մալիք Դոխմա-
զի, որ սեռաւ 1104 ին, եւ ապա իւր որդի Թուժուշի
կողմից: Զանց առնեմք նկարագրել բոլոր պատերազմ-
քնն, յորում բազմիցս Գրիստոնեայք պանծացին
յաղթութեամբ ընդ հովանաւորութեամբ կենարար խա-
չին:

Պըտվէն, որ ստիպուած էր 1108 ին Թողու Սիդոն
կարեւոր ամրոցի պաշարումը, մի յեղակարծ օգնու-
թեան շնորհիւ 1110 ին առաւ քաղաքը: Ղեռաւորց
Նորմէկիոյ Թագաւոր Սիլուր 1107 ին ժողովե-
լով 10,000 Սքանտինավացիք՝ ուղեւորուեց դէպ ի
Սուրբ Երկիրն: հասանելով 1108 ին ի կողմանս Փոր-
թուզալի՝ յափշտակեց յԱրաբացոց ղԼիզրօն, Կէնտրա
եւ Սլկասէր, ու ժամանելով անտի ի Պաղեստին նը-
պաստեց Պըտվէն արքային յառման Սիդոնի 1110 ին
յամսեանն ղեկտեմբերի: Թագաւորն ի վարձատրութիւն
Սիլուրի տուաւ նմա մի մասն ի Խաչակրայտէ: Այդպէս
բոլոր եղերական քաղաքք անկան Պըտվէնի իշխա-
նութեան ներքոյ:

Իշխանութիւն Սնտիոքայ:

Թէեւ Սնտիոքայ իշխանութիւնն անկախ էր յԵ-
րուսաղէմայ, պատճառ որ՝ Բօէմոն երդուեալ էր հպա-
տակ մնալ Կ. Պօլսոյ Կայսեր եւ ինքնուրոյն կը կա-
ռավարէր, սակայն սոյն իշխանութեան հանդամանքն
խիստ մտերմօրէն կապուած լինելով ընդ Երուսաղէմայ՝
հարկը ստիպումէ մեզ մի քանի խօսք պսել: Մինչդեռ
Բօէմոն իղիպահնոջս կար ի Թանկրէտ, որ յայնժամ

զրկեալ էր իւր Թիբէրիոյ կոմսութենէն եւ կը կառավարէր զԱնտիոք եւ կը տարածէր այդ իշխանութիւնդ յափշտակելով ի Յունաց Ատանա, Մամիստրէ, Լառդիկէ: Ապա վերադարձնելով իշխանութիւնն Բօէմոնին, որ 1104 ին ազատուել էր Գանշմէնի ձեռնից, շնորհիւ Վասիլի Հայ Խշխման — խաղաց ընդ նա յօդ-նութիւն կոմսին Եղեսիոյ եւ Յօսըլէն իւր ազգակցին, որ մի փոքր պետութիւն էր հիմնել նուաճելով զԹէլ-բաշը, Մարաշ, Այնթապ, որք էին ի ծայրս Եղեսիոյ: Շէմս — ուլ — Դօվլէ իշխան Մուսուլի եւ Սօլիման իշխան Մարտինոյ կը գային զօրօք ընդդէմ այդ երկու իշխանաց, այն պատերազմի մէջ, որ տեղի ունեցաւ յեզերս Եփրատայ, Քրիստոնեայք փախուստ առին. Եղեսիոյ կոմսն եւ Յօսըլէն զերուեցան ի Տաճկաց եւ տարուեցան ի Մուսուլ:

1104 ին Բօէմոն ընկերակցութեամբ նախկին պատերիարք Դակօպէրի (Պապի Լէգաների մինն հանեալ էին ի պատրիարքութենէ), թողաւ զԱսիա ու չորաւ յԵւրոպա օգնութիւն որոնել ընդդէմ Խաչակրաց թըշնամեաց, որք էին ոչ թէ միայն Տաճիկք, այլ եւ Յոյնք եւ Արաբք. ի բացակայութեան իւր յանձնեց կառավարութեան ղեկն Թանկրէդի, որ կը վարէր նաեւ Եղե-

սիոյ իշխանութիւնն ի բանտարկութեան Պըտլէն տը Բուրդի: Թանկրէդ իւր գործունէութեամբ, խելացութեամբ եւ իւրեան ընտելական քաջութեամբ կատարեց ըստանձնեալ պաշտօնը, 1105 ին նուաճեց Արտաղէն եւ 1107 ին Ապամէն: Սակայն երբ 1109 ին Պըտլէն տը Բուրդ եւ Յօսըլէն զերծան ի բանտէ, Թանկրէդ՝ պատրեալ ի փառասիրութենէ մերժեց տալ զԵղեսիա նմա. այս մերժումն արտադրեց մի քաղաքական մարտ, որով կողմանք միացան ընդ անհաւատըս, եւ ի հարկէ այդ երկպառակութիւնդ կարի վըտանգաւոր պիտի լինէր Երուսաղէմայ՝ եթէ քանի մի ասպետք միջամուխ չը լինէին եւ վախճան Հտային սոյնպիսի մի վիճի, որ մինչ ի մահ մի խորին ոխ ձգեց Պըտլէնի եւ Թանկրէդի սրտից մէջ: Այս վերջինս մեռաւ ի 6 դեկտեմբերի 1112 յԱնտիոք. զգաւով իւր վախճանն կոչեց իւր մահուան անկողնոյ մօտ իւր ամուսին մատաղահաս Սէսիլին, որ էր զուստր Ֆիլիք Ա. արքային Գաղղիոյ եւ Տրապօլսոյ առաջին իշխան Բէրթրանի երկրօտասանամեայ Պօն որդին, ապա միացնելով նոցա ձեռերը պատուիրեց, որ զուգաւորութիւն ամուսնական կապերով երբ Պօն կը հասանէ իւր ութ եւտասներորդ տարին: Անտիոքայ կա-

ուովարութիւնն որ կը պատկանէր Բօէմոն Բ. ին, Բօէմոնի չորեքամեայ որդւոյն, պատճառ որ՝ վերջինս մեռեալ էր ի 1111, Թանկրէդ յանձնեց վարչութիւնն Ռիշարի որդի Բօժէրին, երդմնեցուցանելով զնա, որ ի ժամանակի պահանջման վերադարձնէ այդ աւանդդ Բօէմոնին: Բօժէր մի անկար իշխան էր, նա փոխանակ տարածանելոյ իւր սանի պետութիւնն, հազիւ կարողացաւ եւ զայն պահպանել յերեսաց Թըշնամեաց:

Պըտվէն արքայն 1118 ին մի յանդուգն ձեռնարկութիւն արաւ. ընկերակցութեամբ երկու հարիւր վեշտասան ասպետաց եւ 400 զինուորաց յառաջացաւ յեղիպտոս մինչ ի Նեղոս առանց հանդիպելոյ որ եւ իցէ ընդդիմադրութեան, պատճառ որ՝ իւր գալուստը ան էր սփռել ի սփիւռս Եղիպտոսի: Բայց մի հին հաստոյր վիրաց բացման առթիւ վերադառնալով յԵրաւրիշ մեռաւ պատուիրելով, որ Թադը տան իւր եղբոր Եւստաքէոսին, ու եթէ սա մերժէ զալ յերուսաղէմ՝ Պըտվէն տը Բուրգին. իւր մարմինն փոխադրուեց յերուսաղէմ:

Սակայն յումպէտս չիցէ ակնարկ մի ձգել աստ նա եւ Կիլիկիոյ վերայ:

Թորոս իշխանն կառավարէր զԿիլիկիա ու հետզհետէ տարածանէր իւր իշխանութիւնն: Սէլճուզեանք, որը զհետ էին յարածամ արշաւել ի Կիլիկիա յաւթուեցան Թորոսէն, որին օճան էր Գոյ Վասիլ: Բայց մարդկային կեանքը նմանելով Թատրի, ուր փոփոխակի կը խաղացուին երբեմն բարի երբեմն չար անցք, անկար է լինում միշտ յարակայել մի հիման վերայ. քանզի մինչդեռ Կիլիկիոյ բնակիչք կային յանդորրի Թորոսի խոհեմ կառավարութեան ներքոյ, ահա նախանձը՝ որ ընդունակ է երբեմն տապալել եւ ահաւոր պետութիւնքն, մտաւ Հայ որեարց սիրտը. դոքա բարուրանօք զրպարտելով զԹորոս զարծրին Լեւոնի եղբայրական սէրը յատելութիւն, որ տակաւ տաստկանալով մինչ յայն աստիճան հասաւ, որ երկու եղբարք զհետ եղեն կորուսանել զմիմեանս:

Եղեսիոյ Պըտվէն տը Բուրգ կոմսն թէ եւ պատերազմական, բայց ըստ վկայութեան Ուռհայեցւոյ ժամանակակից պատմագրի՝ լինելով մի անիրաւ մարդ եւս առաւել զրգուեց Լեւոնի ատելութիւնը. բնական էր այդ մի Լատինացւոյ, որ լինելով ծնրադիր Պապի՝

բոլոր նոցա՝ որք չէին հնազանդողք կոյրզկուրայն պապականութեան՝ կըհամարէր որպէս թշնամի քը-
րիս: Գոնէութեան, ուստի սնոտի բաղբաղանօք զնաց
եւ պաշարեց Կապան ամուր բերդն, որ կը պատ-
կանէր Գող Վասիլի յաջորդ Տղայ Վասիլը: Վարդու-
նալով զինու զօրութեամբ նուաճել Վասիլը, խորա-
մանկութիւնն ի կիր արկաւ եւ յաջողեց: Լեւոնի կի-
նը, որ Պըտովէնի քոյրն էր, ծնեալ էր մի դուստր: այս
դուստրս Հափահաս էր յայնժամ, ուստի Եղեսիոյ Կոմ-
սըն ծածուկ դաշնադիր լինելով Թորոսի հետ խնդրեց
իւր փեսայ Լեւոնից տալ իւր դուստրն Վասիլին:
Լեւոն հասկնով կոչեց սու ինքն զՎասիլ եւ պսակեց
իւր դստեր հետ: Բայց Թորոս նենգութեամբ հրաւի-
րելով իւր եղբօր փեսայն ի տուն իւր՝ բռնեց զնա
եւ զաղտնապէս առաքեց առ Պըտովէն, որ զրկելով
զնա յամենայն իշխանութենէ ու առնով զՔեստուն,
Ռապան եւ զայլ ամրոցս՝ արծակեց: Այս պատճա-
ռաւ Լեւոնի ատելութիւնը խիստ սաստկացաւ: Այդու-
չը բաւականանալով Պըտովէն, 1117 ին պաշարեց ըզ-
Պիր: այս քաղաքս, որ պատկանէր յայնժամ Այլխա-
րիպ եւ Լիկոս արի հայ զօրապետաց եւ որք էին
հօրեղբորորդիք Շնորհաւոյն, թէ եւ անսովի, սակայն

սովի պատճառաւ անձնատուր եղեւ: Այլ եւ սոյնգու-
նակ զործեր շատ զործեց Պըտովէն հայ իշխանաց
հետ, բայց ապա յանձնելով իւր Եղեսիոյ կոմսութիւնը
իւր ազդական Յօտըլինի իամ չոսլինի, որպէս վի-
ճակ թաղաւորութեան զնաց յերուսաղէմ ու պսա-
կուեցաւ թագաւոր 2 Ապրիլի 1118 ամի:

Թորոսին յաջորդեց իւր եղբայր Լեւոն Ա. ի
1125 ին:

Պըտովէն Բ. ի իշխանութեան ժամանակ Երուսա-
ղէմայ թագաւորութիւնն հասեալ էր իւր պայծա-
ռութեան վերի աստիճանին. այդ թագաւորդ կցեց
Երուսաղէմայ հետ եւ զՍնտիօք, պատճառ որ՝ ի 1119-
ին մեռեալ էր Ռօփեր: Բայց 1125 ին բռնուելով մի
ղարանի մէջ, որ Հալէպի սուլթանն էր լարեր, Էօս-
թաշ Գրընիէ, իշխան Սիդօնի եւ Կեսարիոյ եւ սպա-
րապետ թագաւորութեան, անուանեցաւ Խնամակալ
ի բացակայութեան արքայի: Էօսթաշ զրաւելով ի
կենաց 1125 ին, յաջորդեց ի խնամակալութեան եւ ի
սպարապետութեան Գիլյօս իշխան Տիբերիոյ, որոյ
ժամանակ Քրիստոնեայք ձեռն արկին Տիւրոս կարե-
ւոր ամրոցի պաշարման օժանդակութեամբ Գօսլինի-

դօ Միքայելի Վենետիկոյ դօժին: Բայց նախ քան զձեռնարկութիւնն մի ժողով եղեւ յԱքեայ, ուր սահմանուեցան հետեւեալ թէութիւնքն ընդ Վենետիկացիս: Յամենայն քաղաքս վերաբերեալս արքայի եւ սեպուհեաց Վենետիկացիք պիտի ունենան մի առանձին փողոց, մի եկեղեցի, մի լողարան եւ մի հացադործի խանութ: Իւրեանց տուեալ Աքեայի մի մասն, որ ընդունած էին Սիդօն ամրոցի պաշարման զործակցութեան առթիւ: Եթէ Տիրոս եւ Ասկալօն քաղաքքն առնէին իւրեանց օգնականութեամբ, պիտի ունենային մի մասն այն քաղաքներից: Բաց ի սոցանէ՝ նոցա վաճառականաց մեծ արտօնութիւնք պարգեւեցին:

Յաւարտ դաշնադրութեան պաշարեցին զՏիրոս ի 15 Փետրվարի 1424 ին: Այս քաղաքս, զոր կը պատկանէր Գահրէի Խէլիֆային, բացաւ յունիսի 9 ին իւր դրունքն Խաչակրաց, Դօժի եւ Տրապիզոն կոմսի առաջեւ: Յետ ժամանակաց Պըտվէն Բ. հատուցանելով իւր փրկանաց զինը ազատուեցաւ ի ձեռաց Թէմուր-ժաշի: Պըտվէնի եւ իւր յաջորդաց ընդ Մուսուլմանս ունեցած անվերջանալի կռիւներում մեծապէս զօրավիզ եղեն ասպետական կարգաց հաստատութիւնքն, որ այդ Պըտվէնդ պաշտպանեց: Այս կարգս,

որոց մէջ ասպետական հողին միաւորեալ էր եզականապէս ընդ անապատական կենաց, այդ դարու նորանշան տեսեաց մինն է:

ՀԻՄՆՈՒՄ ՍԵՔՆԻ ՅՈՒՆԱՆՈՒՄ ԿՐԷԻ:

Սրբոյն Յովհաննու ասպետական հռչակաւոր կարգը յառաջընծաց է ի հիմմանէ Երուսաղէմայ Թադաւորութեան: 1048 ամի Ամալֆ քաղաքի վաճառականք զտանուելով Սուրբ Երկրում որպէս ուխտաւորք, հիմնեցին առընթեր Գերեզմանատան Եկեղեցւոյ մի մատուռ, մի վանք եւ մի հիւանդանոց յաղազս ասպնջականութեան իւրեանց ազգի ուխտաւորաց, որք հասարակօրէն վատ կերպիւ կընդունուէին ի տեղական Քրիստոնէից: Անդ բնակեալ Ղատին ճգնաւորք ընտրեցին զՍուրբն Յովհաննէս պաշտպան իւրեանց, որոյ աղադաւ յորջորջուեցան Ասպնջական եղբարք Սրբոյն Յովհաննու: Ժէրար Պրօվէնսալ ոմն, որ ի ժամանակս առաջին խաչակրութեան զլուիս էր այդ հիւանդանոցի, բաժանուեցաւ մենաստանից եւ հիմնեց մի այլ կրօնական միաբանութիւն տալով մի առանձին կանոն եւ որոշելով այդ կարգի զգեստը մի սեաւ հագուստիւ եւ սպիտակագոյն ունակիտեան խաչիւ: Բաս-

քալ Բ. պապն *) կարգը եւ հիւանդանոցը իւր հովանաւորութեան ներքոյ առաւ՝ արդէն նուիրեալ պարգեւը վաւերացնելով եւ նմա ստորակարգելով Խտալիոյ զանազան քաղաքաց մէջ եղած հիւանդանոցը: Ռայմօն տը Պօնի երկրորդ դուխ կամ վերակացու հիւանդանոցի ժողովեց կարգի ալելուայ սահմանադրութիւնքն ու կազմեց նորօք մի ժողովածոյը օրինաց, որ Կալեփա Բ. **) հաստատեց ի 1120 ամի: Կարգը բաժանեալ էր յերկու եղբայրական դասս, — կղերք, որոց յանձնեալ էր ուխտաւորաց հոգեւոր օգնութեանց մատակարարութիւնն, եւ աշխարհականք՝ ի հոգացողութիւն ակաթմէտաց: Յետ ժամանակաց երբ Տաճարականք ասպետութեան ընդ անապատական կենաց միաւորման առաջին օրինակն

(*) Պասքալ Բ. պապը ընտրուեցաւ 1099 ին, որոյ քահանայապետութեան երկրորդ տարին մեռաւ հակապապ Կղեմէս Գ. իւր մահը պատահեց 1118 ին:

Մ. Թ:

(**) Կալեփա Բ. էր արքեպիսկոպոս Վեննա քաղաքի, որ ժելազ Բ. պապի մահուանէն զինի ընտրեցաւ պապ 1119 ին. իւր քահանայապետութեան չորրորդ տարին զուարեց մի ժողով ի Լատրան, որ համարվում է որպէս Իններորդ տիեզերականն, բայց առաջինն յԱրեւմուտս: Մեռաւ 1121 ին. իրեն յաջորդեց Հօնօրիոս Բ:

Մ. Թ:

տուին, հաստատեցաւ երեք դասք — քահանայք, ծառայողք եւ զինաւորեալ ասպետք. վերջինքս պաշտօն ունէին առաջնորդել ուխտաւորաց՝ յերեսաց ասպատակութեանց անհատաւորից: Ութ եւտասներորդ — յաջորդին ժէրազի Հուզ Բըվէլ, ընտրեալ յամի 1259, եղեւ առաջին Կարդապետ մակղիր ընդունօղն Երննօսան *) Գ. պապէ: Թաղաւորք եւ իշխանք Երուսաղէմայ բաղմազան մեծաղին պարգեւը նուիրեցին կարգին:

(*) 1241 ին Գրիգոր Թ. մեռանելով, Կոնկուէի ութ կարդինալը ընտրեցին պապ զԿղեմէս Գ. բայց սա մեռանելով 128 օրէն զինի առանց օծուելոյ, ապա կարդինալը Վարդապետ համայնել պապի ընտրութեան վերայ մինչ որ Ֆրէտէրիկ Բ. կայսրըն եկաւ պաշարեց զՀռոմ ու աւերելով կարդինալաց կայուածքըն, որով տախտուեցան ընտրել կայսեր բարեկամ Զնուտացի Սինիբալը, որ Իննօսան Գ. կոչուեցաւ: Սա զուարեց ի Լիօն 15 րդ . . . ժողովն, եւ ըստ որում յայնժամ պապից եւ կայսեր մէջ մեծ զժտութիւնք եւ կուխներ կային, Էննօսան կընքեց ի ժողովի Ֆրէտէրիկային «հերժուածող, ուխտադուծ, հալածիչ» մականուամբք եւ ի վերջոյ բանադրեց զնա. աստ արժան համարիմք յառաջ բերել այն կոնգակի վերջին տողերն, որ բանադրանաց շանթերն կարծակէր: «Մենք զրկում ենք ի բոլոր պաշտմանց եւ պատուոյ այդ իշխանը, որին երես է դարձրել Աստուած իւր անիրաւութեանց համար եւ արժակում ենք յերգմանէ այն անմիքը, որը խոտաւեցաւ են նմա հաւատարմութիւն. արգելում ենք զօրութեամբ մերոյ առաքելական իշխանութեան, որ ոչ որ հնազանդի նմա յալած հետէ եւ այլն»: Ինչ ասել կու-

ՀԷՆՐԻ-ՏԻ ԿԱՐԴԻՆԱՆՍԻ ՏՈՒՆՈՒՄԻՆ:

Ի՞նչն ասպետք, զոր ղիպուածն առաջնորդեալ էր, ի Պաղեստին հիմնեցին ի 1128 ամի մի եղբայրական ընկերութիւն, որ եղեւ սկզբնապատճառ Տաճարական կարգի: Առաջին տաճարապետն եղեւ Հուդ Պէիէն ի տանէն Շամբայնի: Ասպետք երդուեցին հե-

զէ, որ պապն արդարութեամբ չդատեց Ֆրէտէրիկոսի պէս մի առաքինի կայսրը, այլ միայն իւր իղծն էր յազուրդ տալ իւր փառամոլութեանց, քանզի երբ Ֆրէ. մեռաւ, Իննսոսան պապն ցնծութեամբք եւ ուրախութեամբք հրատարակեց նորա մահը եւ մի այնպիսի կերպիւ, որ չէր արժանի մի սոսկ քրիստոնէի, թող ղինքն փոխանորդ Քրիստոսի քարոզող անձի: Բայց ինքն էլ հազիւ չորս ամ ասլոցաւ կայսեր մահուանից յետոյ, մեռաւ 1234 ին:

(2) Եւզինէոս Գ. էր աշակերտ սրբոյն Բէրնարդոսի, ընտրուեցաւ պապ 1145 ին. սա բոլորովին մերկացոյց Հռովմայ հասարակապետութիւնն, որ դեռ կը տնէր յամենայն իշխանութենէ. վեր առաւ պատրիկութիւնը եւ նորա անդ հաստատեց մի կուսակալ: Մեռաւ 1155 ին:

(3) Հենրիկոս Ե. անժառանգ մեռանելով, Գերմանիոյ հոգեւորականք եւ աւագանիք ժողովուելով ի մի վայր 1125 ին, ընտրեցին կայսր Ղլօթէրիոս դուքս Սաքսոնիոյ, որ մի պատուաճանաչ, եւանդոտ եւ արի իշխան էր: Լօթէրիոս առաջնորդելով Իննսոսան Բ. ին ի Հռոմ եւ վնտուելով անտի հակապապը, ի վերադարձին հիւանդացաւ մի ղիւզում եւ մեռաւ 1158 ին:

Նաեւօրոշքիւնք Թ.՝

տեւեալ երրեակ սովորական ուխտադրութիւնքն, — ողջախոհութիւն, հնազանդութիւն եւ աղքատութիւն. հոսկ յետոյ յաւելացրին եւ չորրորդն, որով կը նուիրէին ղինքեանս ի պաշտպանութիւն եւ յապահովութիւն ուխտաւորաց: Պըտլէն Բ. պարզեւեց նոցա իւր պալատան մի թեւը. մի աւանդութիւն կը հաւաստէր իբր թէ այդ թեւը էր Սողոմոնի հին տաճարի մի մասն. — աստի՜ յորջորջուեցան՝ մարտիկ եղբարք տաճարի, ասպետք տաճարի — Տաճարականք: Թրուայի եկեղեցական ժողովն յամի 1128 վաւերացնելով կարգը՝ տուաւ նմա մի կարգադրութիւն յօրինեալ ի սրբոյն Բերնարդոսէ հրամայելով, որ Տաճարականք կրեն ճերմակ զգեստ: Խոն ինչ ժամանակէն ղինի՝ Եւզինէոս Գ. թոյլատրեց 1146 ին կապել նաեւ մի կարմրերանդ խաչ: Յետ բազում ժամանակաց Տաճարականք ղիղեցին մեծ հարստութիւնք, ղլխաւորապէս ի Գաղղիայ. ի 1150 ամի կայսրն Լօթէրիոս շընորհեց նոցա Սուպլէն բուրգի կոմսութեան մի մասն. յամի 1180 ասպետաց թիւը 5000 էր, թող զբաղմամբ ծառայօղս: Զինի կորստեան Պաղեստինոյ յովը ի նոցանէ ցրուեցան ի Գաղղիա, ուր ցայն աստիճան նախանձ աղղեցին թաղաւորաց, որ ի վերջոյ

բռնութիւնք ի կիր արկին եւ նորօք բնաջինջ արին զնոսա:

Պըտվէն Բ. ութ ամ Անտիոքայ իշխանութիւնն կառավարելէն զինի՝ կամօք յանձնեց զայն ղեռաւորաց Բօէմոնդ Բ. ին, որ հասնելով յարբունս երիտասարդութեան եկաւ պահանջել իւր ժառանգութիւնն ի 1264 ին եւ ամուսնացաւ ընդ Ալէքսի երկրորդ դստեր արքայի:

Եւ քանզի Բօէմոնդ այդ մեծ դերը խաղաց ի Կիլիկիա եւ զոր զրոյս յարգոյ հեղինակը զանց է առնում յիշել զոյնպիսի մի երեւելի անցքը, ուրեմն մեզ թարգմանչիս անկ է տալ մի քանի հակիրճ տեղեկութիւնք: Լեւոն Ա. յաջորդելով իւր եղբոր Թորոսին, որպէս յիշեցինք, սկսաւ առնուլ ի Յունաց բազում քաղաքս, ի թիւս որոց Մսիս քաղաքն. իւր քաջութեանց եւ իմաստուն կառավարութեան առթիւ մեծ համբաւ ստացաւ եւ կոչեցաւ Սեբաստոս*): Բօէմոնդ նախանձելով այդ փառաց վերայ կամեցաւ նուաճել

(*) Սեբաստոս Յունական բարբառ է եւ նշանակէ փառաւոր իշխան:

զնա խորամանկութեամբ. խօսք կապելով Մարաշու Լատին իշխանի հետ 1150 ին լարեց մի որոզայթ Լեւոնի համար, որ բռնուեցաւ եւ եղաւ ի դիպահն: Ապա անձարացեալ տուաւ Բօէմոնդին իւր ազատութեան համար Ատանա, Մամեստրոս կամ Մսիս, Սարւնդիկեար քաղաքն ու 60000 դահեկան: Բայց հազիւ թէ զերծաւ ի բանտարկութենէ, անմիջապէս ետ առաւ իւր բոլոր տուած քաղաքքը եւ այնքան նեղը ձգեց Լատինացիքը եւ տակնուվերայ արաւ զԱնտիոք, մինչեւ որ նորա տալով իւրեանց կողմից պատանդս եւ միջնորդ ձգելով Եղեսիոյ ճուղին կոման, ընդ որում էին նորա զօրք բարեկամութեան, հաշտուեցան ընդ իրեարս: Լեւոնի ընդ Լատինացիս ունեցած պատերազմքն ոչ սակաւ ստնանեցին Կիլիկիոյ, բայց վերջապէս հաշտութեան դաշն կապելով աննորորացաւ:

Բօէմոնդ Բ., որ իւր առաջին գործովքն մեծ յոյսեր էր խոստանում քրիստոնէից, սպանուեցաւ 1154 ին ի Տաճկաց: Իւր այրի ամուսինն զրաւեց Անտիոքայ կառավարութիւնն ոչ թէ իւր խնամակալութիւն իւր Կոստանիսա դստեր, բայց եթէ այդ իշխանութիւնը մի երկ-

բի ամուսնոյ օժիտ տանելու ղիտաւորութեամբ: Եւր
Պըտվէն Բ., ստիպուեցաւ խաղալ ընդդէմ իւր դստեր
եւ հասանելով յԱնտիոք երդմնեցոյց սեպուհները եւ
ժողովուրդը ցուցանել հաւատարմութիւն Բօէմոնդի
դստեր Կոստանսիա իշխանուհոյն:

Պըտվէն Բ. զրաւեցաւ ի կենաց 1151 ին. թողով
զահը Ֆուլք Տանժուի վաթսնամեայ ծեր Գաղղիոյ
Սէնէշալին, որ երկր ամօք յառաջ ամուսնացեալ էր ընդ
Մէլիսանդի անդրանիկ դստեր արքայի եւ որոյ աղա-
զաւ ժառանգեալ էր Սքեայ եւ Տիւրոս արքայական
քաղաքի մի մասն: Այդ ժամանակ Եղեախոյ, Անտիո-
քայ եւ Տրապիսոյ իշխանութիւնքն ստորակարգեալը
էին Երուսաղէմայ. եզերական քաղաքաց մէջ միայն
Ասկալօն ունէր Եգիպտական պահակը, բայց ի միջոյ՝
միայն Եմեսա, Հալէպ, Համա եւ Դամասկոս Սէլ-
ճուղեանց կը պատկանէին: Չնայեցեալ քրիստոնէա-
կան իշխանութեան այդ բարզաւաճ վիճակի վերայ,
Ասիոյ Լատին Քրիստոնեայք վտանգաւից պարազա-
լից մէջ էին գտանուում, որը իւրեանց ներքին երկ-
պառակութեան, եւ որը արտաքին թշնամեաց պատ-
ճառաւ: Երուսաղէմայ ամենաահաւոր թշնամին ի
ժամանակա Ֆուլքի՝ էր Էմստուտղին Ջէնկի, կոչե-

ցեալ Արիւնտո յարեւմտեան պատմագրաց. դա էր
Աթապէի այս ինքն փոխանորդ կամ պաշտօնեայ ի
Մուսուլ, զոր անկախութիւն ձեռ ձգելով Բաղդատի
Սէլճուկ սուլթանէն ստացեալ էր Սիրիայի եւ Միջա-
զետաց շնորհն. արդարադատ, քաջ եւ զործունեայ
իշխանն Ջէնկի հիմնեց մի նոր պետութիւն:

Ալեքսիս՝ կողակից Բօէմոնդի զինի մահուան հօր
իւրոյ վերադառնալով յԱնտիոք ձեռնտուութեամբ Պօ-
նի իշխանին Տրապիսոյ եւ Ճոսլին Բ.ի իշխանին Ե-
ղեախոյ (սա մի խոտովարար եւ ցոփ մէկն էր) բռն
արկաւ վերստին իւր փառասիրական խորհրդին:
Ֆուլք խաղաց նորա դէմ ու հաստատեց մի փոխա-
նորդ յԱնտիոք, ապա տրամադրութեամբ սեպիաց
Կոստանսիայի ձեռը տուաւ Բայմօնդին, որ էր երկ-
րորդ որդի Գիլյօսի կոմսի Կիէնի *): Բայց մինչդեռ
կորոնէին երիտասարդ իշխանիս յԱնդրիա Պօն Տրա-
պիսոյ կոմսն սպանուելով ի Տաճկաց, թողեց իւրեան
յաջորդ իւր որդի Բայմօնդն: Ալեքսիս օժանդակու-
թեամբ իւր քեռ ղշխոյին Մէլիսանդի, որ կը թաղա-
ւորէր Երուսաղէմ Ֆուլքի փոխանակ՝ ձեռ ձգեց Ան-

(*) Տես զլուի Բ. էջ 54:

տիօրայ կառավարութիւնն: Բողօլֆ պատրիարքն զնա
պրկելու դիտաւորութեամբ հաւատացրաւ նորան որ
Բայմօնդ աւելի նախամեծար համարելու է իրեն քան
իւր զուտորը, պատճառ որ՝ դեռ չէր հասած յար-
բունս. սակայն հազիւ թէ իշխանն եկաւ յԱնտիօր
1156ին, պատրիարքն պակելով Բայմօնդին ընդ Կոս-
դանսիայի, տուաւ նմա կոմսութիւնն ի Ժառանգու-
թիւն, որպէս վիճակ պատրիարքական Եկեղեցւոյ:

Ալեքսի կայսրն դեռ հրաժարական չէր տուած իւր
Անտիօրայ կոմսութեան վերայ ունեցած իշխանութիւ-
նից Ռայմօն Ժիլի երդման առթիւ. իւր որդի Յով-
հաննէս Կոմնենոս 1157ին մտադիր եղեւ զինու զօ-
րութեամբ հաստատել իւր իրաւունքն, որ կը ժխտէին:
Գալով ի Կիլիկիա հալածեց անտի ի Տարսոն եղած
Բայմօնդի զօրքն եւ մտաւ Լեւոնի տէրութեան մէջ.
Լեւոն չկարողանալով դէմ դնել կայսեր, պատճառ
որ անմիաբանութիւնն ի ներքս էր սպրդել ամրացաւ
յանառիկ վայրս. կայսրը յառաջ խաղալով տիրեց Մի-
սիսի, Տարսոնի, Ադանայի, հոսկ յետոյ առնելով Ա-
նարդաբա եւ Վահկայ, երկու կողմից էլ մօտ բիւր
անձինք կոտորուեցան: Ի վերջոյ Լեւոն տեսանելով
իւր երկրի թշուառութիւնն անձնատուր եղեւ կայսեր

1157-ին իւր որդւոց Թորոսի եւ Ռուբենի հետ ի
միասին. այս եղեւ ի թուականութեան Հայոց 729.
Լեւոն զրաւեցաւ ի կենաց ի տանջանս 1141-ին. իսկ
պատանին եւ անմեղ նահատակն Ռուբէն իւր դեր-
մարդկային ուժի պատճառաւ զրկուեցաւ յաջաց եւ
սպանուեցաւ: Վերոյիշեալ քաղաքքն առնելէն զկնի
կայսրը եկաւ եւ պաշարեց զԱնտիօր: Ֆուլք մտածեց
առաջ փրկել Տրապօլտոյ կոմսութիւնն, որ Զէնկին
պաշարել էր: Բայց Աթաբէկը խորտակելով նորա բո-
ւոր զօրութիւնքն պաշարեց զՄօնթֆէրրանդ, ուր ա-
պաստանել էր թագաւորն: Համայն քրիստոնեայք Պա-
ղեստինոյ աճապարեցին ի փրկութիւն իւրեանց ար-
քայի. բայց շատ անաղան . . . առատաճեռն Զէնկի
արդէն մի պատուաւոր զաշն էր կապել ընդ Ֆուլքի,
որ վերադարձաւ յերուսաղէմ:

Բայմօնդ հնազանդեց ու խոստացաւ վերանորոգել
արեւելեան Կայսրութեան Անտիօրայ մասին եղած ո-
րոշումն. երբ Յովհաննէս ի ժառանգութիւն թողէր
իւրեան որպէս վիճակ կայսրութեան զՀալէպ, զԿե-
սարիա, զԵմեսա, զՀամա, զոր մտադիր էր առնել
Լատին զօրաց օղնականութեամբ: Յայնժամ եւ Յու-
նական զօրքն ճմերեց ի Կիլիկիա:

1158 ամի 4 ապրիլի վերադառնալով մտաւ ի Սիրիա ու առաւ զԲուզաս, Կեսարիա եւ այլն. ապա գալով յԱնտիոք պահանջեց, որ անմիջապէս յանձնեն իւրեան այդ քաղաքը: Այդ միջոցին Զէնկի ետ առաւ ինչ որ կորուսել էր: Ճոսլին Բ. փրկեց Բայմօնդին այն վարանմունքից, զոր առթել էր նմա կայսեր պահանջմունքն. մի այնպէս աղմուկ եւ շփոթ հանեց, որ Կոմնենոս ղարհուրելով անմիջապէս հրաժարեց եւ վերադարձաւ ի Կ. Պօլիս:

Եւ քանզի այդ միջոցում Կիլիկիոյ վերայ յարձակեցաւ Ահմէդ — Մէլիք Էմիրն որ առել էր ի Յունաց Վահկայ, Կապան եւլն, ուստի առաջին ուղեւորութենէն չորս ամ զկնի վերստին եկաւ Յովհաննէս Կոմնենոս Կիլիկիոյ գործոց կարգադրութիւն ղնելու պատրուակաւ, ու կրկնեց իւր պահանջմունքն Անտիոքայ մասին: Այլ թէ եւ պատրաստվում էր զալոց զարնան շարժել իւր զօրութիւնքն, բայց վիրաւորուելով յորսս վարազուց անբժշկելի կերպիւ մեռաւ 1142-ին:

— Կայսեր այդ երկրորդ արշաւանաց միջոցին Լեւոնի որդի Թորոս, որ ի ղիպահոջս կար՝ խոյս տալով Կ. Պօլսից հասաւ ի Կիլիկիա, եւ ծանօթացնելով իրեն Հայոց մի քահանայի միջոցաւ ուրախութեամբ

ընդունուեց ազդից. ապա ճեպով զօրք ղումարելով յարձակամբ առաւ Վահկայ, Միսիս. Ադանա, Թիլ, Անարզարա, Ամուծ քաղաքքն. եւ հալածելով Յունաց իւր եղբարց Ստեփանէի եւ Մլեհի օգնականութեամբ, որք դառնալով յեղեսիոյ, այս քաղաքիս առմանէն զկնի վառեցան ի նախանձ վրիժու մահուան իւրեանց հօր եւ եղբօր. եւ վանելով ի վերոյիշեալ քաղաքաց Յունաց վերստին հաստատեցին Հայաստանի անկախութիւնն 1144-ին:

Պապական Գ. Գրիգորիոս Բ. Բաբուրգիոս:

Այդ իսկ թուականում մեռաւ նաեւ Ֆուլք որսի մէջ, ուր իւր երիվարը անկանելով ջախջախուեց իւր զլուխը: Արդէն շատ ժամանակ էր, որ Մելիսանդ իւր կինն ի տեղի իւր կիշխէր: Իւր մահուանէն զկնի յանձն առաւ իւր որդւոյ Պապական Գ. ի խնամակալութիւնն, որ ղեռ երեքտասանամեայ էր: Յառաջնում ամի Թադաւորութեան սոյն իշխանիս, այս ինքն ի 1144 Զէնկի պաշարելով զԵղեսիա՝ 28 օրէն զկնի առաւ. այս քաղաքս, որ էր պատնէշ երուսաղեմայ թաղաւորութեան՝ մնացել էր անպաշտպան անխորհմ ճոսլինից, որ կը զուարմանար ի Թէլպաշիր: Այս պա-

տահարքս հրատարակուեցաւ յարաքական բանաստեղծաց որպէս յաղթութիւն իսլամութեան ի վերայ քրիստոնէութեան: Զկնի երկուց ամաց 1146 Զէնկի սպանուեց մի ստրկի ծեռամբ. ի տարապարտուց քրիստոնեայք ուրախութիւն զգեցան նորա մահուան վերայ. քանզի իւր երկու որդիքը բաժանեցին տէրութիւնն. Սեյժուդդին անդրանիկն ժառանգեց Մուսուլի ամարէկութիւնն, իսկ կրտսերն Նուշդին, որ կը գերազանցէր առաքինութեամբ եւ հանճարով՝ իւր հօրից ունեցաւ Հալէպի իշխանութիւնն: Ճոսլին Բ. իշխանն Եդեսիոյ 1146-ին յանկարծուստ առաւ զԵդեսիա, բայց Նուրդղին զկնի վեց աւուրց վերստին տիրեց եւ կործանեց զայն ի հիմանց, յաղարտ վարելով 16,000 անձինք: *)

(*) Եդեսիոյ առման վերայ այն ժամանակուայ Գրիգոր Պահլաունուոյ Հայոց հայրապետի եղբայր Նեքսէս Շնորհալին գրեց զիմառնութեամբ մի բանաստեղծութիւն ողբերգական եւ սրտաշարժ նկարագրութեամբ: Նոյնպէս Գրիգոր ժամանակակից բանաստեղծ իսլամական վերայ ասում է մի տեղ, « Զանգի տեսանելով այնչափ մարդկանց կոտորածն շարժեցաւ ի դուք եւ արգիւ իւր սուրն ի կոտորմանէ »:

Ման. Թարգ:

ԳԼ. ՉՈՐՐՈՐԴ

ԵԵԻՐԵ ԽԽԽԽԽԽԽ 1147.

Գոյժ առմանն Եդեսիոյ, որ վաղ կամ անապան պիտի հետեւէր եւ Երուսաղէմինն արհաւիրք սփռեց ի համայն Եւրոպա, եւ ազդեց ի նոսա աւիւն զնալ յերկիրն Սուրբ: Ս. Բէրնարդոսի *) այն ժամանակուայ ամենահռչակաւոր կղերի քարոզութիւնն տարածեց ամենի վերայ մի աստուածեղէն ազդեցութիւն:

Երուսաղէմայ արքայի եւ սեպհաց առ իւրեանց Եւրոպաքնակ բարեկամաց նամակքն զրգուեցին Գաւ-

(*) Ս. Բէրնար հիմնիչ հռչակաւոր միաբանութեան Բէրնարդեան, ծնաւ յամի 1091 Ֆօնթէն զուգում որ ի Բուրգոյն ազնիւ ընտանիքից: Փարիզու այն ժամանակուայ համալսարանում, որոյ մէջ Եւրոպիոյ ամենաշնամաւոր ուսուցիչքն կը գտանուէին, մի քանի ժամանակ իւր անունն հռչակելէն զկնի առանձնացաւ միայնակեաց կեանք վարելու. անդ եւս շուտով հռչակուեց իւր սրբութեան անունն. յամենայն կողմանց կը վաղէին խորհուրդ հարցանել ի նմանէ, որպէս եւ 1150-ին Գաղղիոյ վեհապետ Նուի Գէրն դատաւոր անուանեց նորան վճռել Սնակիէ եւ Խննօսան սպայերի դատը: Անտի զպով ի Միլան ժողովուրդը եւ կղերն առաջարկեցին իւրեան արքեպիսկոպոսութեան զանն, բայց նա մերժեց:

դիպցի ասպետաց զնալ յօղնութիւն Սուրբ Երկրին ըստ նմանութեան հարց իւրեանց: Ի Գաղղիս յայնժամ կը թազաւորէր Լուի Է. երիտասարդն: Այս իշխանս իւր խղճմտանքը բեռնաւորել էր մի եղեռնական ոգիով: Իւր հպատակ Շամբայնի կոմսի հետ մտաւնջելով եւ առնելով Վիտրի քաղաքն կրակել տուաւ այդ քաղաքի եկեղեցին, ուր աւելի քան 41500 անձինս, որք ապաստանել էին անդ՝ հրոյ ճարակ եղեն: Երիտասարդ թազաւորն ի քաւութիւն իւր մեղաց երդուեց 1746ին զնալ յերկիրն Սուրբ: Թէեւ իւր ներհուն նախարար Սիւմերն նկրտեց արգելուլ այդ ճանապարհորդութիւնը, սակայն արքայն խորհրդակցել ցանկացաւ ընդ սրբոյն Բէրնարի, որ յայտնեց թէ առանց Եւզինէս Գ. Պապի ոչինչ չէր կարող վճռել: Պապը հաճելով եւ հաւանութիւն տալով 1746-ին մի ժողով գումարուեց, որին կցորդ էին եւ ազնուականք ի Բուրգոն. այս ժողովս առաջինն է, որոյ զաղղիական մատենադիրք Պարլամենթ անունն կը տան: Խիստ մեծ եղեւ հանդիսականաց բազմութիւնն. Ս. Բէրնար թազաւորի աջ կողմում մի ամպիոնի վերայ բազմած այնպիսի եռանդով ճառեց, որ ներկայ գտանուողք ցանկացան աւ ժամայն ձեռնարկել այդ ուղեւորութիւնը: Ս. Բէրնար,

իւր հետ բերած խաչերն չբաւականանալով, պատահեց իւր յօղի մի մասն եւ բաժանեց. արքայն ի ծունր չոքեալ ընդունեց իւր խաչն, որ Պապն էր ուղարկել: Ըստ օրինակի վեհապետին՝ թագունին, Բօրէր Լուի Է. ի եղբայրն, Ալֆօնս Թուլուզի կոմսն, Տիէրի Ալսազեցի կոմս Ֆլանդրիոյ, Նըվբերի, Սուասօնի, Վարէնի կոմսքն եւ յոյով իշխանք խաչակրուեցան:

Այդ ազդեցութիւնը տարածուեց եւ բոլոր Գաղղիոյ մէջ. Ս. Բէրնար զրեց Պապին — «Ամենասուրբ հայր, զուր հրամայեցիք եւ ես հնազանդեցայ. ձեր իշխանութիւնն օրհնեց իմ հնազանդութիւնն. քաղաքք եւ աւանք կամայանան, ամենուրեք տեսանելի որբեւայրիք, որոց ամուսինքն կենդանի են»: Բնաւիւր յարակայելով ի կարծիս թէ ձեռնարկութեան յաջողութիւնն Ս. Բէրնարից է կախեալ, առաջարկեցին նմա զօրաց հրամանատարութիւնն. բայց նա աւելի խմսատուն բան զՊետրոս Անապատականն՝ մերժեց:

Եթէ Լուի Է. սխալուեց խաչակրուելով, ապա քաջիօ՞ն մեծ եղեւ Կոնրադ Գ. *) Գերմանիոյ թագա-

(*) Լօթերիոսի մահուանէն ղկնի ընտրեցաւ Կայսր Գերմանիոյ, Կոնրադ զուրս Ֆրանքոնիոյ. սա է Հօհենստոֆէնի հարստութեան

ւորի սխալն, որ այնքան զործեր ունէր կատարելու ի Գերմանիա: Վասն այդը պատճառի սկզբում սակաւ համակրութիւն յայտնեց Ֆրանսայի թագաւորի ձեռնարկութեան: Ս. Բէրնար մի շրջաբերական թուղթ էր առաքել Գերմանիոյ պետութեանց, կամենալով ներշնչել ի նոսա մի եւ նոյն ազդեցութիւնն, որով լցուցել էր բոլոր Գաղղիա. իւր ճիւղերն անարդիւնք

(որ տեւեց մինչ ի 1254) առաջին թագաւորն: Իւր ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ յէքսլաշաբէլ 1158ին. ի կայսրութեան Կոնրադի Հռովմայ ըաղարի բնակիչը կամենալով վերականգնել իւրեանց տէրութեան նախկին փառքն, հաստատեցին Հանրապետութիւն, Ծերակոյտ եւ Պօն. ապա զրեցին Կոնրադի թէ մեր յամենայնի հաւատարիմ մնալով շեղ, կամենում ենք զլուս ղնելով ըզդ՝ վերանորոգել Հռովմայեցոց նախկին մեծապանծ ինքնակալութիւնն. այդ պատճառաւ խնդրում ենք ըզդ զալ եւ բնակիչ ի Հռոմ, ուր ազատ լինելով կղերի տիրապետութիւնից բոլորովին կը կառավարես այս աշխարհի մայրաքաղաքից Գերմանիան եւ Իտալիան:

Այս ոտանաւորով էին համառուում իւրեանց խնդիրը:

Rex valeat, quidquid cupit obtineat, super hostes
Imperium teneat, Romæ sedeat, regat orbem
Princeps terrarum, ceu fecit Justinianus,
Cæsaris accipiat Cæsar, quæ sunt sua Præsul
Ut Christus iussit Petro solvente tributum.

չեղեն. բայց այն պատահարքն, որք ի ժամանակաւ առաջին Խաչակրութեան ողողել էին արեամբ Գերմանիան, վերանորոգեց. մի Ֆանատիկ ճգնաւոր Բաուլ անուամբ քարոզեց մի խաչակրութիւն Գերմանիայում. ոչ թէ միայն ընդդէմ Մուսուլմանաց, բայց առ հասարակ քրիստոնէութեան թշնամեաց. եւ այնպիսի հաւածանք հանեց Հրէից վերայ, որ միայն Ս. Բէրնարի իշխանութիւնն (այդ միջոցին նա եկել էր Գերմանիա) կարողացաւ չափ ղնել: Կլէոփէ արքան (Բէրնար) չորաւ ի Ֆրանքոքրոթ եւ առաջարկեց թագաւորին

Արքայ ողջ լեր ղինչ եւ ըղծաւ քո թշնամեաց ընկալիք
Զգերազոյն իշխանութիւն ժառանգիր, Հռոմ նստիր,
Կառավարիր նահանգն աշխարհի մայրաքաղաքի

հանգոյն ցուստիանոսի.

Կեսարից ընդունիր Կեսար եւ զհետ լեր նուաճել
Հոգեւորականութիւնն,

Որովհետեւ Քրիստոս հրամայեաց եւ Պետրոսին

վճարել զլիւսհարկն:

Ընթերցողը անշուշտ հասկացան թէ ինչ էր պատճառն, որ Պապը ստիպում էր Կոնրադին Ս. Բէրնարդոսի միջոցաւ զնալ մի արշաւանք անել ի Պաղեստին. կայսրն պատրեալ ի բանից պապի, որեց իւր տեղ թագաւոր 1147-ին իւր որդի Հենրիկոսին, եւ զնաց Սուրբ Երկիրն: Իւր վերադարձի յաջող տարում մեռաւ Հենրիկոս ի տիս երիտասարդութեան: Կոնրադ ինքն էլ զրաւեցաւ ի կենաց 1152-ին 58 ամաց:

Մ. Թ.

խաչակրուիլ. բայց Կոնրադ որ Պաղեստին զնացած էր եւ տեղեակ էր այդ արշաւանաց դժուարութեանց՝ մերժեց: Սակայն Ս. Բէրնար չը վնասեց. զնալով արքայի հետ ի Սպիր, եւ ի ներկայութեան նորա պատարագելով, յեղակարծում ժամուս դիմեց առ նա. եւ այնքան ազդու կերպիւ նկարագրեց այն բարիքը, որ քրիստոնէութիւնն սպասում էր խաչակրութիւնից՝ եւ այն պատուհասը՝ զոր պիտի կրէր խցելով իւր լսելիքն Աստուածային պատուիրանաց, որ Թադաւորն յուզուելով զոչեց — «Պատրաստ եմ ծառայել ըստ հրամանի Տեառն» սուրբ անձն առժամայն կապեց խաչըն, որին հետեւողը եղեն կայսրութեան շատ իշխանքըն, ի Թիւս որոց Ֆրէդէրիկ Հոհենստոֆէն եքսորորդի արքային, որ երեւելի է Պարպարոսսա անուամբ. Վլատիսլաւ Բ. դուքս Բոհիմիոյ եւ արքայի եղբայր պատմագիր Ուոն եպիսկոպոսն:

Գերմանացիք առաջինքն եղեն, որ սկսեցին չուել 1147ին: Զօրաց մէջ կային 70,000 զրահաւորեալ ծիւռորք, առանց հաշուելոյ հետեւեալ զօրքն, զինաստրեալ կանայքն եւ այն հրոսակաց խումբն, որ հուդկահարութեան յուսով խաչակրուել էին, եւ այլք: Լուի Է. եւ Գաղղիացիք մի քիչ անագան ճանապարհ անկան

գրեթէ մի եւ նոյն թուով: — «Այս զօրքս ասում է Գիլյով ժամանակակից պատմագիրն, բաւ է բոլոր արեւելք տիրապետելու, եթէ Աստուած չը մերժէր այդ մարդկանց ծառայութիւնն»:

Մահուել Կոմնենոս *), որ կը պարապէր յայնժամ Կ. Պօլսոյ դահն՝ զարհուրեց, մի գուցէ այդ զօրքը զալիս է օդնութեան ձեռք կարկառել Սիկիլիոյ Ռօմեր Բ.ին, որի հետ պատերազմ ունէր: Կոնրադ

(*) Սա էր որդի Յովհաննէս կայսեր: Արի էր ի պատերազմուս, բայց ոչ ընդունակ զօրաց կռաւարութեան մէջ. զործուհեայ եւ առաքինի, բայց հետզհետէ վատթարելով ի շողորթից, եղեւ զմեայ եւ բռնակալ: Յաջորդեց իւր հօր 1145 ին եւ մահուա 1180 ին: Այս կայսրս երեւելի է ի պատմագիրս Հայոց, նախ, որ միշտ պատերազմ ունէր Ղեւոնի որդի Թորոսի հետ եւ շատ ստնանց Կիլիկիոյ, որպէս պիտի տեսնենք յընթացս պատմութեան. երկրորդ, որ նկրտում էր միացնել Հայկական եւ Յունական եկեղեցիքն, որոյ պատճառաւ մեծ կասնառումն ունեցաւ՝ զրահասպաւէս Գրիգոր Պահլաւունոյ եւ ապա նորա եղբոր Ներսէս Շնորհալոյ հետ: Այն նամակներն զոր միմեանց գրեցին, մենք կարող ենք տեսնել Շնորհալոյ ընդհանրական զրբի մէջ, յորում սուրբ Հայրապետն լիուրի նկարագրում է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառ ծէսքն եւ արարողութիւնքն, եւ տեղեկացնում է մոլեռանդ Յունաց որ հերձուածօղ կը համարէին զմեզ, թէ որքան ուղղափառ եւ առաքելական հիմանց վերայ է հաստատած մեր Ս. Եկեղեցին: Արդէն յայտնի է որ զոյն միութիւնդ գլուխ էր կալ:

իննդրելով որ թոյլ տան իւրեան անցանել եւ հայծայ-
 Թել զօրաց ուտեստն արծամով, Մանուէլ պահանջեց
 որ համայն Քրիստոնեայք երգուեն հաստատուն մնալ
 ի խաղաղութեան. այս մասին Խաչակիրք ոչ մի պատ-
 ճառ չունենալով մերժելու, երգուեցան: Սակայն ի զուր
 եղեն Կոնրադի ջանքն, որ իւր ժամբարն ոչինչ նեղու-
 Թիւն եւ զայնակողութիւն չը պատճառէ. սարսափելի
 ոճիրք զործեցան, որոց արգասիքն եղեն թշնամալից
 եւ արիւնահեղ պատերազմք. ի հակիրժ բան, Կոնրադ
 հասաւ ի Պէրա, (արուարձան Պօլսոյ.) չը տեսաւ Կայ-
 սեր, որ իւր աներծաղն էր: Յամեսանն սեպտեմբե-
 րի 1147 Խաչակիրք անցան յԱսիա. անդ երկու շա-
 ւիղ կը ներկայանար նոցա առաջեւ, առաջինն՝ առ-
 ընթեր ծովի ամենաապահովն էր, բայց երկարագոյն.
 երկրորդն էր Իկոնիոյ ժանապարհն, որ թէեւ ամե-
 նակարճն՝ բայց ամենալուսնոյն էր: Կոնրադ այս
 որոշեց:

Շուտով խաչակիրք Յունաց նենգութեան փորձն ա-
 ոին. կը հաւանէիմք ասել, որ արեւմտեան հեղինակք
 յանդէսս գորով այն ազգաց լիզուաց, որոց հետ պա-
 տերազմ ունէին, զծաղրել են այդ ղէպդդ անհաւա-
 տարիմ աղբիւրից կամ թէ չափազանցութեամբ պատ-

մել են, եթէ Մանուէլի պատմադիր Նիսէտան չը
 հաստատէր նոցա զանգատքն: Խաչակրաց տունն այն-
 պիսի ուղեցոյցք, որ նոցա կառաջնորդէին ի կիրճս եւ
 ի դարանս. հազիւ թէ կը հասանէին մի քաղաքի ա-
 ռաջեւ, դրունքն փակած կը դտանէին. եթէ կամենա-
 յին հայծայնել իւրեանց պարէն, պէտք էր որ առաջ
 ղնէին իւրեանց արծամն այն զամբիւղաց մէջ որ պա-
 տի վերելից կը կախէին. եւ բազմիցս բնակիչք առնե-
 լով արծամն կաներեւութեանային: Հացի մէջ կիր կը
 խառնէին. եթէ ունէին մի բան վաճառելու կամ՝ մի
 զուար փոխելու, կը վճարէին նոցա ումպէտ դրամ,
 որ յետոյ ինքեանք կը մերժէին առնուլ: «Եւ զի պատ-
 մեցից — ասում է Հեյլենացի պատմաբանն — ամենայն
 տեսակ չարութիւնք ի կիր արկին շրջել նոցա միտքն
 որ վերստին չգան յերկիր կայսրութեան Յունաց»:

Զկնի բազմօրեայ, դաժան եւ երկար ընթացից Խա-
 չակիրք Իկոնիոն հասանելու տեղ, ուր իւրեանց ուղե-
 ցոյցքն պիտի առաջնորդէին, փակուեցան մի կրճի մէջ.
 ուր Մաղսուտ սուլթանի սպարապետն յարձակեց յա-
 նակնկալս. եւ բոլորովին ի փախուստ դարձրաւ նոցա:
 Միայն 7000 անձինք ղերծան ի մահուանէ կամ ի
 գերութենէ. Կոնրադ ի թիւս սոցա էր: Այժմ պիտի

տեսնե՞ք, որ պատահեց նա Գաղղիոյ Թաղաւորին ի Նիկիա:

Ֆրանսիայի արքայն իւր երկրի կառավարութեան համար մի խնամակալ կարգելէն ու եղինէս Գ. պապի ձեռից Որի Ֆլամն *) առնելէն զկնի անցաւ Յունիսի 29 1147-ին Հռենոսից ի Վօրմս, ուր ուտելաց սղոթիւնն հարկադրեց մի քանի իշխանաց Խտալիոյ ճանապարհն բռնել: Լուի Յոյների հետ ունեցած անհաճոյ վիճից յետոյ հասաւ Հոկտեմ. 4-ին ի Կ. Պօլիս, ուր ըստ օրինակի Ռայմօնդ կոմսին Թուլուզի երդուեց. իւր հետեւող իշխանք մատուցին իւրեանց հպատակութեան յարգանքն Մանուէլի, որպէս արել էր եւ Գօտլֆրուա Բուլլօն:

Ի Նիկիա հանդիպեց Գերմանական զօրաց բեկորին. Կոնրադ Թողլով իւր 7000 զօրքն Գաղղիոյ արքային եւ օգտաւէտ խորհուրդք տալով նմա, վերադարձաւ ի Կ. Պօլիս, իւր առողջութիւնն դարմանելու եւ նորեկ զօրաց զալստեան սպասելու պատրուակաւ:

(*) Որի Ֆլամն է նախնի Գաղղիացի Թաղաւորաց պատերազմիկ զօրջն, որի հովանաւորութեան ներքոյ միշտ կը յաղթէին Բշնամեաց, որպէս կը պատմեն:

Բայց ստոյգն այն էր, որ ամառում էր հետեւել Ֆրանսիայի Թաղաւորին այնպիսի մի աղէտալի վիճակում: Խորհուրդ տուաւ Լուիին Զմիւռնիոյ եւ Եփեսոսի ճանապարհն բռնել. որպէս զի եւ նա չհանդիպէ իւր կրած արկածից: Բայց հազիւ անցաւ Գաղղիական ճամբարն ի Մէանդրէ, իւրեանց առաջնապալա՞ զօրքն ընդ հրամանատարութեամբ Ժէօֆրուայ Բանսօնի յանդգաստս ըմբռնուեցաւ ի Տաճկաց եւ յօշոտուեցաւ. արքայն որ անդ կգտանուէր շնորհիւ իւր զարմանալի քաջութեան զերծաւ ի վտանգէ. եւ հասանելով Փետրվարի 2 ին 1148 յԱտալի նաւահանգիստ Յունաց, մտաւ ի նաւ զնալ յԱնտիօք: Այսպիսի նենդութեամբ մասնեցին Յոյք Խաչակրաց՝ յառաջոյ իրազեկ առնելով Տաճկաց, կողոպտեցին իւր փակեցին նոցա յանառողջ վայրս, ուր յողունք կորան ի հիւանդութենէ եւ յանօթութենէ: Հազարեակ ապաքախտ Գաղղիացիք նախամեծար համարեցին անձնատուր լինել Տաճկաց, քան զրաւել ի կենաց զժնդակ մահուամբ այնպիսի քրիստոնէից մէջ, որք միայն եւ եթ անունն կը կրէին. մի փոքրիկ մասն միայն հասաւ յԱնտիօք:

25 Մարտի 1148 Լուի Երիտասարդն եհաս յԱնտիօք. մի քանի օր յառաջադոյն Կոնրադ Գ. ժամա-

նել էր յԱ.քեայ. երկու վեհապետք մտին յերուսաղէմ տարբեր ժամանակաւ ի միմեանց: Երբ հասաւ իւրեանց զօրակիւ զօրք միացան ընդ Պըտվէն Գ.ի Երուսաղեմայ արքային յարձակել Գամասկոս քաղաքի վերայ, որ յայնժամ մի առանձին իշխանութիւն կը կազմէր *): Այս ձեռնարկութիւնս ի դերեւելաւ մի նենդութեան առթիւ, եւ արտադրեց անաղին աղէտք Խաչակրաց, այլեւ մի ամօթալի փախուստ: Երկու թաղաւորք այն ժամանակ պաշարեցին զԱսկալօն. բայց Պաղեստինոյ Գրիստոնեայք՝ ընդ որս ժամադիր էին եղել, զլանալով կատարել իւրեանց պարտն, Խաչակիրք յետս քաշուեցան, ուժ օր մի անշահաւէտ յարձակում առնելէն ղինի:

Զգուելով Գրիստոնէից անվստահութենէն երկու վեհապետք՝ ցանկացան վերադառնալ ի պետութիւնս իւրեանց, թողլով Պաղեստինոյ Գրիստոնեայքն յիւրեանց վիճակ երկպառակութեան: «Նկատողութեան «արժանի է — ասում է մի պատմաբան Խաչակրաց, «որ Սուրբ Երկրում բնակեալ Ղաթին Գրիստոնեայք «բնաւին յետս էին կասել իւրեանց հարց քաջութե-

(*) Մինչեւ որ 1154 ին Նուրդղին առաւ:

«Նէն եւ բարեպաշտութենէն: Անգղայաբար յարեալ
«էին այդ օտար երկրին որպէս իւրեանց ծննդական
«աշխարհին, եւ երկարակեցութեան պատճառաւ ըն-
«տանեկան կապերով միացած էին ընդ բնիկս. թէ
«Գուդիլացիք, Գերմանացիք եւ թէ Անգղիացիք ա-
«մուսնացեալ էին ընդ Հայուհիս եւ ոմանք ընդ մահ-
«մետականուհիս՝ որք քրիստոնէութիւնն կը շաւանէին:
«Ով որ կը գտնուէր ի Պաղեստին՝ կը հրաւիրէր իւր
«յերոնիս մնացեալ ընտանիքը դալ եւ վայելել հան-
«գիտութիւն: Յոյով խղճուկ ուխտաւորք ձեռ էին
«բերած խոստացեալ երկրում հարստութիւն եւ ժա-
«ռանդութիւնք. հազարաւոր սեպուհք, որ յաւելուտս
«միայն մի քանի ստրուկը կը ժառանգէին ի Սիրիա
«եղեալ էին տէր մի քանի քաղաքաց կամ ամրո-
«ցաց:»

«Արեւմտեան նահանգաց Երոսպացոց տեղափո-
«խութիւնն մի հարուստ եւ բարեբեր երկրում, մեղ-
«կացրաւ նոցա վարքն: Մահակ կամ Պուլիս անուն
«որ կը տային ի Պաղեստին ծնեալ Ղաթինացոց, կը
«յայտնէր մի իղացեալ բնութեան հանգամանքն, այն
«է խաբէութեան եւ խորամանկութեան: Պուլէնք
«(մատակը) ընդունեցին Արեւելեան բնակչաց հա-

« զուստն, նոցա շռայլութիւնն, զեղխութիւնն, անհո-
« զութիւնն՝ նա մանաւանդ այն նախանձն, որ կը վա-
« կէին իւրեանց կանայքն թագցնելու օտարի աչքից
« եւ որ արդասաւորեց այդ սեռի մէջ քծնութեան եւ
« նենգութեան խորհուրդը »:

Կոնրադ Գ. մտաւ ի նաւ 8 սեպտեմբերի 1148
ամի իւր արքեպիսկոպոս Ֆրէնզինժէնի եղբօր եւ այլ
իշխանաց հետ: Իսկ Լուի Է. կատարելով 1149 տա-
րուայ Զատիկին յերուսաղէմ, ապա ճանապարհ ընկաւ:

Այսպէս՝ մի ճանապարհորդութիւն, որ քրիստոնէ-
ութեան երկու հզօր թաղաւորք ձեռնարկին անիրաւ
երկրից ընտիր աղնուականաց հետ՝ վերջացաւ առանց
որ եւ իցէ մի արդիւնք արտադրելու: Հասարակաց
կարծիքն զՍ. Բէրնար մատնեց, որ մի յաջող երբ
խոստանալով այդ ճանապարհորդութեան անքան հա-
զարաւոր անձանց կորստեան պատճառ էր եղեալ: Բայց
նա մի ջատագովական թուղթ հրատարակելով՝ բացէ
ի բաց հերքեց այդ կարծիքը յայտնելով, որ զօրապե-
տաց անհմտութիւնն եւ եւս առաւել Աստուածային
բարկութիւնն էր պատճառ եղեալ:

ԳԼ. ՀԻՆԳԵՐԲՐՈՐԴ.

Թագաւորութիւն Լեոն-ապօլէհայ 1148է
Դէլ ցլորոսայ 1187:

Մէլիսանդ թագուհին յար ընդ միշտ կառավարէր Ե-
րուսաղէմայ թագաւորութիւնն իւր որդւոյ Պըտվէն
Գ. ի անուամբ, որին զեղեցիկ դատարարակութիւն էր
ընծեռեալ եւ յապահովի էր կացուցել պետութիւնն,
վերանորոգելով Գաղայ քաղաքի ամրութիւնքն, որ
Տաճարակեր ստանձնեցին պաշտպանել արիաբար:
Մէլիսանդ կիշխէր ոչ թէ մի տկար եւ անհաստատ
ինամակալուհւոյ պէս, այլ մի բացարձակ վեհապե-
տի իշխանութեամբ. նա համարում էր իւրեան իսկ
տիրուհի թագաւորութեան: Պատճառ, որ Ֆուլք իւր
միջոցաւ էր ընդունել արքայական թագն: Սակայն
թագաւորութեան սեպուեք ի նախանձ շարժեցան
Մանասէլի վերայ, որ էր Գօնդստար (սպարապետ)
եւ ազգական զիշոյին, քանզի վերջինս մեծ իշխանու-
թիւն էր տուեալ նմա: Պըտվէն ինքն հասանելով իւր

քսանեւմէկերորդ տարին՝ ի յեղակարծում ժամու դը-
րաւ թագ ի զլուխ 1152 ին, առանց թագադրել տա-
լոյ եւ իւր մայրն, որպէս նա ցանկացած էր: Բայց
արժան դատեց մի դաշնադրութիւն անել ընդ Մէլի-
տանդի, որով թագաւորութիւնն բաժանուեց յերկուս
մաստեւս: Տիւրոս, Արեայ եւ բոլոր ծովեղերեայ քա-
ղաքքն իւրեան, իսկ Նրուսաղէմ՝ եւ Սիւլէմ իւր
մօրն: Բայց ստրջալով այդ կարգադրութեան վերայ,
ղեւաւուրց իշխանն եղծեց դսշն եւ սկսաւ պայքա-
րել իւր մօր հետ: միայն արեան հեղմամբ Մէլիտանդ
հրաժարուեց Նրուսաղէմէն եւ բաւականացաւ միայն
Սիւլէմ քաղաքաւ:

Այդ իսկ տարում 1152 ին Հըսամուտտին Թէմուր-
տաշ եւ իւր եղբարք յանկարծ երեւեցան Նրուսաղէ-
մայ առաջեւ, որ մնացեալ էր անպաշտպան: Բայց Բը-
րիստոնէից զօրքն սրացան յօղնութիւն մայրաքաղա-
քին եւ ի փախուստ դարձոյց զնոսա:

Արիացեալ այս յաջողութեամբ Պըտվէն Գ, մտա-
ղիւր եղեւ առնուլ ի ձեռաց Յաթմայ խէլիֆայից Աս-
կալօնի ամենակարեւոր ամրոցն, որ Արեւելիցք կա-
նուանէին Հարսնացու Սիրիոյ: Յաջողեց զկնի եօթ-
նամսեայ պաշարման ի 1159 ի՝ տալով

այդ քաղաքդ իւր եղբօր Ամուրիային, որ արդէն եղեալ
էր կոմս Յոպպէի:

Ասկալօնի յաղթութիւնն մի նոր աղէտք արգասա-
ւորեց Գրիստոնէից համար: — Դամասկոսի կործան-
ման պատճառ եղեւ, որ իւրեանց պատնէշ էր կայա-
նում ընդդէմ Նուրդինի ի ժամանակս թագաւորութեան
Մօջէրուդտինի, որոյ հետ ոչնէին բարեկամութիւն:
Աթաբէյն Ասկալօնի կորստեան պատճառն Դամաս-
կոսի իշխանի անհողութեանն տալով, զրաւեց 1154 ին
նորա բոլոր երկիրն, շարունակելով վճարել Նրուսա-
ղէմայ թագաւորին 8000 Տիւրոսեան դենար հարկն,
որ Մօջէրուդտին տալիս էր: Ի 1156 Պըտվէն Գ՝ զի-
նազուլ առնելով ընդ Նուրտինի հրաժարուեց այդ
հարկից, բայց հուն մի ժամանակէն զկնի քակելով
դաշինքն ստացաւ իւր պատիժն Հարաշար յաղթուելով
Մեռեալ Ծովի առընթեր ի 1158 յունիսի 1157 ամի:
Նուրտին մի սեծ կոտորած տուաւ նորա զօրաց, որ
մինչ յայնժամ Պաղեստինոյ քրիստոնեայք չէին կրած,
թէ եւ ի փոխարէն հանեցին իւրեանց վրէժն ի 1158 յու-
լիսի 1158 Թիպէրիոյ լճի պատերազմի մէջ, ուրա-
նոր Նուրդին մաղապուրծ փախաւ:

Անտիոքայ եւ Տրապօլսոյ իշխանութիւնքն սնուցին մի քանի յեղափոխութիւնք Պըտվէնի ժամանակ, որը ազդեցութիւն ունեցան Երուսաղէմայ վերայ:

Ի 29 օգոստոսի 1149 Քայմօնդ իշխան Անտիոքայ սպանուեց Անապայի պատերազմի մէջ, որ անխոհեմաբար մղեալ էր Նուրդինի դէմ: Սոստանիա իւր կիներ կռուալարում էր իշխանութիւնն, որպէս իւր սեպհականութիւնն եւ խնամակալութիւն իւր Բօէմոնդ որդւոյ: Նոյնպէս Քայմօնդ իշխան Տրապօլսոյ ի 1151 սպանուեց այդ քաղաքի դրան առաջեւ. իւր համանուն որդին մետասանամեայ յաջորդեց նմա ընդ խընամակալութեամբ իւր Հօտիէր մօր, որ էր քոյր Մէլիսանդի: Այլ եւ ճոսլին Բ. անուանակիր Եղեսիոյ կոմսութեան՝ անկաւ ի ձեռս Ամաթէղի եւ եղաւ ի դիպահոց:

Սակայն Կոստանիա որը ի 22 թդ հասակի 1152ին առնւանացաւ վերստին ընդ Բընօղ Շատիլյօնի իշխանին Կրաքի եւ Մոնտրէալի որ յապառաժն Սրաբիա, տա էր մի անբարոյական, կրքոտ եւ կատաղի անձ, որ լցոյց շփոթութեամբ զպետութիւնն:

Քայց հարկն աստ ստիպում է զվեզ վերադառնալ միւսանգամ դէպ ի Կիլիկիա: — Մանուէլ կայսրն խելով Թորոսի արարքն *) յոյժ զայրազնեցաւ եւ ուղարկեց Անդրոնիկոս զօրապետն Թորոսի վերայ. այդ մասին ինդրեց Շատիլյօնէն սատար լինել իւր զօրապետին: Քայց Թորոս իւր ընական քաջութեամբ վանեց բոլոր Յունաց զօրքն եւ ձերբակալեց նոցա զօրավարքն. կայսրն իրազեկ լինելով՝ զնեց այն զօրավարքն եւ Շատիլյօնի միջնորդութեամբ հաշտութիւն կապեց ընդ Թորոսի, որ տուաւ նմա (կայսեր) ի պարգեւ Անարզաբա քաղաքն: Սակայն դուն ինչ ժամանակէն վերի, Թորոս տեսնելով որ Յոյնք հաստատ ոչ մնան ի խաղաղութեան եւ դաւաճանութիւն խորհին ընդդէմ իւր, վերստին դէնք առաւ եւ զրաւեց Անարզաբա, Մամեստիա եւ այլ Յունաց վերաբերեալ քաղաքքն: Կոմնենոս յահագինս կատաղելով վերստին առաքեց զԱնդրոնիկոս, քայց անվերջ Թորոսն պատեհ առ իմ դիտելով մի այնպիսի կատարեալ յաղթութիւն արաւ Յունական զօրաց վերայ, որ հաղիւ Անդրոնիկոս մի քանի արամբք զերծաւ ի մահուանէ:

(*) Տես ի գլուխ Գ:

Այդու ամենայնիւ դարձեալ չը խրատուեց Մանուէլ եւ ըստ որում Անդրոնիկոս հետեալ էր՝ յոց իւր ազգական Կալամանոսն ջնջել ի Կիլիկիա եղեալ բոլոր Արամեան ցեղն. աստ եւս բախտն յաջողելով Թորոսի՝ ոչ թէ միայն յաղթեց զօրսպետին, այլ եւ ձերբակալելով զնա վաճառեց կայսեր սուղ գնով, որպէս վկայում է նոյն ինքն Նիկիտաս: Դովաւ եւս առաւել հաստատուեց Ռուբինեանց իշխանութիւնն, մանաւանդ երբ Թորոս առաւ Տարսոն քաղաքն ի 4155 ին եւ մի արշաւանք արաւ Խսաւրիւայում, որով ահա ազդեց Յունաց եւ զարմացոյց Լատինացիքը մինչ այնքան, որ Պըտվէն Գ. խնդրեց իւր զործակցութիւնն*):

Կայսրն վարանելով եւ մի ճար չգտանելով դիմանալ Թորոսի արուժեան, ասումէ ժամանակակից Հայ պատմագիր Սմբատն, սկսաւ հրապուրել եւ ողորել ընծայիւք Իկոնիոյ Սուլթան Մաղսուդին, որպէս զի պատերազմ բանայ ընդ Թորոսի: Մաղսուդ թէ եւ երդմամբ դաշն էր կապել Թորոսի հետ հաստատուն մնալ ի խաղաղութեան, սակայն զիջանելով Կայսեր

(*) Զարմանալի է, թէ Էր պատուութեան հեղինակն ոչինչ չէ յիշում այս մասին:

խնդրանաց՝ ասպատակ տիրեց ի Կիլիկիա*): Այս անգամ Խորոս դրեթէ առանց պատերազմի յաղթեց Սուլթանին. մի սոսկալի ժանտախտ ծաւալեցաւ Մաղսուդի բանակի մէջ, եւ անհամար բազմութիւնք ջարդեց. միւս կողմէն Թորոսի եղբայր Ստեփանէն պատահելով Սուլթանի որդւոյ Նաղուպին՝ կոտորեց նորա բոլոր զօրքն եւ իւրեան էլ սպանեց: Այս բաւ չը համարելով՝ արին Թորոս գնաց գաղտնապէս Սուլթանի երկիրն եւ սկսաւ ասպատակել, մինչեւ որ Մաղսուդ իրազեկ լինելով եւ տեսանելով, որ անկար է յաղթել նմա՝ խաղաղութիւն հաստատեց ի 4155 ին:

Ի 4157 ամի Բընօլ Շատիլոն չնայեցեալ Մանուէլ Կոմնենոսի եւ արեւմտեան Քրիստոնէից մէջ եղեալ խաղաղութեան, առանց որ եւ իցէ պատճառի յափշտակեց Կիպրոս կղզին եւ զարհուրելի անգթութիւնք արաւ բանտարկելով կառավարիչն, որ էր ազգական Կայսեր **):

(*) Հ. Միք. Զաւթեան Մաղսուդի որդի Ղլիմ—Ասլանն է դնում:

(**) Այդ արշաւանաց մասնակից էր եւ մերն Թորոս, ըստ վկայութեան բոլոր պատմագրաց, թէ եւ ինչպէս տեսնուինք զորոյս հեղինակն չէ յիշում. այդ եղեւ պատճառ շատ դժբախտութեանց Կիլիկիոյ, ըստ որում Մանուէլ լսելով զայդ եկաւ ի Կիլիկիա եւ առաւ շատ քաղաքք:

Այդ պատահարքից երկամեայ դադարմանէն զկնի
Կայսրն՝ Կիլիկիոյ կառավարիչ Թորոսը նուաճելու պա-
տուակաւ ահադին բազմաւթեամբ եկաւ այդ երկիրդ:
— Ապա յառաջ խաղալով տիրապետեց Տարսոն, Թիւ
եւ այլ քաղաքաց. Թորոս չկամենալով դէմ դնել Կայ-
սեր, ըստ որում իւր եղբայր Մլեհն վտարանջեալ էր
յիւրմէ, միջնորդ ձգեց Երուսաղէմայ Թապաւոր Պըտ-
վէնին եւ վերադարձնելով Կայսեր Անարզաբա եւ
Մամեստիա հաշտուեց ընդ նմա: Սիննամոս Յոյն ժամա-
նակակից պատմագիրն, որ կոչումէ Թորոսին « խորա-
գեռ անսարսառ »¹, պատմէ Թէ Կայսրն անուանեց
զնա Սերաստիոս: —

Ի Կիլիկիոյ Մանուէլ տալառնացաւ պատժել Րը-
նօրի լաթշումիւնն, իսկ վերջինս ոչ մի կողմանէ օգ-
նութիւն չը գտանելով՝ ստիպուեց խոնարհիլ Կայսեր
առաջեւ, ուստի ժամանելով ի Մամեստիա՝ ներկայա-
ցաւ նմա բոկոտն եւ չուան ի պարանոց աղբրներով
զոռութիւն: Պըտվէն Գ. նոյնպէս եկն անդ կրկնել իւր
բարեկամութիւնքն ընդ Մանուէլի, որ մի քանի Վե-
հապետական զործեր ցուցանելէն զկնի Սնտիօք՝ վե-
րադարձաւ ի Կ. Պոլիս: Բայց հազիւ Թէ զնաց, Բը-
նօրը սկսաւ ասպատակել ճոսկինի հին կոմսութեան

մէջ եւ շատ աւար առնել սակայն ի ճանապարհի
զերի անկանելով Նուրդինի ձեռն, 16 ամ արդելուած
մնաց: Իւր իշխանութիւնն կառավարէր Անտիօքայ
պատրիարք:

Ս. Բ. Ե. Ա. Վէյքեր-Էր Լա-Գա-Էր Երուսաղէմ, 1162

— 1175:

Պըտվէն Գ. իշխան խեղացի, քաջ, արդարադատ,
պարկեշտ, հմուտ զիտումեպնց մանաւանդ յօրէնս պե-
տութեան, մեռաւ ի Պէրուժ 1140 փետրվարի 1162, ի
հասակի 55 ամաց՝ չը թողլով յաջորդ իւր Թէոդորա
կնոջից, որ էր եղբոր դուստր Մանուէլ Կայսեր:

Ըստ յանձնարարութեան Պըտվէնի, իւր կրտսեր
եղբայր Ամօրին, որ էր իշխան Յուպպէի եւ Ասկա-
լօնի՝ յաջորդեց իւրեան: Ամօրի Ա. ծայրայեղ զիրու-
թեամբն²) էր պտղ, զգաստ, քաջ, գործունեայ եւ ու-
սեալ, Թէ եւ մի բանի մասին արժան ոչ համարեն
դրուատանաց, այն է որ մի կոյր վտառութիւն ունէր

(*) Pinguis erat supra modum, ita ut more femi-
noe mammillas haberet cingulo tenus prominentes.
Գիւլմ. Տիր. XIX, 3:

Միլօն մի անծի վերայ, որին անուանեալ էր Սէնէշալ անարժանաբար:

Նուրդին - Աթաբէզն Հալէպի, զոր Արեւելեան եւ Արեւմտեան պատմագիրք ի միասին նկարագրեն ոչ թէ միայն մի երեւելի մարտական, այլ որ առաւել մեծարեւելի է՝ որպէս տիպար մաքրութեան եւ արդարութեան, որոյ աղագաւ Մուսուլմանք յարգեն նորա ընտիր բարեպաշտութեան յիշատակն ճառելով նորա համար, որ նորա հոգւոյ վեհութիւնն կից էր սրտի խոնարհութեան հետ, — որպէս տեսանք՝ Երուսաղէմայ Թաղաւորութեան առաջին թշնամին էր: Բայց զկնի մահուան իւր յամի 1174, զուրս եկաւ մի նոր տիեզերակալ ամենահեղ ախոյեան քրիստոնէից եւ միակ այն անձն, զոր Աստուածային Տեսչութիւնն յահմանեալ էր կործանել Երուսաղէմայ Թաղաւորութիւնն. նա ինքն է Սալահէտտին, կոչեցեալ յառաջագոյն Երուսաղէմ եւ հիմնիչ Ալուբեան*) հարստութեան: Նախ պաշտօնեայ էր Նուրդինի, բայց ապա զնալով յեղիպտոս՝ իւր հօրեղորք Աֆաղտինի հետ

(*) Ալուբ իւր հօր անունն էր:

1169 ին եղեւ վէզիր Խէլիֆային եւ ի մահուան Էրէզ Լիդինիլլահի, չորերեսաներորդ Ֆաթմա Խէլիֆայի ի 1171 ամի, տակնուվերայ արաւ Խէլիֆայութիւնն:

Սոյն յեղափոխութիւնս, որ եղեւ ի Թաղաւորութեան Ամօրի Ա. արժանի է մի քանի տեղեկութեանց: Եղիպտոսի վերջին Ֆաթմա Խէլիֆայք այնքան անզօր իշխանք էին*), որ ստիպուած էին վճարել Երուսաղէմայ Թաղաւորութեան տարեկան 50.000 ոսկի հարկ: Ի միում նուազի մերժեցին վճարել այդ զուամարդ, որով մի պատճառ հայթայթեցին Ամօրիին պատերազմ հռչակել: Ի 1165, Նուրդին ուղարկեց մի զունդ յեղիպտոս յօղնականութիւն Քաուր վէզիրի, որ կը մարտնչէր ընդդէմ իւր իշխանութեան եղող թշնամեաց մէկի հետ: Օժանդակ զուգաղն հաստատելով զՔաուր վէզիր, վերջինս զլացաւ յղել Նուրդինին խոստացեալ հարկն, այս ինքն Եղիպտոսի

(*) Սորա էին, Մօաբարու Թամէն Մոսրաւներ բիլլան, 1056 — 1094, Ահմէդ արուլասմ Մօսրաւաշա բիլլան 1094 — 1101. Մէնսուր արու Ալի Ահէր Բիւսնքաւիլլան, 1101 — 1150. Հաֆէտ Լէդիմիլլան, 1150 — 1150. Ճաֆէր Բիւղա Խաւաշի 1150 — 1155. Ֆաթմ Բիւսրիլլան, 1155 — 1160 Աղէզ Լէդիմիլլան 1160 — 1171:

եկամտից երիւ մասն: Այլ մերժումդ արտադրեց
 ի պատերազմ, յորում Ամօրի պատրեալ ի փա-
 դաքշական բանից Քառուրի, նմա կողմնակից հան-
 դիսացաւ: Աստի ծագեց նոր իմն պատերազմ ի մէջ
 Նուրդինի եւ Քրիստոնէից: Ի 1164 ամի Աթաբէգն ի
 փախուստ դարձրաւ զՔրիստոնեայս եւ զերեց Անտի-
 որայ իշխան Բօէմոնդ Գն (որդի Բայմօնդի) Տրա-
 պօլսոյ եւ Եդեսիոյ կոմսքն, բայց ոչ կարաց առնու-
 զԱնտիօք Ամօրի վերադարձի պատճառաւ: Նուրդին
 դաշնադիր եղեւ յայնժամ Իկոնիոյ սուլթանի եւ Պաղ-
 դատի Սիւննի խէլիֆայի հետ նուաճել զԵգիպտոս:
 Սոյն տիրապետութիւնս խափան առնելու աղաղաւ,
 որ չարաբաստիկ հետեւանք պիտի արգասաւորէր Ե-
 բրուսանդեմայ համար, Ամօրի իւր բոլոր զօրութեամբ
 մտաւ յԵգիպտոս 1167 ին, եւ դաշնակցութիւն կապեց
 ընդ Քառուրի եւ Ատէդ խէլիֆայի: Քրիստոնէից Թա-
 դաւորն հասանելով ի Գահիրէ՝ Աֆադդին եւ իւր եղ-
 բօրորդի Եռսուֆն (Սալահատտին) կեղծ փախստեամբ
 շրջեցին զնա: Բայց Ամօրի յանդուգն շարժմամբ
 ծղեց Թուրքաց Բէբէն եւ Լամոնիոյ մէջ տեղ ու պա-
 տերազմ տուաւ ի 118 մարտի 1167ի: Երկկողմեան
 զօրքն յաղթեցին ի միասին: Զկնի մարտին՝ Աֆէդդին

զնաց ի վերին Եգիպտոս եւ իւր եղբօրորդին առաւ
 զԱղէքսանդրիա. սակայն Ամօրի այնքան սաստիկ
 պաշարեց զայն, որ ի վերջոյ Եռսուֆ անձնատուր
 եղեւ երեք ամսէն զկնի ի 20 Օգոստոսի 1167ի: Շիր-
 բուհ յայնժամ մի դաշն կուեց, որոյ զօրութեամբ ըս-
 տացաւ 50,000 կտոր ոսկի եւ թողեց զԵգիպտոս,
 փոխադարձաբար ազատելով բոլոր բանտարկեալքն:

Փառասէր Ամօրին անկղիտանալով Եգիպտոսի
 բարեբեր արդեանց վերայ՝ ցանկացաւ նուաճել այդ
 երկիրը: Ապահով վնեցով Մանուէլ կայսեր եւ Աս-
 պընչականաց մեծ կարգապետի օգնութեանց վերայ,
 մտաւ յԵգիպտոս 1168 ին. բայց լսելով Շէրբուհի
 զալուստը յօգնականութիւն խէլիֆային՝ հարկադրեցաւ
 վերադառնալ, թէ եւ խէլիֆայի վերայ շատ թանկ
 նստեց նորա ծառայութիւնն: Քառուր, որին ստու-
 թեամբ մատնիչ ամբաստանեալ էին, զխատեցաւ եւ
 Ատէդ անուանեց մի վկայադրով Աֆէդդին Շէրբուհին
 իւր վէզիր, որին յաջորդեց իւր եղբօրորդի Սալահէդ-
 տինն Մէլիքան Նասր կամ օգնական արքայի մակա-
 նուամբ:

Այսպէս Եբրուսանդեմայ թաղաւորութիւնն պատեալ
 էր ի հիւսիսոյ եւ ի հարաւոյ՝ եւ ի հարաւոյ՝ Աթաբէկի

ՊԸԿՈՒՆ Դ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՈՒԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ Ի 1473

— 1185:

Պլազմեն Գ. որդի Ամօրայ յաշորդեց իւր հօր: Գե-
ղեցիկ դաստիարակութիւն էր առած Գիլլօմ ատե-
նադարէն, որ սպա եղև արքեպիսկոպոս Տիրուսի
եւ յօրինիչ մի ընտիր Խաչակրաց պատմութեան:
Բայց որովմետեւ զոյն իշխանդ դեռ երեքտասանա-
մեայ էր եւ մի անբժշկելի կարծեցեալ հիւանդու-
թեամբ ճարակեալ (եղեփանդական բորոտութիւն,
éléphantiasis), ուստի կարեւոր էր խնամակալ ուն-
Կիւն Սէնէշալ թագաւորութեան զրաւեց խնամա-
կալութիւնն. բայց 1174 ամի սպանուելով, ի սեպհոց
համաձայնութեամբ ստանձնեց այդ պաշտօնդ Բայմօնդ
Տրապօլտոյ կոմսն, որ նոր ազատեալ էր ի գերու-
թենէ վճարելով 80,000 ոսկի: Պլազմենի թագադ-
րութենէն երէք ամսէն զկնի զօրաց հրամանատա-
րութիւնն եւ թագաւորութեան անսլուծիւնն Խօթ
արքայի փոխան յանձնեցին Բընօլդ Շատիլլօնի, Սն-
տիորայ նախկին իշխանին, որ ստացեալ էր իւր ազա-
տութիւնն ի 1177 ամի:

Որովհետեւ անմարթ էր նորատի արքայի ամուսնով իւնն, ուստի իւր հարազատ քեռ ծեռն տուին

Գլխավոր, տահմանակոմսին Մծնտֆէրայի, որոյ միակ արժանաւորութիւնն էր Գաղղիոյ եւ Գերմանիոյ վեհապետաց ազգական լինելն: Գլխով զրաւելով ի կենաց ի 1177 ին, իւր ամուսինն ծնաւ մի որդի, որ ամուսնեցին Պրտվէն:

[illegible]

Զինի մատուան Նուբդինի բազում վէղիրք վիճեցան իւր որդւոյ Սալէհ - Խամայիկի խնամակալութեան մասին: Եռսուֆ, որ յայսմ հետէ կոչեմք Սալահդին յափշտակեց զայն զինու զօրութեամբ 4173 ին. ապա մի զաշնադրութիւն առնելով իւր Սալէհ - Խամայիկի Հալէպի ամաբէգութիւնն եւ Սէֆուդդինի Նուբդինի հօրեղբորորդւոյ Մուսուկի ամաբէգութիւնն: Իսկ Նուբդինի ինքնակալութեան մնացեալ մասն իւրեան պահեց ի կնոսթիւն ածելով Նուբդինի Իզմէթուդդին կողակիցն: Հուսկ յետոյ յանձնելով Գամասկոսի կառավարութիւնն իւր եղբօր Շամսուդդին Թիմուրտաշին, չորսւ բնակիլ յեգիպտոս: 23 Նոյեմբերի 4178, Սալահդին մի մեծ կոտորած ընդունեց ի Քրիստոնէից, թէեւ հետեւեալ տարու Մայիսի 26 ին մի փայլուն

յաղթութիւնն արաւ նոցա վերայ: Յայնժամ մի զինա-
դուլ եղեւ Սալահդինի եւ Երուսաղէմայ թագաւորու-
թեան մէջ, որ քրիստոնեայք եղծեցին ցեպով ան-
պատշաճ ծանծաղամտութեամբ:

1181 ին Սալէհ Իսմայիլ մեռանելով Սալհդին
զրաւեց զՀալէպ եւ նուաճելով զԵդեսիա, զՀիսիբա
եւ Միջագետաց մի մեծ մասն հիմնեց մի ահադին
ինքնակալութիւն, որոյ զօրութեան առաջեւ ի տարա-
պարտոյց Պըտվէն Գ. օգնութիւն աղերսեց Անգղիոյ
եւ Գաղղիոյ թագաւորներից:

Թագաւորութեան կրած աղէտից հետ միացան եւ
այլ զժախտութիւնք վրդովելու արքայի վերջին տա-
րիքն: Իւր քոյր Սիբիլն, որք Գիյոմ սահմանակոմսի
1180 ին ամուսնացաւ ընդ Գուետոն Լուսինյանի
յօժարութեամբ արքայի, բայց ի մեծ տհաճութիւն
մեծամեծաց եւ ժողովրդեան, տանելով ընդ իւր օժիտ
Սսկաղոնի եւ Զոպպէի կոմսութիւնքն: Երբ արքայն
1185 ին իւր հիւանդութեան առթիւ, որ բոլորովին
զրկել էր իւր անդամոց կիրարկութենէն, ընտրեց
իւր փեսան խնամակալ, մեծամեծքն, որ արդէն սաս-
տիկ նախանձուել էին Լուսինյանի վերայ Բրիստո-
նէից կրած մի փախուստն պատճառ բռնելով ստի-

պեցին Պըտվէն անուանել իւր յաջորդ Գիյոմ Մօնա-
ֆէրայի Պըտվէն որդին, որ թագադրուեց զինի մի
քանի աւուրց, ապա այնքան բարուբանք դիպեցին
Լուսինյանի վերայ, որ արքայն կարգեց մի դատա-
բան վճռել Սիրիլի ամուսնութիւնն. բայց Գուետոն
զլանալով զաւ յատեան, արքայն զէնք առաւ նորս
դէմ եւ անուանեց զԲայմօնդ Տրապօլսոյ կոմսն խը-
նամակալ ղեռաւուրց, Պըտվէնի: Բայմօնդ միայն հե-
տեւեալ թէրութեամբ ստանձնեց. իւր խնամակալու-
թեան շրջանն լինէ տասն տմ. իւր անձն ազատ պի-
տի մնայ նորատի արքայն դատարարակելոյ: Եթէ
Պըտվէն եւ մեռանէր նախ քան իւր յարբունս հա-
սանելն անյաջորդ Պապն, Կայսրն, Գաղղիոյ եւ Անգ-
ղիոյ թագաւորքն պիտոյ է ընտրէին նորան ժա-
ռանդն, եւ մինչ ցգալուստ նորա Բայմօնդ պահելու է
խնամակալութիւնն: Զօրութեամբ այս սահմանադրու-
թեան, Բէրուս քաղաքն յանձնեցաւ Բայմօնդին եւ
Սէնէշալ ճօսպին, անուանակիր կոմս Եդեսիոյ նշա-
նակեցաւ դատարարակ մանկահասակ արքայի:

Երբ 1186 Մայիսի 11 մեռաւ թագաւորն իւր
եւթնամեայ բեռորդին յաջորդեց Պըտվէն Ե. անուամբ.
Բայմօնդ փութաց զինադուլ առնել ընդ Սալահդինի,

որով Երուսաղէմ զերծաւ ի սովոյ, բանգի երկար ժամանակէն ի վեր երաշտութիւն կը տիրէր: Իւր խնամակալութիւնն միայն 13 ամիս տեւեց նորատի արքայի մահուան. առթիւ յամսեանն Սեպտեմբերի 1186 ի Տիրէրիա, յորմէ փոխադրեցին մարմինն յԵրուսաղէմ: Ուստի Բայմօնդ կոչեց Թաղաւորութեան պետութիւնքն ի Նէապոլիս խորհրդակցել ընտրութեան վերայ, յստալով որ իւրեան պիտի ընտրեն Եւջորդ: Բայց Յոպպէի կոմսուհին Սիբիլ իւր Լուսկնան աճապարանօր զալով Երուսաղէմ, նպաստիւք պատրիարքին Հերակլէի եւ Տաճարապետ Թիէրի Թաղաւորուեց զշխոյ Երուսաղէմայ, հուսկ յետոյ անմիջապէս Թաղաւոր հրատարակելով եւ իւր ամուսինն:

Գրեալ է Լուսկնան ինչեւորոք Բագաւոր Երուսաղէմայ եւ առաջնայ որ տալէ ի Սալահիէնայ յաթի 1157:

Այդ իշխանի անընդունակութիւնն եւ մեծամեծաց մէջ տիրեալ երկպառակութիւնն եղեն զօրաւոր եւ անմիջական պատճառք Երուսաղէմայ կորստեան: Բընօլ Շատիլյօն աներկիւղ եւ արի ասպետ, բայց ծանծաղամիտ եւ խռովարար մոսուլմանաց մի կարաւա-

նի վերայ յարձակուելով, ուր կը գտանուէր եւ Սալահիլինի մայրն բանտարկեց զնոսա. ի տարապարտուց եղեւ Սալահիլինի ճիզն խնդրելով, որ պատժուէ յանցաւորն կամ զոնէ ազատուեն բանտարկեալքն, ուստի խզելով խաղաղութիւնն պատերազմ յայտնեց եւ արշաւեց Թաղաւորութիւնն 30,000 անձամբք:

Ի մի ճակատամարտի, կոչեցեալ ի Քրիստոնէից Տիրերական իսկ յարեւելեայց Հիդէն 3 — 5 Յուլիսի 1187 Քրիստոնեայք բնաւին խորտակուելով Գուետոն Թաղաւորն, Բընօլ ճոսլին Սէնէշալն, Տաճարապետն եւ յոլով ասպետք ի գերութիւն վարեցան. ճշմարիտ խաջն որ պաշտպան էր Քրիստոնէից կորաւ ի մարտի: Սալահիլին ընդունեց այդ տարաբախտքն կարի մարդասիրութեամբ ի բաց առեալ զիշխանն Կրաքալ Բընօլ Շատիլյօն պատճառ եւ հեղինակ պատերազմի, որ իւր յատուկ ձեռամբ սպանեց: Տաճարականաց եւ ասպնջականաց բնաւ ասպետք, որքան կեալք էին անհաւատից ձեռքն խեղդուեցան: Հետզհետէ Տիրէրիա, Սիդոն, Նազարէթ, Բամա, Հեպլոն, Բէթղէհէմ, Լիւղղա, Նաֆա, Նապլուսա, Բէրութ, Աքքայ եւ Կրաք անկան յաղթողի ձեռաց մէջ: Ասկալօն, ուր ասպատանեալ էր Թաղուհին անձնատուր եղեւ այն

պայմանաւ, որ Լուսինան եւ իւր եղբայր Բօնիֆասն, Տաճարապետն եւ այլ 15 ասպետք ազատուին: Թագաւորն խոստացաւ ղէն մի կրել Սալահդինայ ղէմ եւ պաշտօնապէս հրաժարեց Երուսաղէմայ թագաւորութենէն:

20 Սեպտեմբերի Սալահդին երեւաց Երուսաղէմայ աւաջեւ ընդունայն էր ընդդիմողութիւնն եւ կառավարիչն՝ որ էր Բաղիան Ամօրի առաջնոյն Մարիամ կնոջ ամուսինն անձնատուր եղեւ 2 Հոկտ. 1187: Բնակչաց թոյլ տուին զնալ յերկիրս քրիստոնէից իւրեանց կայքով, կամ մնալ յԵրուսաղէմ յապահովութեան. երկու պարագայում եւս պիտոյէ վճարէին մէն մի զլիտոյ համար տասն բիւզանդեան ոսկի. ուստի 3000 բնակչաց մասին վճարեցաւ 30.000 կլոր բիւզանդեան ոսկի: Ս. դերեզմանն անշոջափելի մնաց ամենայն Քրիստոնեայ իրաւունք ունէր յայց ելանել վճարելով մի բիւզանդեան ոսկի: Իսկ այն բնակիչք, որ ղկնի 40 ատուրց չվճարէին իւրեանց փրկանաց զինն յաղարտ պիտի վարուէին: Սակայն Սալահդին զիջանելով այս խստութիւնից սկսեց ինքն ողորմութիւն բաժանել եւ իւր առատածեռն յաղթող ձեռից չքաւորապոյնքն ընդունեցին 220,000 բիւզանդեան ոսկի:

Ի Պաղեստին Երուսաղէմայ առմամէն ղկնի Քրիստոնեայք ունէին միայն երեք ամրաքաղաքք — Անտիոք, Տիւրոս եւ Տրապօլիս: Սալահդին պաշարեց ըզՏիւրոս, որ մերձ էր անձնատուր լինելոյ, երբ Կոնրադ Մօնտֆէրա եղբայր Սիբիլի առաջին ամուսնոյն յանդիման եղեւ եւ խոստացաւ փրկել քաղաքն եթէ ղայն տային իւրեան սեպհականութիւն: Իրօք իւր ի կիր արկեալ խորամանկութեամբ եւ ցուցած քաջութեամբ փրկեց քաղաքն:

ԳԼ. ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՎԱԿԵՐՈՒՄ 1189—1217:

Գոյժ առմանն Երրուսաղէմայ շարժեաց համայն զԵրրուսա: Գրիգոր Ը.*) առաքինի եւ խելացի քահանայապետ իւր երկամեայ վեհապետութեան ժամանակ իւր ամենայն ճիգն թափեց յեռանդ ածել զիշխանըս յազատութիւն սուրբ զերկրին: Կղեմէս **) յաջորդիւժօրօք եղեւ երրորդ Խաչակրութիւնն. պատճառ որ, սոյն քահանայապետս այնքան անհրաժեշտ եցոյց զայն կայսեր, որ Ֆրէտէրիկ Թէեւ վաթսունամեայ՝ ընդունեց Խաչակրութիւնն յաւազաժողովն Մայանայ

(*) Ուրբանոս Գ. Պապն առաջընթաց Գրիգոր Ը. ի կամենալով բանադրել զՖրէտէրիկ կայսրն Գերմանիոյ Երուսաղէմայ առման լուրն առնելով սաստիկ ցաւից մեռաւ, որին յաջորդեց Գրիգոր Ը. ի 20 Հոկտ. 1187. բայց երկարատեւ չեղեւ իւր իշխանութիւնն, այլ մեռաւ ի միեւնոյն ամի:

(**) Կղեմէս Գ. Հռովմայեցի յաջորդեց Գրիգորին 1187 եւ մեռաւ 1191 ամի մարտի 27 ին. սա վերջացոյց 1188 ին 45 տարէն ի վեր Հռովմայ հանրապետութեան եւ Պապերի մէջ եղած վեճն:

Ն ա. Ե. Թադր.

1188 ամի: Քառասուն տարի յառաջագոյն իւր Կոնստանդնուպոլս ընկերանալով ի Պաղեստին կարողացեալ էր անձամբ դատել Թէ ճշդ էին քրիստոնէից անյաջողութեան պատճառքն, վասն որոյ մի հրաման հրատարակեց որ միայն հանձարեղ զինակիրք եւ ճանապարհի ծախուց համար բաւականին զուար ունեցող անձինք կարող են խաչակրութիւն բաց ի սմանէ ի բանակցութիւն մտաւ ընդ Թադաւորին Մանառատանի, ընդ կայսեր ցունաց եւ Սուլթանին Իկոնիոյ, որոյ երկրի միջից պիտի անցանէր: Գլխի՝ Սուլթան, որ յառաջագոյն ցանկացեալ էր Ֆրէտէրիկի բարեկամութեանն, խոստացաւ հայթայթել խաչակրաց ուտեստ եւ պարէն: Իտալիոյ քաղաքաց հրաման եղեւ եռամեայ պաշար բերել նաւուք յԱսիա:

1189 Մայիսի սկզբներում բոլոր նուիրեալ մարտականք ժողովեցան ի Ռատիսբոն. ասպետաց Թիւն 20000 էր. զանազան իշխանք ընկերացան կայսեր, որպէս իւր կրտսեր որդի Ֆրէտէրիկ Սուաբի զուքսն եւ այլ արքայազուք, կոմսք, սահմանակոմսք: Կայսրն մտաւ ի նաւ Դանուբի գետի վերայ, իսկ ճամբարն յառաջ խաղաց ի ցամաքի՝ ընդհանուր ժամադրութիւնն նշանակուելով յաւուր Պենտեկոստէի ի Բրէսբուրգ:

Բէլա Հունգարիոյ արքայն զիմաւորեց զիւր հիւրեւըն. երկու վեհապետաց մէջ բարեկամութիւնն մի ամուր կապ ստացաւ Սուաք զքսի հարսնախօսութեամբն ընդ դստեր Թադաւորին Հունգարիոյ. Թէ եւ նորատի արքայորդւոյ վտղահաս մահն խափան եղեւ այդ ամուսնութեան. Ի Պէլքրադ կայսրն զօրահանդէս արաւ. 30000 ասպետ դտաւ եւ ի միասին 100000 մարտականք: Ի Բուլղարիա զօրքն մի քանի թշնամական զործողութիւնք տեսաւ, բայց սեծ եղեւ Խաչակրաց միացումն տեսանելով Իսահակ Անգեղոս *) կայսեր հակառակորդ վարմունքն. այս իշխանս կարծելով որ Խաչակրաց զիտաւորութիւնն է զինքն զահլնկէց առ-

(*) Իսահակ Անգեղոս մի մեծարոյ անձ էր ի Կ. Պօլիս. երբ խոյս տալով Անդրոնիկոս կայսրից ապաստանեցաւ յեկեղեցին օրբոյն Սոֆիայի, ժողովուրդն սպանելով զԱնդրոնիկոս հրատարակեց զնա կայսր 1183. բնութեամբ տկար, զեղիտութիւն սիրող էր. բայց 1193 ին իւր եղբայր Ալեքսի Անգեղոս փակելով զնա մի խաւարին բանտի մէջ կուրացոյց, թէ եւ ինքն էլ ոչ կարաց վարել իւր ոճրի պտուղն: Իսահակայ որդին խոյս տալով զաղտնապէս օգնութիւն խնդրեց ի Ղատինացւոց, որք պատրաստուամ էին կատարել մի չորրորդ Խաչակրութիւն: Լատինացիք գալով առին զԿ. Պօլիս եւ մեծին Կոստանդիանոսի զահի վերայ զրին մի Լատին կայսր, որով Յունաց կայսրութիւնն մինչ 200 տարի մնաց Լատ. ծնողաց մէջ:

Երաւ. Թարգ.

նել խնայեց տալնոցա որ եւ իցէ պաշար, որոյ աղա՛գաւ պարտաւորեցաւ Ֆրէտէրիկ Վիուել իւր զօրքն ընդ ամենայն տեղիս առնելով զՖիլիպուպօլ, Ագրիա՛նուպօլ եւ այլ բազում քաղաքս. այդու ամենայնիւ հարկ եղեւ ծմերել յԵւրոպա: Այս կայսրից մի նամակ, որ դեռ մնաց, հաստատէ Թէ ի Կ. Պօլիս պատրիարքն յեւանելով յամբիոն զրդուէր ժողովուրդն ասելով որ հարիւր Խաչակրաց սպանմամբ կարեն տաան սպանութեան մեղաց քաւութիւնն ստանալ: Իրաց վիճակն յայն աստիճան զժուարացաւ, որ Ֆրէտէրիկ հրամայեց իւր Հենրիկոս որդւոյն, որ կառավարէր զԳերմանիա ի քացակացութեան իւր, բռնադատել ճննուայի՛ւ վեհետիկոյ հանրապետութիւնքն զալ եւ պաշարել զԿ. Պօլիս. ի հակիրճ բան, Յոյնք զիջան ի հարկէ, Իսահակ խոստացաւ անցուցանել զօրքն յԱսիա եւ իւր Իրէն դուստրն նշանադրեց Փիլիպպին կայսեր հինգերորդ որդւոյն:

Զօրքն մտանելով յերկիր Սէլճուղեանց լաւ ընդունելութիւն դտան. բայց յընթացս չուոյ անհանգիստ եղեւ ի Տաճկաց, որք պատճառ եղեն մեծամեծ կոտորածոց: Բազմիցս առ ի չդոյէ պաշարի եւ չորոյ ստիպուեց ուտել ձի եւ ըմպել կենդանեաց արիւնն:

Սախայն Սուլթանի դեսպանքն կառաջնորդէին կայսեր
յայանելով թէ իւրեանց տէրն անկար է զսպել հուղ-
կահարաց դաշնակցութիւնն, բայց ի 14 Մայիսի 1190
շուտով իրազիկ եղեն սուլթանի դաւաճանութեան,
հանդիպեցան նորա զօրաց որ ամենասակաւ չափա-
զանցութեամբ 500,000 հաշուեն: Ֆրէտէրիկ խրա-
խուսեց զօրքն ասելով, որ միայն արուծիւնն կարէ
փրկել զմեզ. եպիսկոպոսը հաղորդեցին զմաւատացեա-
լըս եւ զօրքն յարձակեցաւ Սէնտուգեանց վերայ. որոց
10,000 սպանուելով մնացորդքն փախստական ե-
ղեն, թէեւ յաղթող զօրքն ոչինչ ձեռ չը ձգեց դովաւ,
քանզի պակասէին ուտեստ եւ ջուր անդադար կրե-
լով յարձակմունք: Բայց Սուաքի դուքս Ֆրէտէրիկն
եւ Հոլանտիոյ կոմս Ֆլորանն մի փայլուն յաղթու-
թիւն տանելով Մայիսի 18 ին խորտակեցին Իկոնիոյ
դրունքն, ուր եւ գտին մի մեծ գումար արծաթի եւ
առատ պարէն: Գլիմ-Սուլան ներողութիւն խնդրեց
կայսրէն եւ խաղաղութիւն հայցեց. իւր խնդիրքն ըն-
դունուեցաւ տուաւ պատանդ եւ ուղեցոյց եւ հայթայ-
թեց զօրաց ուտելիք, որ սկսաւ շարժիլ Մայիսի 25 ին:

— Բայց դեռ Խաչակիրք չհասած ի Կլիկիա,
տեսցուք յորպիսի վիճակի էր այդ երկիրդ՝ երբ

կայսրն մտաւ անդ: Խորոս իշխանն մեռաւ ի 1168
թուին ժառանգ թողլով իւր մանուկ Ռուբեն որդին
եւ յանձնելով խնամակալութիւնն իւր աներ Թովմաս
քաջ զօրապետին: Զայս լսելով Մլեհ՝ եղբայր Թորո-
սի սկսաւ յարձակիլ Կլիկիոյ վերայ եւ այնքան տազ-
նապեցոյց զՀայս, մինչեւ որ նոքա անճարացեալ կա-
ցուցին զնա իշխան ի 1169 ամի: Մլեհ մի անդամ
յաղթեց կայսեր զօրապետաց եւ մի շահաւէտ հաշ-
տութիւն արաւ՝ թէեւ իւր դործած անգթութեանց
առթիւ սաստիկ ատեփի եղեւ: Թովմաս փախուցեալ էր
յՍնտիոք, իսկ Ռուբեն՝ որ ազատեալ էր՝ գնալով ի
Հռովմայ՝ մի քանի անօրէն անձանց ձեռօք սպա-
նուեցաւ: Զօրքն չը կարողանալով համբերել Մլեհի
պապիսի անգութ գործոց (ըստ որում կասկածէին
թէ մասնակից է եղել իւր եղբորորդոյ սպանման)
սպանեցին զնա ի 1174 ամի. յայնժամ Հայք միաբա-
նելով ընտրեցին իւրեանց իշխան զՌուբեն որդի
Ստեփանէի եղբոր Թորոսի, որ քաղցրաբարոյ ոմն էր:
Հեթում Լամբրոնի Հայ իշխանն, որ է Ներսէս
Լամբրոնացոյ եղբայրն, գժտելով ընդ Ռուբենի Տար-
սոն քաղաքի առման պատճառաւ՝ սկսաւ խռովու-
թիւնք հանել. զայս տեսանելով Ռուբեն եկաւ եւ

պաշարեց զԼամբրոն: Հեծում ոչ կամենալով խո-
նարհիլ՝ դրդեց Անտիոքայ կոմս Բօէմոնդ Գ. ն նպաս-
տել իւրեան, եւ նա բարեկամաբար հրաւիրելով զՌու-
բեն ձեբբակալեց զքաջն առաւելոր կոխելով մարդ-
կային նուիրական իրաւունքն, թէեւ ի 1184 ամի ա-
զատեց ստիպուելով ի քաջութեանց Լեւոնի եղբոր
Ռուբենի, ի կնուծիւն ածելով Ռուբենի Աղիտա
դուստրն իւր որդւոյն: Յայնմ հետէ սկսաւ Ռուբեն
հայրաբար կառավարել իւր տէրութիւնն, բայց ապա
հրաժարական տալով աշխարհէն՝ յանձնեց կառավա-
րութիւնը իւր եղբոր Լեւոնին եւ առանձնացաւ Դրա-
զարկ կոչեցեալ վանուց մէջ:

Լեւոն լինելով մի արի, խելացի եւ փառասէր իշ-
խան, շուտով ընդարձակեց իւր տէրութիւնը. յաղթեց
իւր թշնամեաց, մանաւանդ Գլիմ - Ապլանի Ռուստէմ
որդւոյն, որ ասպատակ էր սիւռել ի Կիլիկիա. նոյնպէս
փախցրաւ Բէրիոյ եւ Դամասկոսի սուլթանները:
Սոյն քաջ իշխանս չէր մոռնում նոյնպէս ի ներ-
քուստ բարեկարգել պետութիւնը. շինեց ուսումնա-
րանք, հիւրանոցք, որբանոցք եւլն: Ահա յիշխանու-
թեան սորա կայսրն հասաւ ի Կիլիկիա, որպէս տես-
ցի ի ներքոյ ի բանից հեղինակին —

Եւ ահա հասին ի սահմանս մի քրիստոնեայ պե-
տութեան, որ ի Կիլիկիա. այդ երկրի կառավարիչը
հետեալ էին Կ, Պօլսոյ կայսրէն եւ խաղաղութեամբ
կը վարուէին ընդ Լատին քրիստոնեայս Պաղեստի-
նոյ: Որովհետեւ այդ թագաւորութեան հիմնիչն էր մի
Հայ. ուստի իւր յաջորդը կոչէին թագաւորը Հայաս-
տանի: Ս. յն ժամանակուայ թագաւորող իշխանն էր
Լեւոն, որ թագաւորական տիտղոս էր առել *): Եկաւ
ընդառաջ Խաչակրաց, բերաւ պաշար եւ տարաւ զնո-
սա ի Սիս: Աստի չուեց զօրքն 10 Յունիսի. Ֆրէտէ-
րիկ, Սուարի դուքսն առաջապահ զօրաց հետ ան-
ցաւ զետի նեղ կամրջից. կայսրն որ ի յետնապահ
զօրս, չհամբերելով զօրաց ընթացից դանդաղութեան,
մտաւ երիվարան ի ջուր անցնելու միւս կողմն. բայց

(*) Շատ սխալ կարծիք. Լեւոն ոչ թէ ինքն էր թագաւորական
տիտղոս իւրեան տուել, այլ Ֆրէտէրիկոս Գ. Գերմանիոյ կայսրն,
որ համբաւեալով ի զահ, յոյց նմա մի փառաւոր թագ, որով
Գրիգոր Զ. Հայոց Կաթողիկոսն օծեց զԼեւոն արքայ Հայոց
ի 1198 Յունուար 6 ին ի Տարսոն: Հենրիկոսի օրինակին հետե-
ւեց եւ Կ. Պօլսոյ կայսր Ալեքս Անդղոսն, որպէս եւ Հագարս-
ցւոց Բաղդատի սուլթանն: Պ. Հեղինակն յոյժ է սխալուել չգրե-
լով այդպիսի մի իրողութիւն, որ ոչ թէ միայն Հայ պատմագիրք
այլ եւ Գերմանացի հեղինակը վկայեն, ի թիւս որոց Վիլլիբրանդ

ասպետական կարգի: Գերմանացւոց սնուցեալ նախանձն ընդդէմ Ասպնչականաց եւ Տաճարականաց, որ զուն ուրեք ընդունէին զԳերմանացիս, ստիպեց նոցա իրագործել այդ նպատակը: Աքեոյի պաշարումն հայթայթելով նոցա մի հզօր պաշտպան՝ մի պատեհ առիթ եղև իւրեանց համար. Բրէյմայ եւ Լուքէզի քաղաքացիք՝ որ ի ժամանակի պաշարման գտանէին անդ, ի գում շարժելով Գերմանացի անխնամ ախտակրաց վերայ՝ իւրեանց նաոււց առագաստէն գործածեցին մի մեծ վրանի տեղ, ուր քըրիստոնէական ողորմածութեամբ հոգային զախտացեալս: Հուսկ յետոյ երուսաղէմայ Ս. Մարիամայ եղբարք առաջարկեցին Սուրբի դքսին հիմնել մի Գերմանական - ասպետական կարգ հանդոյն Տաճարականաց եւ Ասպնչականաց: Ֆրէտէրիկ հաճ եւ հաւան ջոյց տայով իւրեան խոստացաւ միջնորդութեամբ իւր եղբօր Հենրիկոս Գ. կայսեր ընդունել քահանայապետական հաստատութիւնն. կարդն հպատակեց Ս. Օգոստինոսի կանոնաց. իսկ զդեստն էր ներմակ վերարկու արծաթածիր սեւա խոյլս. միայն Գերմանացի ազնուականք կարէին լինել ասպետ, սոսկ քաղաքացիք սպորին դասի մէջ պիտի մտանէին: Այս

միաբանութիւնս թեւտոնեան կարգի անուամբն յորջորջեաւ. քառասուն ասպետք՝ երդուեցան երուսաղէմայ պատրիարքի ձեռաց մէջ ի 1190 Նոյեմ. 1190 անուանելով մին յասպետաց Հենրիկոս - Վալտայօ՝ կարգապետ: Կարդն յապաղային մեծ ժառանգութիւնք եւ կալուածք ունեցաւ յԻտալիա 1): ի Գերմանիա, ի Հունդարիա եւ ին. յայտնի է այլ եւ՝ թէ դա ճրպիսի մի դեր խաղաց Եւրոպական մի պետութեան մէջ 2): Ֆրէտէրիկ Ա. կայսեր մահն վախճան չտուաւ երրորդ խաչակրութեան: Ֆիլիպ Բ. Օգոստոս 3) Թագա-

(1) Ի 1197 Հենրիկոս Զ. տուաւ կարգին երրորդութեան ճարտարապետն որ ի Պալէրմ յափշտակելով Սիւսո կոչեցեալ կալդից, որ կողմնակից էր ներկայացել Թանկրէտի: Ծաւ. Հեղ.

(2) Հեղինակն ակնարկում է Բրուսիոյ մասին, որ մետասանբորդ դարէն յառաջ հիւսիսային բարբորոս եւ կռապաշտ ազգերէն մին լինելով շատ չարիք կենացնէին զրացի քրիստոնէից մինչեւ որ երեսուսանբորդ դարում թեւտոնեան ասպետք զգնի արիւնհոլշտ պատերազմաց եւ բաղամեայ սաստիկ արիւնհոլութեանց հապիւ կարողացան այդ վայրենեաց բարքն քիչ մի կրթել քրիստոնէութեան տարածման միջոցաւ: Ծ. Թարգ.

(3) Ֆիլիպ էր որդի Լուի Է. երիտասարդի. սա է մին յերկուելի թագաւորաց Գաղղիոյ եւ իւր թագաւորութեան ժամանակ փառաւորում է այդ ազգի պատմութիւնը: 1182 ին մի մեծ հալածմունք յարուցանելով չրէից վերայ, ստիպեց զնոսա թողուլ զԳաղղիա խորհրդով մի քանի Ֆանատիկ հոգեւորականաց, բայց

ւոր Գաղղիոյ եւ Հներիկոս Բ. 4) արքայ Անդղիոյ՝ մարտնչէին ընդ միմեանս յորժամ ստացան Երուսաղէմայ կորստեան լուրը: Այս երկու իշխանք այնքան յուզեցան, որ զաղարեցուցանելով իւրեանց պատերազմը սուին զխաչ հանճարնդ քարոզութեամբ Գլյլոմի՝ արքեպիսկոպոսին Տիւրոսի՝ այն խելացի պատմագրի՝ զոր Արեւելեայք յղեալ էին յԱրեւմուտս: Առ ի մըշտընջենաւորութիւն յապաղայս այս յիշատակի, երկու արքայից մի այսպիսի սուրբ զիտաւորութիւն տաճած

ի վնաս տէրութեան. վասն զի ընդ նոսա անհետացաւ շուտով տէրութեան արծաթն, եւ վաճառականութիւնն սկսաւ զայթի զայթ ընթանալ: Քարայտակ արաւ Բարիզու փողոցներն Զկնի վերադարձան ի Պաղեստինոյ իրազիկ լինելով. որ Ռիշար Առիւծասիրտն բանտաւորեալ է ի Գերմանիա հակառակ իւր երդման՝ որ տուել էր Ռիշարին աւետարանաւ, յափշտակեց նորա մի քանի տեղերն: Այս եղեւ պատճառ մեծ արիւնհեղութեանց եւ պատեհաւորմանց:

Ծ. Թ. Կ. Գ.

(4) Հներիկոս Անժու ո՛րդի Պալեստինայ յաջորդեց Է՛թիէնի 1154-ին. սա եղեւ իսկ պատճառ մահուան սրբապիսկոպոսին Թոմաս Պէքէի, զոր իւր պաշտօնեայք սպանեցին ի մէջ եկեղեցւոյ ի 1170 ամի: Պէքէ է մին իմարտիրոսաց Հռովմէական եկեղեցւոյ, որոյ տօնն կատարուած է. պատճառ որ, ինչպէս աւանդեն պատմիչք, մեծ հրաշագործութիւնք էր լինում իւր զերեզմանի վերայ: Հներիկոս մեռաւ 6 Յունիսի 1189: Ծ. Թ. Կ. Գ.

վայրն կոչեցաւ Նուիրական - Գաշտ, ուր հիմնեցին եւ մի եկեղեցի:

Ֆիլիպ Բ. հանեց մի հրաման թէ՛ ոչ — Խաչակիրք պիտի վճարեն իւրեանց մօտից եւ անշարժ կայից տաճանորդն. — այս է Սալահատուն կոչեցեալ տաճանորդն:

Ընդ թագաւորաց խաչակրութեան եւ երեւելի իշխանք, զուքսք, կոմսք, եպիսկոպոսք, ի թիւս որոց Ռիշար դուքս Գիէնի անդրա՛րիկ որդի արքային Անդղիացւոց, Բօքէր Բ. կոչու Գրէյի հօրեղբորորդի արքային Գաղղիոյ: Պայմանագրեցին, որ Գաղղիացիք կրեն կարմրերանդ խաչ, Անդղիացիք սպիտակ եւ Ֆրամանք կանաչ:

Սակայն խաչակիրք անաղանդեան ի չուել մահուամբ Հներիկոսի, որին յաջորդեց Գիէնի դուքսն. այս իշխանս ասպետական բնութեամբ՝ այնքան ըզձիւք տենչայր խաչակրութեան՝ որ փռածանակի միաբանեցաւ միւս խաչակրաց հետ:

Ի 24 Յունիսի 1190 Գաղղիոյ թագաւորն ընդունեց ի Ս. Դընի զՂըօշն պատերազմիկ եւ օրհնութիւն՝ Փրկչի փշնայ թաղիւ: Երկու արքայք զնալով ի միասին մինչ ի Լիոն՝ անջատեցան ի միմեանց մը-

տանելոյ ի նաւ, Ֆիլիպ ի ձենուա եւ Ռիշար ի Մարսէյ: ձենուայի, Պիզայի եւ Վենետիկոյ հանրապետութիւնքն խոստացան հայծայծել զօրաց պաշար: Երկզօրաց ժամադրութիւնն էր ի Մեսին: Բայց նոր գծտութիւնք խափանեցին զօրաց ընծացքն ի Սիկիլիա. Ռիշար իւր ապահովութեան մասին հարկադրուեց զրաւել Մեսին քաղաքը եւ բռնադատել Թանկրէդ Սիկիլիոյ արքայն վճարելու 20,000 ունկի ոսկի ի հատուցումն օժտի Յովհաննա քեռ իւրոյ: Ապա ունեցաւ մի անհաճոյ կազ Գաղղիոյ արքային հետ՝ ծիղ ժամանակէն ի վեր նշանուած էր Ֆիլիպ - Օգոստոսի քեռ Ալէքսէի հետ. Ֆիլիպ պահանջեց հարսանեաց կատարումն, բայց Ռիշար մերժեց պատճառելով, Հենրիկոս Բ. իւր հայրն մի մեղսաժառ յարակցութիւն էր ունեցել ընդ իշխանուհւոյն, որ վաւերական վկայութեամբք հաստատեց. յայնժամ Ֆիլիպ ետ առնելով իւր խօսքն՝ կազն վերջացաւ եւ անմիջապէս թագաւորք մտին ի նաւ եւ հասին մին՝ յԱպրիլի եւ միւսն ի Յունիսի 1194 ամի յԱքեայ*):

(*) Ռիշար մերժեալով ի Կիլիկիայ լեւոն Հայոց թագաւորն զնաց զիմաւորելու զնա եւ մի փառաւոր ընդունելութիւն արաւ: ՄԱՍ. ԹԱՐԳ.

Հազիւ Գուլիտոն Լուսիյնան զերծաւ ի զերութենէ՝ ետ ապախտ առնել կղերի ձեռամբ իւր Սալահատինի տուած երդումը, այն է բնաւ մի առնուլ զէն ընդդէմ նորա. նոյնպէս առաւ եւ Երուսաղէմայ թագաւորի մականունն. բայց զինչ օգտիցէ մի թագաւոր առանց թագաւորութեան, քանզի Արեւմտեան Քրիստոնէից մնացած երեք քաղաքքն, Անտիոք՝ էր ի ժառանգութեան Բօէմոնդ Գ. ի որդւոյ Բայմօնդի. Տրապօլիս՝ որոյ իշխանն էր նոյն Բօէմոնդի որդի Բայմօնդն, որ հօր մահուանէն զինի պարտէր միացնել երկու պետութիւնքը, իսկ երրորդն Տիւրոս՝ էր ի ներքոյ իշխանութեան Մօնդֆէրա*) սահմանակոմսի, որ մերժեց վերադարձնել զայն ուխտադրութ Լուսիյնտնի: Այլ եւ Անտիոքայ իշխանն հպատակ էր Յունաց կայսեր եւ ոչ Երուսաղէմայ:

(*) Որպէս զի խառնակութիւն չը ծագէ անուանց նոյնութեաց առթիւ, զենմբ աստ Անտիոքայ իշխանաց եւ Տրապօլսոյ կոմսի անուանց զասակարկութիւնն:

Իշխանք Անտիոքոյ. — Բօէմոնդ Ա. 1096 — 1111: Բօէմոնդ Բ. 1114 — 1131: Կոստանսիա եւ Բայմօնդ 1131 — 1149: Կոստանսիա եւ Բլեօլդ - Շառլիօն, 1149 — 1165: Բօէմոնդ Գ. 1165 — 1201: Բօէմոնդ Դ. 1201 — 1255

Գուխտոն հալածուելով ի Տիւրսէ զնաց պաշարել յՈգոստոսի 1489 ամի զԱքեան, օժանդակութեամբ մի Պիղական նաւատորմի եւ մի քանի առպետաց: Այս ձեռնարկութիւնն աղէտք արտադրելոց էր, եթէ երուսաղէմայ թագաւորն մի յանկարծաղէպ օգնութիւն չընդունէր: Մի քանի Գաղղիացի խաչակիրք. Գօտը-Ֆրուա Լուիսիանն եղբայր Գուխտոնի Բօբէր Բ. Կոմս Տրէօյի եւ այլ բազում իշխա՛րք, կոմսք եւ եպիսկոպոսք անհամբեր Ֆիլիպի զանդաղանաց՝ յառաջացեալ էին, որպէս եւ մի քանի Գերմանացիք՝ ի թիւս որոց արքեպիսկոպոստունքն Պիղայի, Բրէմի միացան այդ

Բօէմոնդ Ե. 1255 — 1251: Բօէմոնդ Զ. 1251 — 1274
Բօէմոնդ Ե. 1274 — 1287:

Կուսք Տրապիզոն. — Բէրթրանտի 1109 — 1112: Պօն. 1112 — 1157: Բայմօնդ Ա. 1157 — 1151: Բայմօնդ Բ. 1151 — 1187: Բայմօնդ Գ. որդի Բօէմոնդ Գ. ի իշխանիդ Անտիոքայ 1187 — 1200: Այս տարւոց ի վեր կոմսութիւնն միացաւ Անտիոքայ իշխանութեան հետ:

Ծաւթ. Թաւթ. — Ինչ է ստիպում պատուելի Հեղինակին չը յիշելու Բօէմոնդ Գ. ի թոռն Ռուբէնը որ էր ճշմարիտ ժառանգ Անտիոքայ իշխանութեան եւ ոչ թէ Բօէմոնդ Գ. ն կամ որ նոյն է Բայմօնդ Գ. Միակիսին: Վերն յիշեցինք որ Ռուբեն Հայ իշխանի Աղիտայ դուստրն տուել էին Բօէմոնդ Գ. ի անդրանիկ որդւոյն Բայմօնդին, (Տրապիզոն իշխան: Արդ Բայմօնդ, որ ժառանգ էր ճանաչուել Անտիոքայ գահին վաղամուռիկ լինելով իւր

քաջաց հետ. սորա ի միասին հանդիպեցան ի Ճանապարհի մի նաւատորմի, որ 10,000 Դանեան եւ Ֆրիզօն խաչակիրք բերէր: Յայլուստ Ֆրէտէրիկ Սուարի դուքսն հասաւ ընդ մնացորդս Գերմանական հօրաց այսքան զօրութեամբ կարող էին մի հզօր յարձակումն առնել, սակայն Սալահատին արութեամբ պաշտպանելով պաշարումն միով բշեց:

որդին Ռուբեն, որ ունեցել էր Ալիտայից, յաջորդեց Բէմոնդ Գ. իւր պապին, բայց այս իշխանի միւս որդի Բայմօնդն օգնութեամբ Տաճարականաց վառնեց Ռուբեն եւ տիրապետեց Անտիոքան: Զայս լսելով Լեւոն Հայոց արքայն Պատերազմի ելաւ եւ յաղթելով Բայմօնդին առաւ զԱնտիոք 1205-ին եւ վերստին հաստատեց Ռուբեն Բայմօնդ ուրիշ ճար չը գտանելով սկսաւ կաշառել Լատին կղերն եւ դրդել, որ թոյլ տուաւ իւրան մի խիստ ապօրէն դօրձ կատարելու: Լատին հոգեւորականք, որ ոչ մի իրաւասութիւն չունէին խառնուելու Կիլիկիոյ գործոց, բանապրեցին զԼեւոն, թէ եւ Հայկական եկեղեցւոյ պաշտօնաւոր օրինաւորապէս մերժեցին: Այդ բանի վերայ բարկանալով Լեւոն հալածեց ի Կիլիկիոյ բոլոր Լատին կղերը եւ Տաճարական ասպետքը. ապա ղէնք առնելով վերստին տիրեց Անտիոքա 1211-ին եւ զարծեալ հաստատեց Ռուբեն իւր գահի վերայ: Այս իրողութեան վկայ են նոյն իսկ Լատին պատմագիրք: Թէ ո բան ապօրինաւոր էր Լատին կղերի բանադրանքն, թող ընթերցողը կարգան Ֆլօրի Աբբայի «Քրիստոնէութեան պատմութիւնն», յուսում կընէ լատին կղերն. «անկարգ եւ անբարեպաշտ» բառերով:

Այդ միջոցում հասա Ֆիլիպ—Օդոստոս իւր ազդի խաչակրօք. Գաղղիացւոց եռանդն բոլորեց քրիստոնէից քաջութիւնը եւ պատմեն նաեւ թէ՛ Ֆիլիպ կը տիրապետէր քաղաքին, եթէ ազնուութեամբ չկամենար թողուլ մի մասն այդ յաղթութեան Ռիշարին. պատճառ էր, զի յետինս մի պատահարքի առթիւ վեց եօթնեակ ուշացաւ: Իւր էլէնէօր մայրն բերել էր ի Մէսիլ իւր նշանած Բէրանժիէր Նափարան եւ վերադարձեալ էր յԱնգղիա, սինչդեռ նորահարսն ընկերակցութեամբ զշխոյին Յովհաննայի, քեռ Ռիշարի, պիտի հետեւէր իւր ամուսնոյն ի Պաղեստին. բայց ի 42 ապրիլի մի մեծ ալէկոծութիւն յառնելով ցրուեց նոցա նաեւ, Ռիշար անկաւ Բօդօս կղզին, իւր քոյրն եւ Բէրանժիէր ի Կիպրոս, որ էր ընդ իշխանութեամբ Իսահակ կոմսին. սա յուղարկուելով ի կայսրէ կառավարիչ դուքս յորջորջմամբ՝ հետտած էր եւ Սալահատինի դաշնակից էր եղել. երկու իշխանութեաց վատ ընդունելութիւն տուաւ որպէս գերիք: Ռիշար հասանելով խորտակեց յափըշտակչի զօրութիւնն եւ պաշարեց զնա ի Նիկօզի. Իսահակ տեսանելով, որ Ռիշար օգնութիւն դտաւ նորեկ զօրաց զալստեամբ, որ երուսաղէմայ թագաւորն Անտիոքայ իշխանն եւ Տրապօլսոյ կոմսն բերել էին

Անգղիոյ արքայի հետ դաշն կապելոյ, հարկադրեցաւ վճարել 5500 մարկ արծաթ, հպատակել Ռիշարի եւ նմա հետեւիլ ի Սիրիա օժանդակ զօրօք: Սակայն շուտով ստրջանալով իւր ընթացից վերայ՝ խոյս ետ Ռիշարի բանակէն, որով նորոգեցաւ պատերազմին: Նիկօզի երաց իւր դրուները, իսկ ի դղեակն Շէրինի գտին Իսահակի զանձն եւ դուստրն: Այս աղէտս ըստիպեց զնա գերի լինել Ռիշարի, որ կապելով արծաթեայ պարաւանջօք պահ ետ Գուխտոնին: Հուսկ յետոյ պսակելով զԲէրանժիէր ի Լիմիսս եւ Թաղադրել տալով զնա՝ հասա Յունիսի յՏՆ 1494 յԱքեայ: Գաղղիացիք եւ Անգղիացիք յայնմ հետէ Թափեցին իւրեանց բոլոր ճիզն տիրապետել քաղաքին. Ռիշար վարձատրում էր վեհապետական առատութեամբ եւ արուծիւնը, բայց ընդհուպ նախանձն փոխանակեց միաբանութեան եւ պառակտումն տիրեց: Դշխոյն Սիբիլ եւ իւր չորեսին դստերքն մեռեալ էին Աքեայի առաջեւ. Կոնրադ Մօնաֆէրա՝ իշխանն Տիւրոսի պնդեց թէ Գուխտոնի իշխանութեան իրաւունքն դադարեցաւ եւ զահն պատկանէր Իզարելի, այս ինքն դստեր Ամօրի Ա. արքայի: Ուստի Իզարէլի ամուսինն, որ էր Հուլմֆրուայ տէր Տօրոնի՝ առաւ

Թագաւորական տիտղոսն, բայց Կոնրադ տղզակա-
նութեան պատրուակաւ արձակել տալով Իգարէլին
Հռմֆրուայի ամուսնութենէն, ամուսնացաւ ընդ նմա,
որով երեք Թագաւորք հանդիսանային այդ աներկիր
Թագաւորութեան մէջ: Ֆիլիպ ընդդիմացաւ Լուսինյանի.
Ռիշար Կոնրադի եւ բաղումք Հռմֆրուայի: Նոյնպէս
Կիպրոս կղզին դարձեալ էր մի նոր առարկայ պալ-
քարի. Գաղղիոյ արքայն պահանջէր, որ իւր համ-
հարզն իւրեան բաժին հասէ Կիպրոս կղզիէն: Ռիշար
ի փոխարինի խնդրէր Ֆլանտրիոյ կոմսի զանճուց եւ
պետութեան կէսն պատճառելով որ, նա անժառանգ
մեռեալ էր պաշարման միջոցին: Բոլոր բանակն բաժա-
նեցաւ երկու Թագաւորաց մէջ. Բուրգոյնի դուքսն,
Գենուացիք, Գերմանացիք, Տաճարականք յայտնեցին
իղիքեանցս ի նպաստ Ֆիլիպի եւ Կոնրատի, իսկ Շամ-
պայնի կոմսն, Ս.սպնջականք, Ֆլամանք, Վէնէտիկա-
ցիք, Պիզացիք ի նպաստ Ռիշարի եւ Լուսինյանի:

Սակայն առաջարկեցին զաղարեցուցանել իւրեանց
վէճն մինչ յառումն քաղաքին, ուստի կրկնեցին Խա-
չակիրք իւրեանց ջանքը: Սէյֆուտդին՝ Էմիրն, որ էր
Երամանատար քաղաքին անձնատուր եղել ի 42 Յուլի-
սի 4494: Սալահատին պիտի վճարէր 200,000 Բիւ-

զանդեան ոսկի. վերադարձնէր ճշմարիտ խաչն եւ
ազատէր 200 ասպետք եւ 4500 այլ բանտարկեալ
բրիտոնեայքը: Աքեայի պահապան զօրաց մի մասն,
բոլոր Էմիրք բանտարկեալ մնացին պատասխանելոյ
Սալահատինի զաշնադրութեան կատարմանն մինչ ի 40
օր. վերջինս թէ եւ անմխիթար դոյնպիսի մի քաղա-
քի կորստեան վերայ, ուր ի պահեստի կայր Եզիպ-
տոսի եւ Սիրիայի զէնքն՝ հաստատեց անձնատու-
թիւնն եւ ձեռն արկաւ յարդիւնս ածել Թեոմիւքը:

Աքեայի պաշարումն պատճառ եղեւ Գաղղիացի
ընտիր ասպետաց կորստեան, յորոց մին էր Ռաուլ
այնքան հռչակաւորն յողբերգութիւնս, որ ի ժամու
մահուան պատուիրեց իւր սիրտը տանել Ֆաէլ տիկ-
նոջ, իւր մտածմանց առարկային:

Քաղաքը հաւասարապէս բաժանեցին երկու Թա-
գաւորք: Լէոպոլտ, դուքս Աւստրիոյ, որ առաջինն էր
եղել ի քաղաք մտանդն աշկելով իւր զրօշակն մի
բուրգի վերայ, Առիւծասիրտ Ռիշարն ետ ի զետին
տապալել զայն եւ քարշել ի փողոցս: Գերմանացիք
լցեալ նախատանօք ընդ այս գործ անարգանաց, յետ
քառուեցան եւ զնացին բանակել արտաքոյ քաղաքի՝
պատեհ. առիթ զիտելով վերադառնալ ի հայրենիս

իւրեանց, պատճառ որ՝ սակաւաթիւ լինելով վրէժ-
խնդիր լինել անկարենային: Սակայն պառակտումն
դեռ տիրէր զանազան կուսակցութեանց մէջ եւ կո-
դակոց բաժանումն եղեւ առիթ նոր վիճից: Ռիշար
մի ժողով գումարելով ի 27 Յուլիսի 1191 Վնոնց, որ
Երուսաղէմայ Թաղաւորութիւնն մնայ Գուխտնի մինչ
ի մահ, իւր յաջորդն լինի Կոնրադ իսկ եթէ վերջինս
մեռանէր անյաջորդ Ռիշարի բնակութեան միջոցին
Սուրբ Երկրում, սմա անկ էր ընտրել նորա յաջորդը:
Ֆիլիպ — Օգոստոս դժգոհ դիւրայոյզ Ռիշարի գոր-
ծած խստութիւններից, թողեց Պաղեստինը Օգոստո-
սի սկիզբներում. ունէր եւ մի երկրորդական պատ-
ճառ վերադառնալոյ ի Գաղղիա, մի հիւանդութիւն՝
որ Թափեց իւր մազերը եւ եղունջներն տանջում էր
զինքն: Թողեց Անգղիոյ Թագաւորին 10,000 հետե-
ւակը եւ 500 ասպետը ընդ հրամանատարութեամբ
դքսին Բուրգոյնի, ընդ նմին եւ եռամեայ անհրաժեշտ
կարեաց մասին հարկաւոր գումարն, բայց նախ բան
զուղեւորուիլն՝ երրուեց աւետարանաւ ոչ յարժակիլ
Ռիշարի պետութեան մէջ ի բացակայութեան սորա:
Թէ եւ Ռիշար սքանչելի արութիւնը գործեց եւ
արժանացաւ Առիւծասիրտ մականունն, սակայն Անգ-

ղիացի պատմադրաց դրուատանքն ոչ կարեն արդա-
րացնել նորա անգթութիւնն եւ արեան ծարաւը, որ
Աքեայի անձնատուր լինելու միջոցին ցոյց տուաւ:
Անհնարին է մեզ որոշել ժամանակակից հեղինակաց
պատմութեանց մէջ եղեալ վիճարանութիւնքը, այս
ինքն Ժօֆրուա Վինիսօֆի եւ Բօհաուզ — զինի, բայց
յօժարական է երեւում, որ իրաւունքն Սալահատինի
կողմն էր, եւ եթէ Ռիշար յանցաւոր չէ այն նենգու-
թեան մասին, որ արեւելեան պատմագիրք կամբաս-
տանեն, սակայն շատ ծանծաղամտութեամբ ցոյց տը-
ւաւ իւր յիսպից պահանջմունքն: Եղելութիւնն այս է,
որ իրօք Սալահատին յարդիւնս չածեց անձնատրութեան
դաշինքն որոշեալ ժամանակում, բայց հաստատեց որ
անկար էր եղել կատարել, եւ առ ի ցոյց իւր բարի
կամաց՝ առաջարկեց առ ժամանակեայ՝ արծաթի կէսն,
մշմարիտ խաչն եւ 600 բանտարկեալք. ստոյգ է նա
եւ, որ ինքն եւս իւր կողմանէ պահանջեց ազատու-
թիւն իւր պատանդաց կամ մի ապահովութիւն նոցա
կենաց: Ռիշար տեսանելով, որ Օգոստոսի 20ն հա-
սած է եւ Սալահատին բոլորովին բաւականութիւն չէ
տուել դաշնադրութեան թէութեանց մասին, տանել
տուաւ սուլթանի բանակի առընթեր մի դաշտի մէջ

2000 տաճիկ եւ կոտորեց: Սալահատին կարող էր վրէժխնդիր լինել այս զազանական գործին հեղուկ իւր մօտ զոնուած քրիստոնէից արիւնը, բայց զսպեց իւր վրէժխնդրութիւնն. սիայն երդուեց չը շնորհել յայնմ հետէ մի քրիստոնէի կեանք՝ որ անձնատուր լինէր իւրեան:

Օգոստոսի 20-ի կոտորածէն ղկնի, Ռիշար յանձնելով անմիջապէս Աքեայի պահպանողութիւնն եւ իւր լծակիցն, քոյրն Բէրթրան եւ Էթիէն ասպետաց համայն խաչակրաց հետ ուղեւորեցաւ դէպ յԱսիական: Այս կատմութիւնն ուղեւորութեան միջոցին քրիստոնեայք յարաժամ վիշտ եւ նեղութիւն էին կրում Սալահատինէն եւ իւր եղբայր Մէլիք — Աղլէն: Առօրեայ պատերազմ էին անում, որ յաճախակի դադարում էր բանադնացութեամբք Մէլիք — Աղլի, որ այդ պարագայում լիազօր երեսփոխանի պաշտօն էր վարում ի տեղի իւր եղբօր:

Սեպտեմբերի 7-ի յաղթութիւնն, որ եղեւ առջնութեւր Սրսուֆի ուր Սալահատին կոր ի զլուս դարձաւ շնորհիւ քրիստոնէից հիանալի արութեան, վճռողական կը լինէր. եթէ Ռիշար թէ ի հրամանատարութեան մարտի եւ թէ ի հալածման թշնամեաց մի իսկ

դօրապետի տաղանդով զարգացեալ լինէր. Սալահատին ժամանակ թողեց զումարել իւր պառակտեալ զօրքը եւ սուլթանն ղերադոյն ցոյց տուաւ ի հանձարի քան իւր յաղթողն: Ասկալոնի եւ քրիստոնէից մէջ կայ առնելով հրամայեց կործանել այդ քաղաքը, որ իւր պետութեան ամենազեղեցկաց մինն էր: Բօհաւուդտին սրտաշարժ կերպիւ կպատմէ սուլթանի տաժած ավստանքն տալով այդպիսի մի հրաման, որ պետութեան իրաց հանգամանքն ստիպանօք պահանջէր:

Քրիստոնեայք իրազեկ լինելով՝ պատաղեցան ապա վերականգնել զՅոպպէ, որ նոյնպէս կործանեալ էր, մինչդեռ Սալահատին նկրտէր լաւապէս պատսպարել ղերուսադէմ: Այդ իսկ միջոցին Ռիշար սկսաւ կարեւոր բանապնացութիւնք առնել վասն խաղաղութեան եւ Տիւրոսի իշխանն առաջարկեց սուլթանին մի վրիժական եւ պաշտպանողական զաշնակցութիւն ընդ դէմ քրիստոնէից, այնու պայմանաւ՝ որ Սիդօն եւ Պէրուժ ինքեան թողուի, որում հաւանութիւն տուաւ Սալահատին պահանջելով միայն, որ Կոնտադ իշխէ Աքեայի եւ ազատէ բանտարկեալ տաճիկ պատանդքը: Ռիշար իւր Յովհաննա քեռ ձեռն առաջարկեց Մէլիք — Աղլի Պաղեստինոյ թագաւորի մականուամբ: Սա-

լահատին ընդունեց, վասն զի Լաւանականաբար զիտէր պատրանք վնեւն, իրօք Ռիշար յետս կասեցաւ պատճառելով, որ զշտոյն Յովհաննա յօժար չէ ամուսնանալ մի Մուսուլմանի հետ: Սոյն քանախօսութեանց առթիւ եղեն մի քանի տեսակցութիւնք Անգղիոյ արքայի եւ Մէլիքի մէջ, որք մտերմութիւն կապեցին միմեանց հետ:

Իսկիզբն գարնան 1192ի խաչակիր զօրքն լի բաշտութեամբ եւ եւանդով յառաջացաւ դէպ յերուսաղէմ. բայց Ռիշար հետեւելով իւր յողջյողդ վարուց զկնի միօրեայ ճանապարհորդութեան փոխելով ընթացքը ուղեւորուեց դէպ յԱսկալօն. խաչակիրք այնքան ի դժգոհութիւն շարժեցան, որ մի մեծ բազմութիւն ճանապարհի կիսում թողեց զարքայն. սա Լաւան Ասկալոնի աւերակաց ի20 Յունվարի 1192 ամի եւ հրամայեց վերանորոգել: Անդ լուր ստացաւ յԱնգղիոյ այն խռովութեանց մասին, որք ճայթել էին եւ որոց մասին անհրաժեշտ էր իւր ներկայութիւնն:

Վերադարձաւ Մանքէրա Դանէրոյ Լեւոն Երանուշէյ 1192:

Երուսաղէմայ թագաւորութեան աւադանիւր իմանալով Ռիշարի մեկնելոյ զիտաւորութիւնը՝ յայտնեցին նմա թագաւորական իշխանութեան մի աւելի արժանի անձի յանձնելոյ կարեւորութիւնը: Համայն զօրքն պահանջելով, որ յանձնուի Կոնրադ Մօնտֆէրա Տիրոսի իշխանին, Ռիշար յօժարեց եւ զրեց նորան զալ ընդունելոյ թագաւորական պաւաղանն եւ ծիրանին. այդ նամակը յանձնեցաւ Կոնրադին Ապրիլի 27-ին 1192 ամի. 29-ին սպանուեց նա ի փողոցի Լերան իշխանի 1) երկու զազանի պատուիրակաց ձեռօք, որք

(1) Մետասաներորդ դարու վնասակար դէպքերից մինն է Լերանց կամ Յելուզակաց միաբանութիւնն, որոյ հիմնադիրն եղեւ Հասան Սաբբա ումն, որ Եփրատոսի Ֆաթմէ խէլիֆայի պաշտօնէն մինչեւ սովորելով իսլայէական — կ'օժակտեական բնոր գաղտնիքն հռչակեց իւրեան առաքելալ: 1090 ամի գալով Գիւլան գաւառն առանձնացաւ մի զղեկի մէջ մինչ 53 տարւանց հաղորդակցութեան. այդ միայնակեցութեան մէջ մի փոքր յղացաւ, — կործանել Ասիոյ բոլոր տէրութիւնքն իւր մոլեռանդ արքանեկաց ձեռօք, վասն զի կարգն բաժանուած էր յերիս դասս. Դաւի պաշտօնատարք, Բէֆիկ ընկերք, Ֆառէվի անձնուէրք. նոցա որոշող զգեստն էր սպիտակագոյն վերարկու, կարմերանդ գոտի. զվստարն կը կոչուէր Շէյխուլլիսալ կամ իշխան լերանց.

խրելով իւրեանց դաշոյնքն ի սիրտ նորա, աղաղակեցին «Գու չես լինելու մարդրաւ (սահմանակումս), զու չես լինելու արքայ»:

Յաւելով ի դէպ է զի Ռիշար ակամայ յօժարել էր Կոնրադի ընտրութեան տեղեակ լինելով նորա Սալմատտինի հետ արած զաշնակցութեան, ուստի ընդհանրապէս նորա հաւանութեան տուին այդ սպանումը: Այս ամբաստանութիւնս թէեւ հաստատվում է մի քանի եղելութեամբք, սակայն պատմութիւնն ոչ կարէ ընդունել որպէս զոհացուցիչ փաստք:

Վասն զի միշտ կը նկրտէին լերանց վերայ եղեալ անառիկ բերդօրայրն տիրապետել: Որոնց որ կամենումէին դէպ իւրեանց յանկուցանել, կերցնում էին մանրագորի պէս երեսակայութիւն պրզօղ մի արմատ: Յելուզակաց դաշոյնի առաջին զոհն եղեւ Մէլիք — Շահի իշխանութեան նեցուկ Նաղմ — ուլ — մուլքն, որին հետեւեց յուր վօրապետաց իշխանաց կոտորածն անձնանկիրաց, ձեռք: Արենարբուն Հասան լցրաւ բոլոր լերիներն արեամբ, մինչև անգամ թափեց իւր երկու զաւակաց արիւնն ամենադոյզն անհնազանդութեան պատճառաւ, վերջապէս այդ կատաղի դադան որ վայրիկ մի եւ ահա տակն ու վրայ պիտի անէր բոլոր Սախայն մեռաւ 1124-ին ի խորին զառամութեան: Բայց որովհետեւ, սոյնպիսի միաբանութեանց կեանքն կարճատեւ է, ուստի եւ այդ միաբանութիւնը եօթանասուն ամ ասլընէն զկնի վերջացաւ Մանուէլ Թրք:

Հենրիչու Բէ Շահայն Բարաաներորդ Լաֆաուր:

Կոնրադի վախճանման ժամանակին 10,000 Գաղղիացիք Բուրգոյն դքսի գնդէն գտանուելով Տիւրոսի դրան առաջեւ՝ հրամայեցին բանալ. Մարգրաւի որք կին իզաբէլն, որ յղի էր, յայտնեց թէ քաղաքն միայն Ռիշարին եւ Երուսաղէմայ զալոց թաղաւորին պիտի յանձնէ: Եւ որովհետեւ Շահայանի կոմսն հասաւ այդ միջոցին ի Տիւրոս, հոգեւորականք եւ սեպուհք առաջարկեցին նմա իշխանութիւնն եւ իզաբէլի ձեռն, հուսկ յետոյ դնացին խնդրել Ռիշարէն յանձնել նմա նոյնպէս եւ Երուսաղէմայ թաղաւորութիւնն: Բոլոր դօրքն հաւանեց այդ ընտրութեան, Հենրիխու հրատարակուեց արքայ Երուսաղէմայ ի կնութիւն ածելով զիզաբէլ ի 5 Մայիսի 1192:

Առ ի փոխարինութիւն Գուլիտոն Լուսինյանի վընասուց, Ռիշար պարգեւեց նմա Կիպրոսի թագաւորութիւնն, որպէս մի առանձին պետութիւն, որ տեւեց մինչ երեք դար:

Թշնամութիւնք չը յամեցին նորէն ծաղումն առնելոյ, վասն զի Սալահատտին դադարացրել էր որ եւիցէ տեսակ բանախօսութիւն: Ռիշար երկարածդեց իւր

զնալն յայտնելով թէ մտադիր է տանել Հենրիկոս Թագաւորը յերուսաղէմ: Սակայն Նորա բոլոր զործողութեանց մէջ նշմարեալ վարանմունքն եւ դանդաղանքն թոյլատրեն հաստատա՛ թէ նա մի այլ դիտաւորութիւն ունէր: Վերջապէս Յունիսի ամսում նշանակեց մի տեսակ դատաւորաց ատեան բաղկացեալ ի հինգ Գաղղիացւոց, հինգ ի Տաճարականաց, հինգ յԱւսպնականաց եւ հինգ յերկրացւոց առ ի քննել՝ արդեօք պատեհ է հրաժարել յառմանէ Երուսաղէմաց եւ պաշարել զԳամասկոս, զՊէրուժ եւ կամ խաղալ յԵգիպտոս: Գատաւորք յայտնեցին, որ ուղեւորութիւնն յեգիպտոս կարելորագոյն էր քան սի այլ ձեռնարկութիւն: Գաղղիացի խաչակիրք ընդդիմանալով այս վճռի՝ մի բռն խռովութիւն ծագեց Ռիշարի եւ Բուրգոյն դքսի մէջ, որոյ արգասիքն եղեւ բոլորովին բաժանումն, զօրքն բանակեցաւ ի Բամիս:

Ռիշար զնաց յԱքեայ կազմել իւր ուղեւորութեան պատրաստութիւնքն, մինչդեռ ի բանադնացութեան էր ընդ Սուլթանի, թէեւ թշնամութիւնք դեռ շարունակէին: Սալահատղին պաշարեց զՅուպպէ, բայց Անդղիոյ Թագաւորն փութալով յօղնութիւն, յՕգոստոսի 8 ին կանգնեց մի յաղթանակ, որով ջնջեց իւր համբաւից

այն բիծն, որ իւր վերջին ժամանակի վարքն աղայտել էին:

Սեպտեմբերի 1 ին ի Յուպպէ, ուր Անդղիոյ Թագաւորն հիւանդ էր, կռեցին Սալահատղինի հետ մի եռամեայ զինադուլ: Մի երկար սահման սկսեալ ի Յուպպէ մինչ յԱքեա դրուեցաւ Քրիստոնէից. Ասկալոն, Գազա, Գարուն հիմնադատակ եղեն. Անտիոք եւ Տրապոլիս դաշնադրութեան մէջ յիշուեցան, եւ ոչ մի բան սահմանեցին ի պատերազմի գերեալ քրիստոնէից ազատութեան կամ ճշմարիտ խաչի վերադարձման մասին: Զինադուլի ստորագրութենէն զկնի, անմիջապէս վաճառականութիւնն հաստատուեց ի մէջ Քրիստոնէից եւ Մահմետականաց, նոյնպէս Երուսաղէմայ ուխտադնացութիւնն սկսուեց, բայց որովհետեւ յոյով խաչակիրք օգուտ քաղեցին այդ թոյլատրութիւնից, ուստի Ռիշար պա՛անջեց Սալահատղինից ընդունել միայն նոցա, որք կունենային ի ձեռի՝ իւր կամ Շամպայն կոմսի թոյլատրութեան հրամանադիրն, որ մերժեց բոլոր Գաղղիացւոց: Սալահատղին յայտնեց, որ իւր կըրօնքն արդելում էր իւրեան յետս դարձնել մի ուխտաւոր անկարեւոր պատճառաւ, եւ նա ընդունում էր մարդասիրաբար բոլոր ուխտաւորքը, որք զային

յերկրպտղութիւն Ս. Գերեզմանին : Անդղիոյ արքայն
Թողեց զԳաղեստին յ9 Հոկտեմ. 1192, առանց տե-
սանելոյ զԵրուսաղէմ :

Ռիշար զգաստացաւ իւր կրած աղետօք եւ լաւ
հասկացաւ, որ չէ պարտ տրամարհել մինչ անգամ
անդօր թշնամին : Զհամարձակելով անցանել ի Գաղ-
ղիոյ, Գերմանիոյ ճանապարհն բռնեց. նաւն ալելո-
ծութեամբ անկանելով ի կողմանս Աւստրիոյ, Ռիշար
կամեցաւ ուխտաւորի զգեստով անցանել Լէոպոլտ
ղքսի սահմաններից, բայց վրէժխնդրութիւնն յար ընդ
միշտ արթուն է : Լէոպոլտ բաց ի իւր նախատանաց
ոխից ունէր եւ իւր ազգական Կոնրադ Մօնտֆէրայի
մահուան վրէժխնդրութիւնն, որոյ պատճառն Ռիշա-
րին կը տար. իրազեկ լինելով Անդղիոյ Թագաւորին
հասած արկածից, նորա ետեւից պնդեցաւ : Ռիշար
ճանաչուելով, բանտարկուեց եւ եղաւ ի ղիպահոջ ի
ղղեակն Տիէրէնտէնի՝ Հաղամար ասպետի պահպանու-
թեան ներքոյ : Գերմանիոյ կայսր Հենրիկոս Դ.ն*),

(*) Որդի Ֆրէտէրիկոսի Ա. որ լինելով նախ Թագաւոր Հռով-
մայեցոյց, զկնի մահուան հօր իւրոյ ստակուեց կայսր 14 Ապրի-
լի 1194 ամի ի Կղեստէն սրսպէ : Զունենալով իւր հօր առա-

ջատ բրում կատէր զարքայն Անդղիոյ նորա Թանկ-
րէղի երկու Սիկիլիայց Թագաւորի հետ ունեցած մը-
տերմութեան մասին, զնեց զնա Լէոպոլդ զքսից
60,000 մարկով եւ բանտարկեց ի զղեակն Թրիէֆ-
լի, ուր քաղցրութեամբ կը վարուէին իւր հետ : Աւա-
տական վարչութեան օրինաց հետեւելով վեհապետի
կալանաւորութիւնն արգելեալ էր, բոլոր հպատակաց
պարտաւորութիւնն էր անապարել ի փրկութիւն իւ-
րեանց արքային, ուստի Անդղիոյ եպիսկոպոսքն, աս-
պետքն եւ Ժողովուրդն փութացին հանդանակել եւ

քրիսկան բարեմասնութիւնքն, մի այնպիսի անգթութիւն զործեց,
որ նախատինք բերաւ իւր անուան եւ պատուին. տիրապետելով
Սիկիլիոյ նենգապատիր խաբէութեամբ ասպնդցրաւ Թանկրէղի
կինն եւ որդիքն, որք էին ժառանգ Սիկիլիոյ, զալ առ ինքն ա-
ռանց երկնելոյ. բայց ապա զրպարտելով Թագունին փակեց զնա
ի բանտի, այրեց կենդանոյն պետութեան աւազանիքն, կախեց
կամ ողջ ողջ Թաղեց հողեւորականքն եւ Թաղունոյ մերձաւորքն,
բացաւ Թանկրէղի եւ նորա որդւոյ Բօժէրի դամբարանքն եւ յափշ-
տակեց նոցա զխի Թագքն պատճառելով թէ յափշտակիչք էին :
Հենրիկոս ջանայր միշտ տիրապետել արեւելեան Հելլենական —
կայսրութեան եւ միացնել արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցի-
քն, սակայն վաղամեռիկ լինելով յարգիւնս չածեց իւր յատակա-
քիծն : Մեռաւ ի Մէսին ի28 Սեպտեմբերի 1197 ի հասակի 35
ամաց : Սա է Լեւոնի Կիլիկիոյ իշխանին Թագ յղօղն :

Յայ. Թարդ.

վճարելով պահանջեալ գումարն՝ ազատեցին իւրեանց արքայն :

Ռիշարի զնալէն 5 ամիս յետոյ մեռաւ Սալահատդին ի 4 Մարտի 1193 ի հասակի 57 ամաց. իւր ժառանգաց չթողեց մի պալատ. մի պարտէզ եւ անշարժ կայք անդամ. բոլոր իւր հարստութիւնն բաղկանում էր 47 կտոր արծաթից եւ մի կտոր ոսկուց : Մահուան անկողնոյ վերայ ասաց իւր պաշտօնէից մէկին. « վեր առ այդ զգեստդ եւ ցոյց տալով հասարակութեան յայտնէ, թէ այս միայն կարէ տանել ընդ իւր արեւելքի տէրն » : Հրաժարական ողջոյն տալով իւր Աֆղալ որդուն, արտաբերեց այս խօսքս. « Երկն՝ չիր Գերադոյն էակից եւ հնազանդիր նորա պատուիրանաց՝ զի նա արմատ է ամենայն բարութեանց եւ աղբիւր բարեբաստութեանց : Մի թափեր զարիւն ընդունայնարար, քանզի հեղեալ արիւնն անքուն է, կը վերադառնայ քո գլխին : Հպատակացդ սիրոյն արժանացիր քո քաղցրութեամբ, զի Աստուած յանձնէ զնոսաքեզ իմ ձեռք : Մի հարստահարեր որ եւ իցէ մարդը. մի ատեր ուսեք, քանզի մահն ամենեցուն մի առնէ : Եթէ քարկացուցել ես զԱստուած, զիմիր առնա. զի ամենաողորմած է » :

Սալահատդին էր մի գործունեայ, արի եւ քաղաքագէտ իշխան, ընդունակ ամենազնիւ զգացմանց. ձեռքակալելով ի պատերազմի Հուզ ասպետը՝ 100,000 բիւզանդեան ոսկի պահանջեց փրկանաց զին : — « Իմ երկիրս եւ վիճակս բաւ չեն ժողովել այդ գումարդ » ասաց ասպետն : — Կը շնորհեմ մի տարի պայմանաժամ զտանելոյ զայն, ասաց սուլթանն, դիւրին է քեզ, քանզի բոլոր արժանահաւատ անձինք կաճապարեն հասանել քո փրկութեան : — Տէր, կրկնեց Հուզ, անծանօթ է ինձ Քրիստոնէիյ մէջ քան զքեզ մի առատածուն անձ, ներեցէք, որ նախ ձեզանէ խնդրեմ մի ոլարդեւ : Սալահատդին պարզեւեց անմիջապէս գումարի կէսն, էմիրայք հետեւեցին նորա օրինակին եւ մի վայրկենում ժողովեցին 10,000 բիւզանդեան ոսկի ի բաց առեալ փրկանաց զինն. ասպետն վերադարձաւ այդ աւելորդ գումարով : Թէ եւ անգէտ, Սալահատդին սիրէր զրական անձանց ընկերութիւնն. կրօնաւոր եւ կարի ուղղափառ լինելով՝ անապաշտութիւնն անձամօթ էր նմա. իւր բարքն մարու էր, կարօղանում էր զսպել իւր կիրքն : Քաղցր եւ մարդասէր, հողուազիւտ էր նորա անաչառ եւ ռխակալ լինելն :

Առ ի կատարելագործութիւն մի ազնիւ իշխանի նո-
րան միայն պակասէր քրիստոնէութիւնն :

Ջկնի մահուան սուլթան Սալահատդինի՝ այն մեծ ինք-
նակալութիւնն բաժանուեց յինն անկախ պետութիւնս
եւ եղեն Այուբեան հարստութիւնք յԵղիպտոս, ի Դա-
մասկոս, ի Հալէպ եւ ի Միջագետս, որք մաքառէին
միմեանց հետ կատաղութեամբ 1), ուստի Գրիստո-
նէայք պատեհի առիթ համարեցին յափշտակել սուրբ
երկիրն անհաւատից ձեռքէն : Կղեստին Գ. պապն աղղ
արաւ քրիստոնէայ թագաւորաց ձեռնարկել այդ տիրա-
պետութեան. Հենրիկոս Գ. կայսրն, ըստ որում զժտու-
թիւն ունէր ընդ Եկեղեցւոյ, կամենալով հաշտուիլ՝
հարկադրեց Գերմանացիքը կաղմել մի խաչակրու-
թիւն. Մայանսի, Կօլօյնի, Բրէսիոյ արքեպիսկոպոստնքն,
յոյով եպիսկոպոսք, Մէրանիոյ, Բարբանի եւ Աւստրիոյ
ղութան, Հենրիկոս Գուելֆ Հռենոսի պալատին կոմսն,

(1) Մէլքը Աֆղալ անդրանիկ որդի Սալահատդինի ստիպուեց հրա-
ժարիւ. Մէլքը Եղիպ կրօնեղն տիրեց յեղիպտոս. Մէլքը-Աղղա-
հէր կրօնսերագոյնն ունեցաւ զՀալէպ. Մէլքը Աղլը, եղբայր Սա-
լադինի, Դամասկոսն եւ Միջագետքն եւլն : Երուսաղէմ համա-
րեալ էր մասն Դամասկոսի թշնամութեան, բայց բաղմիցս փո-
խեց իւր իշխանքն :

Հերման Տուրինժի Լանդգրաւն խաչակրուեցան : Կայս-
րըն հայնայթեց ահաղին զոմարներ եւ Մայանսի
արքեպիսկոպոս Կոնրադը զօրաց ընդհանուր հրա-
մանատար կարդեց. զօրքն երկու զնդի բաժանուեց,
առաջինն ուղղուեց դէպ ի Կ. Պօլիս, իսկ երկրորդն
ճանապարհորդելով Խտալիոյ միջով հասաւ 22 Սեպտ.
1191 յԱլքեայ : Խաչակիրք կարծէին, որ իւրեանց
ղալու տն խիստ հաճելի պիտի լինէր Պաղեստինոյ
քրիստոնէից, սակայն ի դերեւ ելաւ իւրեանց յոյան :
Հենրիկոս զը Շամբայն, որ առանց կրելոյ Թաղաւո-
րական տիտղոսն, կառավարէր անուամբ եւ եթ կո-
չեցեալ Երուսաղէմայ Թագաւորութիւնն, ցանկալր մը-
նալ ի խաղաղութեան առիւծասիրտ Ռիշարի զինա-
դուլի միջոցաւ, զոր Սալահատդինի ժառանգքն նորոգել
էին : Սակայն Գերմանացիք սերժելով հնազանդել մի
հրամանի, զոր չէր եղած իւրեանց աղղի իշխանաց
ձեռօք, անջատուեցան տաճարավան եւ ասպնջական
ասպետներից, որք բարեկամութեամբ կվարուէին ան-
հաւատից հետ : Վալրամ Բարբան զքսի եղբայրն ա-
ռանց սպասելոյ մնացորդ խաչակրաց, յարձակեց Մու-
սուլմանաց վերայ եւ այդ անդէմ ձեռնարկութեամբ
պատմաւ եղեւ Յուպպէի կորստեան : Հենրիկոս Շամ-

Թիւնը վերականգնելոյ համար. սակայն պարագայք Թոյլ
չետուն կատարումը, վասն զի Անդղիոյ եւ Գաղղիոյ
Թագաւորը միմեանց հետ մաքառելով եւ կայսերը իւ-
րեանց Խտալիոյ զործերով զբաղուած լինելով՝ անհը-
նար էր, որ զոյնպիսի մի ծանրագոյն ուղեւորութիւն
ցանկանային, ուրեմն հարկաւոր էր որ նախախնա-
մութիւնն հնարէր մի զործիք վառելու ժողովրդեան
եռանդն. այդ զործիքդ էր Ֆուլք ժողովրդապետն, որ
այն դարու յոռութեանց վերայ քարոզելով՝ մի մեծ
սրբութեան համբաւ էր վաստակել : Պապն լսելով նո-
րա քարոզի հրաշագործ զօրութիւնն, յանձնեց քարո-
զել մի Խաչակրութիւն : Ֆուլք ներկայանալով մի զի-
նախադուծեան մէջ, որոյ յարդարակն էր Շամպայնի
դուքսն, այնպիսի ազդու եւ զրդիչ կերպիւ ճառեց, որ
առ յապայն բազմաթիւ ասպետք եւ կոմսք առին ըզ-
խաչ, որոց օրինակին հետեւելով եւ այլ իշխանք, ի
Թիւս որոց Շամպայնի մարաշախտ Ժօֆրուա Վիլ՝ այս
խաչակրութեան պատմիչն, ընկերացան նոցա հետ
միայն բազումք ի նոցանէ՝ այն մտքով խաչակրուե-
ցան, որ յապառհովի մնան Ֆիլիք — Օդոստոսի վրէժ-
ինդրութիւնից, քանզի նորա ընդդէմ ծառայել էին
Ռիչար Առիւծասարտին :

Այս չորրորդ խաչակրութիւնս կատարուեց. սա է
ամենաերեւելներին մինն իւր արտադրած արդեանց
մասին, բայց արդէն յայտնի է՝ Թէ հրապիսի առիթք
իւր սկզբնական նպատակից փոխելով դէպ յայլուր
ուղղեցին 2) :

ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ԴՆԻՍԿԻ Ե՛ 1212 :

Խաչակրաց առաջին դիտաւորութիւնն բոլորովն
մոռացման էին տուել, բայց Ինժոսան Գ. միշտ առա-
ջի աչաց ունէր այդ եւ իւր միակ նպատակն էր սուրբ
երկրի ազատութիւնն : Իւր եւ կարդինալաց եկամտից
տասանորդն եւ հոգեւորականաց քառասներորդն զո-
հել էր վասն իրագործման այդ նպատակի, բայց յա-
ջողութիւնն չը համապատասխանեց իւր ճգանց. ի
Գերմանիա տիրեալ պառակտումն, ի Գաղղիա եւ
Անդղիա եղեալ պատերազմքն, Ալքիթացւոց ունեցած
կռիւն ընդ Եկեղեցւոյ՝ արգելք եւ խոչընդոտք եղին

(2) Հեղինակն ակնարկում է Ղաթինացւոց Կ. Պօլսոյ տիրա-
պետումն, որ այդ չորրորդ խաչակրութեան միջոցաւ եղեւ. նա
զայդ չէ յիշում աստ, վասն զի պատմել է իւր զբքի արեւելեան
— Բիւզանդեան կայսրութեան պատմութեան մասի մէջ :

արնէլեան ուղեւորութեան : Երկուստաներորդ դա-
րու մարդկանց յախուռն եռանդն խաչակրութեանց
առթիւ յայտնուեց միայն մի գրեթէ անհատաւոր
անմոռութեան ձեռնարկութեան մէջ, որ 1212 ամն
հռչակաւոր կացուցանէ : Մի բոլլ մանկունք խաչակ-
րուցան ի Գերմանիա, ի Գաղղիա զնալ եւ տիրա-
պետել զԵրուսաղէմ : այս նորատի Փանատիկականաց
բազմաթիւ հրոսակքն անցան Ալպեան լեռինքն եւ
հասան յիտալիա, ուր վաստակը եւ թշուառութիւնն
զսահմիժեցին նոցա նախ քան զժամանակ ի դերեզ-
ման, մօտ 50,000 այս անմեղներից Մարսիլոյ ճա-
նապարհն բռնեցին եւ եղեն նախնիրք զերեվաճառ
միաճառականաց, որք նոցա խոստանելով մի ձրի
ճանապարհորդութիւն ի Պաղեստին, վաճառեցին Ափ-
րիկիոյ Արաբացւոց :

ԳԼ. ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՆԻԳԵՐՐԻԼ Լ ՍԵՅԵՐՐԻԼ ԽԱՆԼԵՐԻՆԷ
Է 1217 Լ 1228:

Հինգերորդ խաչակրութեան ձեռք զարկին 1217
ամի Հունգարացիք իւրեանց Թագաւոր Անդրէ Բ. ի *)
հրամանատարութեամբ : Վենիցիական նաւեր հասու-
ցանելով զնա մինչ յԱքեայ, Անդրէ միաբանեցաւ
Ճան Բրիէնի հետ, որ կրէր Երուսաղէմայ Թագաւորու-
թեան մականունն, եւ Կիպրոսի արքայի Կուզի հետ **):

(*) Անդրէ Բ. զուրան Կրօացիոյ Թագաւորեց ի Հունգարիա
1205-ին. այս Թագաւորի կինը, Ժերբուդն, որ մի ճարտար իշ-
խանուհի էր եւ որ Անդրէի բացակայութեան ժամանակ ի Կար-
միր-Բուսիս կառավարեց տէրութիւնն, սպանուեց 28 Նեպո-
1215 Մազնաների ձեռամբ (Հունգարիոյ աւագանիք) : Անդրէ
նայր է Ս. Եղիսաբէթի, որ խիստ հռչակաւոր է, որպէս պաշտ-
պանուհի բանաստեղծութեան : Երբ Անդրէ ուղեւորուեց յերկիրն—
սուրբ, սպակեց ի 1249 ամի իւր որդին Հայաստանի իշխանուհւոյ
Լեւոն Թագաւորի դստեր հետ : Մեռաւ այս իշխանաւ 1255:

(**) Հուզ ի 1249 ամի տուաւ իւր բոլոր ի կնուծիւն Լեւոն
Հայոց Թագաւորին : Եւր. Թ. Գ.

Ժամ Բրիեմ մի ազնուական զինավարժ էր, որ բախտ որոնելու գալով ի Պաղեստին, իւր գալստեան երկրորդ օրն արժանացաւ նորա գտման: Ամօրի Բ. մեռանելով ի 4 Ապրիլի 1205՝ թաղաւորութեան իրաւունքն պատկանէր Կոնրադ Մօնտֆէրայի եւ իւրաքանչիւր զստեր Մարիամին. Բրիէն ամուսնանալով ընդ նմա՝ հրատարակուեց արքայ Երուսաղէմայ: Արժանի էր որ այդ անունդ մի յորջորջումն չը լինէր:

Ընդ Անդրէի եկած խաչակիրք առին մի քանի ամբողջք, բայց ի յարձակման Թափօր լերան՝ Երուսաղէմայ եւ Կիպրոսի թագաւորքն լքեալ թողուցին Հունգարացիքը: Այս հարուածս, ծախող լուրերն, զոր Անդրէ ընդունեց, եւ մի ծանր հիւանդութիւն բռնադատեցին զնա վերադառնալ ի 1218 ամի իւր թագաւորութիւնն, չը նայեցեալ բանադրանաց, որ Երուսաղէմայ պատրիարքն սպաւնայր:

Լէոպոլտ Աւստրիոյ դուքսն, Ոթոն Մերանիոյ դուքսն եւ Գերմանացի շատ հողերորակներ, զոր խաչակրուել էին ընդ Անդրէի, զկայ առին Հունգարացւոց զնալէն զկնի: Գիլլոմ Հոլանտրիոյ դուքսն ի 1218 ամի բերաւ նոր զօրակիցք, որք էին Ֆրիզօնք եւ Կօլօնի բնակիչքն. սորա հասանելով ի Լիզբոն

օժանդակել էին փորթուղալի թագաւոր Ալֆօնս Բ.ին Ալքազարի պատերազմի յաղթանակն կանգնելու ի 24 Հոկտեմբերի 1217 ամի:

Միանալով սպա իւրեանց Պաղեստինոյ ընկերակցաց հետ զնացին յարձակել զԳամիէթ: Եղիպտոսի Այուբեան սուլթան Մելիք - Բամելլի (Կոչեցեալ Մէլք - Ղին ի քրիստոնեայ պատմագրաց) եւ իւր եղբօր Շարֆուդին Գամասկոսի սուլթանի նկրտմունքն քաղաքը փրկելոյ համար ի զուր եղեն, ի 1219 Նոյեմ. 5 քաղաքն անձնատուր եղեւ խաչակրաց: Մելիք - Բամելլ յայնժամ շահաւէտ առաջարկութիւնք արաւ Քրիստոնէից. նուիրում էր Երուսաղէմն եւ ճշմարիտ խաչքն բոլոր քրիստոնեայ գերիների հետ ի միասին: Պէլած Կարդինալն, որ փոխանորդն էր պապի, չընդունեց: Քրիստոնէից զօրքն, որ յառաջացել էր դէպ ի Գահիրէ, բազում հարաւածից ենթակայ եղեւ եւ ոչ անսղան այնպիսի սաստիկ վտանգաց համդիպեց, որ ուարտաւորեցաւ առնել ութնամեայ ժամանակով խաղաղութիւն եւ թողուլ Մահմետականաց՝ որպէս պատանդ՝ Երուսաղէմայ թագաւորն, կարդինալ — փոխանորդն, Բաւերիոյ դուքս Լուին, զոր Ֆրէտէրիկ կայսրն յղէկ էր նորեկ զօրօք: Սուլթանն վերստին տէր եղաւ

Գամիւնէն եւ յետս դարձրաւ պատանդըն. այսպէս եղեւ սկիզբն եւ կատարած. Հինգերորդ խաչակրութեան առանց արտադրելոյ որ եւ իցէ բարեբաստիկ ելը:

Ֆրէտէրիկ Բ. Զարեհապետեան ի նշանակումս
Վէհայ:

Ֆրէտէրիկ Բ. *) ուխտով էր խաչակրուիլ: Ոնորիոս պապն, որ զանազան պատճառք ունէր հեռացնելոյ զնա, ի բազում նուազս յիշեցոյց իւր ուխտն, եւ շուտով մի առիթ գտաւ արժարծել կայսեր անձնա-

(*) Ինծոսան Գ. պապն բանադրելով զՈթոն Դ. կայսր Գերմանոյ, կացոյց հակակայսր զՖրէտէրիկ, որդի Հենրիկոս Դ. ի, որ զկնի մահուան Ոթոնի կոչեցաւ Ֆրէտէրիկ Բ: Սա էր բաջ ի պտ ոեբարժունս, անընկճելի ի դժբախտութեան, խոհեմ եւ հանճարեղ, արդար եւ զթած, այլ եւ զեղեցիկագէտ, թէ եւ սակաւիկ մի շատ սիրէր գեղեցիկ սեռն, զիտէր իտալերէն, Գաղղիերէն Արաբերէն, Յունարէն, Լատիներէն բայց ի իւր մայրենի լեզուից, որ Միջին դարում մեծ բան էր: Այս կայսրս առաջինն եղեւ որ բերել տուաւ յիտալիա այլ երկիրներէց բազմազան կենդանիք, որպէս ուղտ, վագր, առիւծ, եւ այլն. պահէր ի Վէնիգի մի աստղաբաշխական մերենայ, զոր եղիպտոսի սուլթանն էր նուիրել. այդ էր մի վրան գիւղայօրէն գաբաբեալ, որոյ մէջ անասնելի էին արեգական եւ լուսնի ծաղուսն, նոցա շրջանքն, զի-

կան փառքն Սուրբ - Երկրի տիրապետութեամբ: Հինգերորդ խաչակրութեան աղիողորմ ելքէն յետոյ Ժան - Բրիէն Երուսաղէմայ թագաւորն եկել էր յԵւրոպա ի խրախոյս՝ եւ զօրակից որոնելոյ: Ֆրէտէրիկ կայսրն կորուսանելով ի 1222 ամի իւր կողակիցն, պապն ի բանադնացումիւն մտաւ ընդ կայսեր եւ պսակեց ըզնա Ժան Բրիէնի եւ Մարիամ Մօնտֆէրայի միակ դստեր Խօլանդի հետ: Այդ պսակադրութիւնդ տեղի ունեցաւ ի 1223 ին, եւ որովհետեւ Երուսաղէմայ թագաւորութեան իրաւունքն պատկանէր Խօլանդին, ի կողմանէ իւր մօր Ֆրէտէրիկ առաւ Պաղեստինոյ

շերուայ եւ օրուայ ժամերի նշանակիլն: Ինքն լինելով հանճարեղ բանաստեղծ, կը յօրինէր իտալական տաղեր, որպէս եւ իւր որդիքն: Ցածախակի ընդդիմանալով պապական յաղթահարութեանց, բանադրուել էր ի նոցանէ. զորա պատժառաւ է, որ պապականութեան մոլի արբանեակը տան Ֆրէտէրիկի ուխտադրութ, անուրժ, հերետիկոս մակնառանքն. ծաղրելի թուի մեզ այդ պատմագրաց կրքոտ եւ ատենութեամբ լի խօսքերն, վասն զի քանի քանի մատենագիրք զովքն զՖրէտէրիկ, որպէս իսկ տիպար մի ճշմարիտ արքայի, թէ եւ արժանի է նմա մի զոյզն յանդիմանութիւն մի ժամանակ իւր բոլոր միտքն տալով Լուսաբղիան նուաճելու, անհոգ թողուց Գերմանիան: Իւր կենսական զօրութիւնը նուազելով մեռաւ Ֆրէտէրիկ արժակուելով ի բանադրանաց իւր Մօնֆրուայ ամենապարեկի որդոյ բազկաց մէջ ի 123 Գեկո. 1230, դեռ քաջուցած իւր 66րդ հասակն:

Յաղաւորական տխրոսն, թէ եւ Բրիէն զայդ յափըշ-
տակութիւն համարեց:

Կայսրն իւր չուն որոշել էր ի 1223 ին, բայց այն
սակաւաւոր արդասիբն թան Բրիէնի ուղեւորու-
թեանց, որ արել էր ի Գերմանիա, ի Սպանիա,
յԱնդղիւա եւ ի Գերմանիա, երեւէր որ այդ երկիր-
ների ազնուականութիւնն կորուսել էր անդրաժող-
եան արշաւանաց փափազն, պատճառ հայթայթե-
ցին նմա խնդրել յապաղումն մինչ ի 1227. պապն
շնորհեց այն թէ ութ եամբ՝ որ եթէ զանցառութեան
տայ իւր խոստումներն՝ բանադրեալ լիցի, բայց դեռ
պայմանաւածամն յաւարտ չհասած՝ Ոնորիոս մեռաւ ի
18 Մարտի 1227:

Իւր յաջորդ Գրիգոր Թ. ն սծման յանդ առնելէն
զկնի յիշեցոյց անմիջապէս կայսեր. այնքան ստիպեալ
էր պապն, որ ինքն անձամբ կարդինալի պաշտօն
վարելով՝ ներկայացրաւ խաչն Ֆրէտէրիկի. քանզի
համայն աշխարհ մեծ խորհուրդ տածէր կայսեր ի
Պաղեստին ուղեւորութեան վերայ. այդ պատճառաւ
քահանայապետն չկարողանալով պարզեւել որ եւ իցէ
յապաղումն, հարկադրեցաւ կայսրն նշանակել ճանա-
պարհորդութեան ճիշտ ժամանակն. որոշեալ ժամա-

նակէն առաջ բազմաթիւ խաչակիրք հասին ի Պուլ-
միակ Անդղիւան հայթայթեց 60,000 անձինք: Ընդ-
հանուր ժամադրութիւնն նշանակուեց ի Բրինտ, ուր
կազմ էին նաւքն. ամառային ջերմութիւնքն ծնուցին
հիւանդութիւնք, որ խաչակրաց մեծ մասն ի կորուստ
մատնեց:

Սակայն կայսրն առաքեց մեծ քանակութիւն պա-
րէնի եւ ուտեստի, ու ինքն եւս մոտաւ ի նաւ յ8
Սեպտ. 1227 Տուրինի լանտդրաւի հետ. անտի
ժամանեց ի նաւահանգիստն Օտրանտոյի, հաւանա-
կանաբար հրաժեշտ խնդրելու իւր ամուսնէն: Դեռ
հազիւ հասած Տուրինի լանտդրաւն՝ ընկճուեց ի
խաչակիրս տիրապետող հիւանդութենէն, ինքնին
կայսրն այնպիսի ուժգնաբար բռնուեցաւ, որ անմարթ
եղեւ ճանապարհորդել. յոլով խաչակիրք վերադար-
ձան, այլք հասին ի Պաղեստին առաջնորդութեամբ
Լիմբուրգի զքսին: Պապն հաւանութիւն չը տալով
կայսեր բաղբաղանաց եւ յարակայելով ի միտս իւր, թէ
մի ախտակրութիւն չը կարէ լուծանել մի նուիրա-
կան երդումն, բանադրեց զՖրէտէրիկ, առանց ինչ
հարցաքննութեան, ի 29 Սեպ. 1227: Բուռն թղթակ-
ցութիւնք տեղի ունեցան կայսեր եւ պապի մէջ, միտ-

քերն հառնացան առաւել քան զառաւել, դրեցին հայհոյանք եւ յաւուր Աւագ Հինգշաբթի 1228' Գրիգոր Թ. վերստին արձակելով բանադրանաց ահաւոր շանձն սպառնացաւ հրատարակել զկայսրն անկեալ Սիկիլիոյ եւ Պուլլի իրաւունքէն, որք էին պարգեւական գաւառք Եկեղեցւոյ. կայսրն ի փոխարինի գործեց մի բան, որ պապին ծայրահեղ վշտակութեան առիթ եղեւ. Հռովմայ Գիբէլեան*) ընտանեաց մէջ, սպապերի ամենատեղին էր Ֆրանցիսկանի գերդաստունն. կայսրն զնեց այդ ընտանեաց բոլոր կալուածքն եւ զամենեւին ի մի գաւառ վերադրելով յանձնեց նոյն

(*) Կորնադ Գ. Գերմանիոյ կայսրն տալով Գոսլար դքսութիւնն Աւստրիա Արք եպիսկոպոս Սաքսոնիոյ Լանդգրաւին, Հենրիկոս Գոռոգ Սաքսոնիոյ դուքսն, որին պատկանէր Գոսլարի դքսութիւնն, զէնք վեր առաւ կայսեր դէմ, որոյ ազգաւ կայսրն եւս առնելով Հենրիկոսէն Բաւերիոյ դքսութիւնն տուաւ իւր եղբոր Լեօպոլդին: Այդ միջոցում Հենրիկոս մեռանելով, իւր եղբայր Գուելֆոսն սկսաւ պատերազմել կայսեր հետ. եւ թէպէտ յաղթուեցաւ, բայց ծնունդ տուաւ երկու կուսակցութեանց. սորա էին Գուելֆեանք, որք իւր կողմնակիցքն էին, եւ Գիպիւեանք, որք կայսեր կողմն էին: Այս երկու կուսակցութիւնք, որք լցրին Գերմանիան եւ Իտալիան արիւնհեղութեամբք եւ կոտորածօք, տեւեցին րորեւոր ժամանակի չնայելով որ վերադրեալ երկու տանց շառուիղքն բնական սպառնաւ էին:

Մ. Թ.

Ֆրանցիսկանի ընտանեաց. ուստի Ֆրէտէրիկ այսու ունեցաւ հպատակք ի ծոց Հռովմայ:

Այս Ֆրէտէրիկ արքայս կամենալով ապացուցանել բոլոր աշխարհի, որ իւր հիւանդութիւնն կեղծիք չէր, անուանեց Սպլիտի դուքս զԿայնօն փոխանորդ իւր Խտալական իշխանութեանց, եւ ելանելով ի նաւ ի 11 Օգոստ. 1228' հասաւ յԱքեայ յ8 Սեպտեմբերի. Պապի յղացած միտքն լինելով ի խառնակութեան ծղել զկայսր, զիւրութեամբ յետս չէր կասել իւր նշնապատակէն, ուստի պատճառեց թէ Ֆրէտէրիկի սաւառութիւն զօրքն չէր կարող կատարել երդմնեալ ուխտըն, այլ այդ էր ի կողմանէ կայսեր մի խորամանկութիւնն պատրել զաշխարհ եւ զեկեղեցի. այդ պատրուակաւ անգոսնելով մի բանադրեալի ձեռօք կազմած ձեռնարկութիւնն, որ զեւ հաշտ չէր ընդ եկեղեցւոյ, մեծ խոչընդոտից եւ արգելաց հեղինակն ինքըն եղեւ, քանզի կրկնեց Ֆրէտէրիկի բանադրանքն եւ առաքեց երկու Ֆրանցիսկեանք ի Պաղեստին պատուիրելոյ պատրիարքին, հոգեւորական կարգաց Գերմանացւոց եւ ի հակիրճ բան համայն քրիստոնէից՝ մի՛ հնազանդել կայսեր հրամանաց: Իրաց սոյնապիսի վիհակն ձգեց զՖրէտէրիկ ի խորին շփոթութիւն, մա-

նաւանդ որ նա չգտաւ իւր ցանկացածի պէս Սիրիա-
յի գործոց դրութիւնն:

Թուի թէ նա չէր ձեռնարկել Երուսաղէմայ տիրա-
պետութեան այնպիսի նուազ զօրութեամբ եթէ չհրա-
ւիրուէր ի Մէլիք - Քամըլէ Ե. Եղիպտոսի Սյուբ-
եան սուլթանէն. վերջինս պատերազմ ունենա-
լով իւր եղբօր Դամասկոսի սուլթանի հետ, կոչեց
զՖրէտէրիկ նեցուկ կալ ինքեան. սակայն Դամասկո-
սի սուլթանն վաղամեռիկ լինելով ի 1227 ին՝ Քամըլ
որպէս աւագ Սյուբեան տանն՝ զրաւել էր զՊաղես-
տին առանց որ եւ իցէ բան թողոյ իւր եղբորորդոյն
բացի չԴամասկոսի իշխանութենէ. եւ այսպէս ի բա-
րեկամութենէ դարձել էր թշնամի Ֆրէտէրիկի:

Երբ երկպառակութեան առաքեալ երկու ֆրանչիս-
կեանք հասին, խաչակիրք ի բաց առեալ զԿերմանա-
ցիս, զձենուացիս եւ զՊիզացիս՝ հեռացան ի կայսրէ,
որ գտանուէր ի Ճաֆա ընդ 800 ասպետս եւ 1000
հետեւակս. Եղիպտոսի եւ Դամասկոսի սուլթանաց
բանակըն օթակայած էին իւր զօրաց շուրջն: Երկու
յիշեալ սուլթանաց սիսեանց համար ունեցած նա-
խանձն, Ֆրէտէրիկի եւ Քամըլի ընդ իրեարս յղացած
անձնական յարդանքն հաւանականաբար եղեն առիթ

մի յանկարծական պատահարքի: Ի 18 Փետրվարի
1229ի սուլթանն եւ կայսրն հաստատեցին տասնա-
մեայ ղինադուլ. որոյ զօրութեամբ Երուսաղէմ, Բէթ-
լէհէմ, Շազարէթ, Բամա եւ վերջապէս Երուսաղէմայ
թագաւորութիւնն թողուեց քրիստոնէից այնու թէ ու-
թեամբ՝ զի վերջինքս ունենան իրաւունք վերականգ-
նել կործանեալ ամրոցքն, իսկ սուլթանն չունենայ ի-
րաւունք կառուցանել նորն: Քրիստոնեայք խոստա-
ցան պահել մզկիթքն եւ թոյլատրել մահմետականաց
զալ յուխտ սօւրբ վայրաց, զոր յարդեն հանգոյն քը-
րիստոնէից, թէ եւ մուսուլմանք պիտի մտանէին անդ
անդէն եւ չքնակէին յԵրուսաղէմ:

Ի 17 Մարտի 1229ի, 42 տարի Երուսաղէմայ
առմանէն ղկնի Ֆրէտէրիկ Բ. մտաւ անդ, բայց կըր-
կին զժտութիւն չառնելու պատճառաւ ներկայ չը
զտնուեցաւ պատարաղին, թէ եւ չը կամենալով հրա-
ժարուիլ իւր իրաւունքէն, երբ կատարեցաւ պատա-
րազն՝ զնաց յԵկեղեցի եւ առնելով թաղն, որ զրուած
էր սեղանի վերայ՝ զրաւ ի գլուխ իւր: Երկրորդ օրն
Կեսարիոյ եպիսկոպոսն խափանեց բոլոր եկեղեցեաց
ժամերդութիւնն: Պատրիարքի առ պսպն ուղղեալ մի
նամակն աւանդեալ մեզ արժանահաւատ Մատիէօ

պատմագրից, հաստատում է, որ հողեւորականի այդ-
պիսի վարվեցողութեան պատճառն էր իւր ինքնա-
սիրութեան վիրաւորութիւն, ըստ որում Ֆրէտէրիկ ի-
րեն հետ չէր խորհրդակցել: Տաճարականք, որոց
կարգապահն էր յայնժամ Պետրոս Մօնտէզիւէ, յայտ-
նել էին մի մասնաւոր ատելութիւն կայսեր դէմ.
հաւատում են անգամ՝ որ մի օր գրեցին Քամբլի, թէ
դիւրաւ կարօղ էր ձերբակալել զկայսր, նորա ի Յոր-
դանն ուխտադնացութեան ժամանակ, սակայն սուլ-
թանն զայրացեալ ընդ այս գործ մատնութեան՝ յղեց
նամակն կայսեր, որ իրազիկ լինելով բուռն կերպիւ
եւ սաստկութեամբ սկսաւ վարուիլ տաճարական աւ-
պետաց հետ, խափանեց նոցա մուտը ի սուրբ քաղա-
քըն, ի չիբ դարձրաւ նոցա զինուորական կարգաց
մասնաւոր զօրքն: Ֆրէտէրիկ Բ. յանձնելով տէրու-
թիւնն Ռիշար Ֆէլէնժէր իւր մարաշախտին, մտաւ ի
նաւ ի 47 Մայիսի 4229 վերադառնալ ի Բրէնդ:

1259 թ.:

Կայսեր զնալէն զկնի, երուսաղէմայ տէրութեան
մեծամեծք չկամեցան հնազանդել մարաշախտին. դո-
վաւ երկիրն դաւալիժուեց յանիշխանութիւն եւ պապն

քարոզեց մի նոր խաչակրութիւն: Նաւարայի Թաղա-
ւոր եւ Շամբայնի կոմս Թիբօղն, Բրըմայնի, Նըվիրի,
Բարի կոմսքն եւ այլ Գաղղիոյ Վասայք խոստացան
մասնակցել այդ արշաւանաց, որոց հրամանատար
լինելու էր վերստին Ֆրէտէրիկ Բ. բայց ի 4259 ամի
հասանելով ի Լիոն հանուրց ժամատեղին՝ ընդունեցին
կոնդակ պապից, որ հրամայէր բաժանուիլ ի կայսրէ,
զի նոր գծառութիւնք էին տեղի ունեցել. ոմանք հը-
նազանդեցին այս հրամանիս, այլք ժամանեցին ի Պա-
ղեստին՝ ընդ որս եւ Նաւարայի Թաղաւորն. իսկոյն
լուծեցին խաղաղութիւնն, որ անել էր կայսրն Այու-
բեանց հետ եւ խաղացին ի Յոպպէէ յԱսկալոն, բայց
ի 45 Նոյեմ. յանգղաստս ըմբռնուելով ցիր եւ ցան
եղեն եւ երկու կոմսք ձերբակալ եղեն: Եւ որովհե-
տեւ վերստին մի քաղաքական պատերազմ էր ծա-
գել Եղիպտոսի եւ Դամասկոսի սուլթանայ մէջ, քը-
րիստոնեայք, որք նոյնպէս հերձեալ էին ի կուսակ-
ցութիւնս, միացան՝ ոմանք Դամասկոսի արքային,
այլք Եղիպտոսի սուլթանի հետ, Տաճարականք ա-
ռաջնոյն եւ Ասպնջականք երկրորդին: Երուսաղէմ,
որ մետասան ամաց ի վեր Քրիստոնէից վերաբե-
րէր, վերստին անկաւ ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց:

Այդ միջոցին երեւան եկաւ մի նոր թաղաւոր Երուսաղէմայ, այդ էր Բառու, տէր Կուլքի. որ ամուսնացեալ էր ընդ Ալեքսի դստեր Հենրիկոս Շամպայնի արքային Երուսաղէմայ, որդի Հուգի Կիպրոսի թագաւորին. սեպուհը յանձնեցին նմա կառավարութիւնը պահելով միայն Կոնրադ Գ.ի Ֆրէտէրիկի որդւոյ իրաւունքը: Սակայն այդպիսի մի թաղաւոր, որոյ թաղաւորութիւնն չկար արեգական ներքոյ, ճեպով թողեց սուրբ երկիրն լքանելով իւր ամուսինն եւ թաղն:

Մի տարուց յետոյ Նաւարայի թաղաւոր Բիշարն՝ եղբայր Հենրիկոս Գ.ի արքային Անդրէոյ ժամանեց ի Պաղեստին, բայց որովհետեւ չկարողացաւ համոզել երկու կարողն ի հաշտութիւն, բաւականացաւ միայն անել մի կարգադրութիւն սուլթանաց հետ, որով Երուսաղէմ, Ասկալոն եւ Տիբէրիա մնաց թրիստոնէից. Բիշար յանձնեց այդ քաղաքը Ֆրէտէրիկոս Բ.ի պաշտօնէից:

Մի նոր հակառակորդ հանդիսացաւ յասպարիդի ընդդէմ թրիստոնէից, նոր հակառակորդ մի՛ որոյ առունն անգամ չդիտէին, դա էր Խորասանեան ցեղն, բնակիչք Կասպեան ծովուն եւ Հնդկաստանի մէջ եղեալ մի տէրութիւն, որին վախճան էին տուել Մոն-

ղոլք. առաջնորդութեամբ ճէլպէդոնի իւրեանց վերջին թաղաւորի որդւոյ դուրս էին եկել իւրեանց հայրենիքէն իւրեանց կանանց, մանկտեաց եւ խաշանց հետ, ու կորուսանելով իւրեանց իշխանն՝ ի Միջագետս հասել էին ի Սիրիա: Եղիպտոսի սուլթան Սալէհն տեսանելով, որ քրիստոնեայք առաւել համակրութիւն են յայտնում իւր ակոյեան Գամասկոսի սուլթանին, ստիպեց նորաեկները մաքառել սուլթանի եւ նորա դաշնակցաց հետ: Խորասանեանք աւերելով իւրեանց մտած երկիրներն առաջացան դէպ Երուսաղէմ եւ առին այդ քաղաքը ի 17 Սեպտեմ. 1244, կողոպտեցին կործանեցին սուրբ գերեզմանն, բացին թաղաւորաց շիրիմքն եւ այրեցին ոսկերքն: Ով որ ի բնակչաց Երուսաղէմայ պատշաճ չէր ստրկային ծառայութեան՝ անգթաբար խողովողուց: Քրիստոնեայք միանալով Գամասկոսի եւ Եդեսիոյ սուլթանին հետ՝ վերստին մի մեծ ջարդ ընդունեցին Հոկտ. 18 ին մի եւ նոյն ամի. այդ պատերազմի մէջ կորան 512 տաճարականք, 523 ասպետք սրբոյն Յովհաննու եւ 16,000 հետեակք, միայն 500 տաճարականք, 26 ասպնջականք եւ 5 Թեւոնեան ասպետք մազապուրծ փախան:

ԳԼ. ՈՒԹԵՐՈՐԴ.

ՎԵՐԻՆԻ ԼՈՒՆԻՆԻ.

Լուդովիկոս Ը. Առիւծ, հայր սրբոյն Լուդովիկոսի, Աւինյոն քաղաքի պաշարմանէն զինի երբ վերադառնայր ի Փարիզ, մի սաստիկ հիւանդութեան ենթարկուելով մեռաւ յԴ Հոկտ. 1226 ամի: Մեռնելէն յառաջ, իմանալով իւր կենաց վախճանն՝ սկսաւ ի կարգ ածել իւր գործերն: յայտնեց տէրութեան աւագաց որ իւր կամքն է՝ զի իւր ամուսին Բլանշ Կաստիլյն լինի խնամակալութի տէրութեան մինչ իւր օրդւոյ Լուիի յարբունս հասանելն, զի նա յայնժամ երկու տասնամեայ էր: Արքայի մահուանէն զինի Բլանշ՝ խոհեմ, խելացի եւ առաքինի թագոհին լաւ զգալով թէ հորքան աղետաբեր է ժամանակի կորուստն, փութացաւ օծանել զԼուի ի 20 հոյեմ. 1226 ամի: Թէ եւ ի հանդիսի չկային երեւելի իշխանք, սակայն թագոհին ի նկատի ունենալով զանդադանաց չարաբաստիկ արդասիքն՝ չսպասեց: Օծման իրաւունքն պատկանէր Հռեմսի արքեպիսկոպոսին, բայց նորա

վիճակն ի պարապման գտանուելով՝ Սուասոնի եւ պիսկոպոսին անկաւ այդ պատիւը: Ժանժրուծ իւն չը պատճառելոյ աղաղաւ, այս միայն ասեմք, որ արարողութիւնն վերջանալէն յետոյ՝ նորաւոր արքայն որ այդ պարագայում պիտէր կշռել իւր իշխանութիւնն՝ նստաւ յաթոռ պաճուճեալ վայելչապէս. եպիսկոպոսն դրաւ ի ձեռն նորա՝ դաւադանն եւ արդարութեան աջն, բոլոր հանդիսականք եկին հաւատարմութեան երդումն տալ: Ինքն Լուդովիկոս դողդոջում էր այս բառերս արտաբերելով — « երդում, որ իմ իշխանութիւնս ընդ միշտ դործ դնեմ ի փառս Աստուծոյ, ի պաշտպանութիւն Ս Եկեղեցւոյ եւ ի բարօրութիւն հպատակացս: » Եւ ըստ չորրորդ կանոնաց Լատրանի ժողովոյն՝ Լուի Թ. երդուեց բնաջինջ առնել բոլոր հերետիկոսքը:

Բլանշ Կաստիլյն այն իշխանութիւն է, որոյ խոհեմութեան, ժրութեան, գործունէութեան, քաջութեան յիշատակն պիտի յաւերժանայ եւ յարգելի հանդիսանայ ի Գաղղիացիս: Նորա միակ հոգն էր պաշտպանել պետութիւնն ի խռովութեանց, եղծանել իւր օրդւոյ թշնամեաց դիտաւորութիւնքն եւ նմին բաղում բարեկամս գտանելոյ: Իւր սրաւուս սխալքն քաջ տեղե-

կացաւ թէ մօտ էր մի ապստամբութեան ճաթիւն, ուստի փութաց առաջն առնուլ: Ըմբոստաց զլիսաւորքն էին Շամպայնի դուքս Խիբօդ Գ. ն, Բիէր Բրը-թայնի Մօկլէրկ (վատ մարդ) մականուանեալ դուքսն, Մարշի կոմս Հուզլուզիյնեան, որ ամուսնացել էր Յովհաննէս Սնեռկիւ Սնդրիոյ թագաւորի որբ կնոջ հետ: Բլանշ երբեմն իւր մտաց ազդեցութեամբ, երբեմն իւր քաղցր եւ մարդասէր վարուք յաղթեց այդ ամե-նին: Շամպայն կոմսն, որ առաջինն էր եղել ապրստամբութեան դրօշակ պարզօղն, դարձեալ առաջինն եղեւ հնազանդօղ:

Իրաց վիճակն ի խաղաղութեան գտանուելով, թա-գուհին սկսաւ մտանել ի բանակցութիւն Ֆրէտէրիկ կայսեր հետ, որ խոստացաւ յարակցութիւն չառնել Գաղղիոյ դէմ Սնդրիոյ արքային հետ:

Քէպէտ եւ պետութեան զործոց հոծութիւնն եւ բազմութիւնն ի զբաղման ձգէին խնամակալութիւն, սակայն իւր զգօնէութեամբ ժամանակ էր գտանում դատաւարակել իւր որդին. ժամանակակից պատմա-գիրք զլացան աւանդել սեզ ո՛վ էր Լուիի դատաւարակն, միայն գիտեմք ի զրութիւնս պարոն Դուանվի-լի ժամանակակից մատենագրի եւ խորհրդակցին Լու-

դովիկոսի, որ զշխոյն ոչինչ չը խնայեց հայթայթել իւր որդւոյն ընդունակ եւ առաքինի անձինք: Խնա-մակալութեան զլիսաւոր նկրտումնքն էին ազդել նորա-տի արքայի հոգւոյ մէջ Աստուծոյ յարգանքն եւ իս-կական առաքինութիւնքն: Զիզ տարիներ Լուի իւր մտաց մէջ ըմբռնեց եւ յիշեց իւր մօր այս խօսքն, որ ի պատանեկութեան իւր ասել էր. « Որդեակ, ծը-նար դու թագաւոր, սիրեմ զքեզ մի ճշմարիտ մօր գորովանօք, բայց նախամեծար համարիմ տեսանել մահդ, քան մի մահացու մեղք գործելդ »:

Ի մոռացման չտուին նաեւ գիտութեանց ուսումն այն դարուց իմացածին չափ, զի գիտութիւնք ղեռ շատ չափաւորեալք էին. զալով պատմական ճիւղին, զիտէր միայն իւր նախորդ թագաւորաց պատմու-թիւնքն, որ քաղէին թագաւորութեան յատուկ ժամա-նակադրութիւններից: Իբր մեծ զրուստանք ներքո-ղեն զԼուի՝ զի գիտէր նա գրել (ըստ որում այն դա-րու մեծ իշխանք անգամ իւրեանց անունն ստորա-դրել չգիտէին), այլ եւ հասկանում էր Սուրբ Գրոց Լատինականն:

Լուի ունէր եւ այլ չորս եղբարք, որք մի եւ նոյն դատաւարակութիւնը ընդունէին. թագուհին յաջորդեց

հաւատացնել իւր որդւոց, որ իւրեանց բարեբաւոտութիւնն կախեալ էր իւրեանց միաբանութենէն, յոր սակս Ղուի վարդէր միշտ որպէս մտերիմ բարեկամ իւր եղբարց հետ:

Որովհետեւ տէրութեան հզօր իշխաններէն մինն էր արքայի հօրեղբայր եւ Բուլոյնի կոմս Ֆիլիպն, ուստի ստահակ խռովարկութեամբ, որք թէեւ հանդարտած, սակայն նման այն հրոյն՝ որ ծածկուած է մոխրով, սկսեցին դրդել զնա ի հետեւ բացայայտեցին նմա թէ՛ հրբան ամօթ էր իւր համար կառավարութեան վարչութիւնը մի կնոջ ձեռք թողլով, որ իւրեան պատկանէր, ըստ որում որդի էր Ֆիլիպ — Օգոստոսի: (Մոռացանք ասել որ Ֆ. Օգոստոս Ղուգովիկոսի պապն էր): Եւ նա զրգռեալ յայսպիսի արապտանութեանց՝ միաբանեցաւ յովով իշխանաց հետ յափշտակել՝ թաղաւորը Օրլէանէն, ուր գտանիւր յայնժամ փարէզ վերադառնալու ժամանակ: Սակայն թագուհին եւ արքայն կանխաւ իրազեկ դրով ազդարարութեամբ Շամպայնի կոմսին, անմիջապէս ղեկուցին Փարիզի բնակչաց, որ սրանալով յօղնութիւն իւրեանց վեհապետին՝ բերին ի մայրաքաղաքն յաղթանակաւ: Դաւաճանութիւն խորհող իշխանք՝ տեսանելով իւրեանց

զժադրած յատակադժի անյաջող ելքն՝ շառագունեցան եւ բաժանութեան ի միմեանց պատրաստել մի նոր ապստամբութիւն, որ պայթեցաւ ի յաջորդ ամի:

Պապն յորդորէր զթագուհին չմոռուլ զիրաւունս հաւատոյ եւ նուաճել զԱլքիժացիս, որք հերձեալ էին յեկեղեցւոյ. ուստի խնամակալութիւն այնքան տագնապեցոյց Թուլուզի կոմսը (որ զուխ էր Ալքիժացւոյ)՝ որ պարտաւորեցաւ վերադառնալ ի ծոց Եկեղեցւոյ. ապա թագուհին մի ժողով զուսմարել տալով ի փարիզ սահմանեցին խաղաղութեան դաշինքը. անդ եկեղեցւոյ մէջ Թուլուզի կոմսն զղջաց բոկոտն եւ շապկած ի ներկայութեան բոլոր փարիզու:

Նշուովարարք մախալով Շամպայնի կոմսի վերայ, պատերազմ հրատարակեցին նորոտ դէմ՝ պատճառելով թէ վրէժխնդիր եմք իրաւանց Ալիքսի դստեր Հենրիկոս Շամպայնի արքային Երուսաղէմայ, որ յայնժամ ամուսնացեալ էր Կիպրոսի թագաւորի հետ: Շամպայնի կոմսն անզօր լինելով ընդդիմանալ իւր թշնամեաց բազմութեան՝ դիմեց առ թագուհին եւ առ արքայն, որք զէն ի ձեռնն պաշտպանեցին կոմսը եւ այս կերպիւ վախճան տուին պայքարին: Թիբօզ պիտի տար Ալիքսին հազար լիտր տարեկան եկամուտ ու-

նեցող կալուածք, այն թէոմեամբ՝ որ վերջինս հրա-
ժարուէ իւր բոլոր պահանջմունքէն Շամպայնի կոմ-
սութեան վերայ:

Բայց այս ապստամբութեան հեղինակ Բրըթայնի
կոմսն, որ աղակարար անձ մի էր՝ ոչինչ չմոռացաւ
յորդորել Անգղիոյ արքայն օժան լինել իւրեան: Իրօք
Հենրիկոս Անգղիոյ թագաւորն պիտի ելանէր ի պա-
տերազմ ընդդէմ Գաղղիոյ, եթէ իւր խորհրդատու
Հուբէր պաշտօնեայն չընդդիմանար այդ ծեռնարկու-
թեան, որով Հենրիկոս յետս քաշուեց: Սակայն կոմ-
սըն, որ ինչպէս ասացինք, խռովարար մարդ էր,
այնքան դրդեց Անգղիոյ թագաւորը, որ ի վերջոյ
յօժարեցաւ նա անցանել ի Գաղղիա եւ մարտնչել,
ուստի յաջորդ տարին պատրաստուեցաւ զնալ-
Բրըթայնի կոմսն զնալով ընդառաջ՝ ստացաւ ի նմանէ
ահաղին զումար եւ սատար ընդդէմ Գաղղիոյ, որով
վստահանալով ի նա՝ հրատարակեց մի յայտարարու-
թիւն եւ յայտնեց թէ, այսուհետեւ չեմ ժամայնելու ար-
քայն եւ խնամակալուհին, վասն զի նոքա իմ վերայ
բռնութիւն ի կիր արկին: Այս յանդգնութիւնս անպա-
տիժ չմնաց. Անգղիոյ արքայն ելանելով փորսմուտից
ի 1250 ամի՝ ժամանեց ի Բրըթայն, ուր ընդունուեցաւ

մեծ փառօք: Լուի, որ յայնժամ վեշտասանամեայ
էր, փութացաւ պաշարել Անժէր քաղաքը: Թագուհին
առ ի մարդելոյ զնա ի պատերազմունս, յանձնեալ
էր զնա Մօնտմէրանսի քաջ սպարապետին, որ տե-
տանելով թէ Անգղիացիք չեն շարժում՝ յառաջացաւ
մինչ ի Նանթ եւ պաշարեց: Հենրիկոս փոխանակ ե-
լանելոյ ի պայքար՝ զբօսնոյր խնշոյց մէջ, մինչեւ որ
անհրաժեշտ կարեաց պակասութիւնն զգալի եղեւ ի
բանակի եւ հիւանդութիւնք ճարակեցին. ակն յանդի-
ման երեւէր՝ որ յայնժ հետէ Անգղիացիք չպիտի կա-
րողանային դէմ զնեց, զիարդ եւ իցէ Հենրիկոս հար-
կադրուեց վերադառնալ ՄԱնգղիա, ուստի մտաւ ի
նաւ յանձնարինս վշտանալով այն ընդունայն ծախուց
եւ զօրաց վերայ, զոր կորուսեալ էր: Հետեւաբար
Բրըթայնի կոմսն ենթակայ պիտի լինէր Լուդովիկոսի
բոլոր վրէժխնդրութեան, եթէ չաճապարէր արքայի
զթուծիւնն հայցելու, եւ վերջինս շնորհեց ի 1254 ին
մի եռամեայ զինադուլ:

Նշամակալուհին վերստին ի բարեկարգութիւն ա-
ծեց բոլոր երկիրը, հանեց մի հրովարտակ Հրէից
անիրաւ վաշխառութեան դէմ եւ վերանորոգեց կայ-
սեր հետ արած զաշինքն:

Նորատի արքայն հասանելով իւր տասնելիննե-
րորդ տարին՝ Թագուհին մտածեց ամուսնացնել ա-
մուսնութիւնն տեղի ունեցաւ ի քաղաքն Սանս Պրո-
վանսի կոմսի դստեր Մարգէրիտի հետ, որ իւր զե-
ղեցկութեամբ հանդերձ, ունէր եւ մի գերազոյն դաս-
տիարակութիւն:

Թագուհին իւր առաքինի վարուր կարողացեալ էր
Աստուծոյ երկիւղն ազդել իւր որդւոյ մէջ. անշուշտ
իւր չքնաղ դաստիարակութեան շնորհիւ Լուի ար-
ժանացաւ սուրբ անուան, Թէեւ մի քանի անուպայ եւ
անխրաւ անծինք ամբաստանեն զԹագաւոր որպէս
մի վտի եւ անառակ իշխան, որն որ իւր կեանքն
ցոփութեամբ էր անց կացնում. այս բարուրանաց
պատճառն է նախանծն, որ այդ անզգամ անծինք
ունէին Թագուհւոյ արդար վարչութեան վերայ, սա-
կայն մեր յառաջ բերեմք Վօլթէրի մի քանի խօսքը ի
պատասխան նոցա:

« Լուի Թ. — ասում է Վօլթէր, — կարծես նա-
խասահմանութեամբ էր վերանորոգել զԵւրոպա. նա
քաղաքակրթեց Գաղղիան. նա էր տիպար ժամարիտ
արանց. իւր բարեպաշտութիւնն Թէեւ անապատա-
կան, սակայն մի ճշգրիտ արքայի բոլոր բարեմասնու-

Թիւնքն ունէր: Խոհեմ խնայողութիւնն, իւր առատա-
ձեռնութեան համբաւն բնական չպակասացրեց. զիտէր
նա ներդաշնակել խորին քաղաքականութիւնն ժըշ-
մարիտ արդարութեան հետ. խեղացի եւ հաստատ ի
խորհուրդս, արի ի պատերազմունս, զԹաժ առ
Թշուառս, որպէս Թէ ինքն եւս լինէր զժբախտ, — եւ
մինէ այս չէ ժշմարիտ առաքինին »:

Ի 1236 ամի Թագուհին դադարեցաւ վարել պետու-
թիւնը, քանզի Լուդվիկոս հասանելով իւր քսան եւ
մէկ տարին՝ կառավարութեան ղեկն առաւ ի ձեռ,
Թէպէտ եւ հանապազ Թագուհին խորհրդատու էր
իւրեան: Քաջ էր արքայի կառավարութիւնն, որով
ընդ ամենայն ուրեք խաղաղութիւն տիրելով, սկսաւ
կատարումն տալ իւր հօր կտակին, որ արած էր իւր
եղբարց մասին: Որովհետեւ իւրաքանչիւրին յանձնե-
լի իշխանութիւնն սահմանեալ էր, ուստի իւր երրորդ
եղբայր Սլֆօնսն ժառանգեց Պոլաթէի եւ Օվերնի
կոմսութիւնքն, որոց աղաղաւ բազմաթիւ իշխանք եւ
կոմսք՝ զխաւորաբար Մարշի կոմսն պարտաւորեցան
տալ իւրեանց հպատակութեան նշանը: Կոմսի կիներ,
որ ինչպէս արդէն յիշեցինք, Ժան Աներկրի կիներ էր,
լինելով գոռոզ եւ հպարտ, չկամեցաւ հնազանդել

Գաղղիոյ Թաղաւորի եղբօր, ուստի իւր դրդմամբ Մարշի կոմսն հրաւիրեց զՀենրիկոս զալ եւ պատեւրազմել Գաղղիոյ ղէմ: Անդղիոյ Թագաւորի խոստման վստահացեալ, կոմսն զնալով ի Պուատիէ՝ հրապարակաւ նախատեց զԱլֆօսն եւ գուրս եկաւ քաղաքից: Հենրիկոս չնայելով Փարլամէնտի անդիշողութեան, պատերազմ հրատարակեց Գաղղիոյ ղէմ եւ անցանելով այս երկրի մէջ բանակեցաւ Բօն դետի վերայ առննթեր Թայլըուրդի, թէեւ Փարլամէնտն մերժեալ էր որ եւ իցէ նպաստ:

Այս պատերազմս մի ժախորդ ելք արտադրեց Հենրիկոսին. իւր զօրքն չընդդիմանալով Գաղղիական զօրաց քաջութեան՝ փախուստ առաւ յաջ եւ յահեակ եւ մօտ էր, որ Անդղիոյ արքայն բանտարկուէր՝ եթէ իւր եղբայր Ռիշարն, որ իւր ի Պաղեստին ցցուցած քաջութեանց եւ խոհեմութեան մասին հռչակաւոր էր, չազատէր զնա. Հենրիկոս լի բարկութեամբ նախատեց Մարշի կոմսը, որ եղեալ էր պատճառ այդ տարաբախտութեան: Սակայն մի երկրորդ ճակատամարտ մղելով, դարձեալ կոր ի զլուխ փախաւ ի Բօրտօ եւ ի բանակցութիւն մտանելով հնգամեայ զինադուլ հաստատեցին: Մարշի կոմսն մնալով անօգնա-

կան՝ արքայի ողորմութիւնը աղերսեց: Լուդովիկոս խոստացաւ ներել, եթէ իւր առաջարկելի թէութիւնքն յանձն առնէ: Այդ պայմանքդ թէեւ յանչափս դժնդակ եւ վնասակար էին կոմսին, այդու ամենայնիւ ընդունեց: Անդղիոյ արքայի փախստեամբ վնասեցան բնաւ ապստամբք եւ հնազանդեցան Գաղղիոյ Թագաւորին:

Մի զուարճական խաղի մէջ, ոմանք կամեցան այպանել Հենրիկոսը, բայց Լուի պատուիրելով նոցա լռութիւն՝ ասաց. «Թեւեւ կամեմունք Էֆ ասելի կացուցանել զնա ինձ, ըստ որում բշխամիս Է, սակայն նորա սահմանն արժանի Է յարգանաց եւ իմ եղբայրս Է»: Արդարեւ արժանի դատողութիւնը դիւցազնի, որ ընդ միշտ հանդերձեալ է սատար լինել ղժբախտ թշնամեաց:

Լուդովիկոս վերադարձաւ ի Փարէզ յուրախութիւն իւր բոլոր ժողովրդեան. հասարակաց ցնծութիւնք կրկնապատկուեցան մի Թագաւորազնի ծննդեամբ, որ մկրտուելով կոչուեց Լուի՝ հանգոյն իւր հօր:

ԽԱՆԼԵՐԻՆ ԴԵՐՅԻՆ ԼՈՂՈՎԻԼՈՒՄ:

Յընթացս այն ամի, յորում Պաղեստինոյ՝ քրիստոնէայքը պատեալ էր դժբախտութիւն, Լուղովիկոս Թ. անպիսի վտանգաւոր կերպիւ հիւանդացաւ, որ ոչ սակաւ յուսահատութեան առիթ եղեւ համայն Գաղղիացոց. մի դժնդակ ծանչ եւ մի սաստիկ ջերմ էր իւր հիւանդութիւն. կարծելով որ մօտ է իւր վախճանն՝ հետամուտ եղեւ իւր զործոց կարգադրութեան եւ ապաւինեցաւ յԱստուած: Հոռակ յետոյ՝ մի խորին անզգայութեան մէջ ընկղմուեցաւ՝ եւ մին այն կանանց՝ որք խնամէին զարքայն, բոլորովին մեռած կարծելով՝ երեսն ծածկեց վարագուրիւ, երբ յանակնկալս արքայն բանալով աչքերն՝ ասաց. «Արեւելեան լոյսն ի բարձուստ հեղաւ իմ վերայ շնորհիւ Տեառն, եւ յետս կոչեց զիս ի միջոյ մեռելոց». եւ առ յապալն խընդրելով մի խաչ՝ ուխտեց զնալ յօգնութիւն սուրբ Երկրին: Ըստ օրինակի թագաւորին շատ իշխանք, զուքսք, կոմսք, ի թիւս որոց Բօթէր, Ալֆօնս, Շարլ Լուղովիկոսի եղբարքն, Հուզ Դ. Բուրգոյնի զուբան, եւ ի վերջոյ արքայական պատմագիր պարոն Ժուան-վիլն, այլ եւ 7 արքեպիսկոպոսոնք խաչակրուեցան:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ.

ԵՐԵՄԻՆ ԽԱՆԼԵՐԻՆ Է 1248.

Ս. Լուղովիկոս մտաւ ի նաւ 1248 Յունիսի 12ին իւր կնոջ եւ եղբարց հետ՝ յանձնելով տէրութեան խնամակալութիւնը իւր մօր Բլանշին: 40,000 անձէ բաղկացեալ մի ռազմ, որոյ մէջ կային 2800 ապետք, ընկերացան իւրեան. Սեպտ. 28ին հասաւ ի Կիպրոս եւ ձմերեց անդ Հենրիկոս Լուզիյան արքայի մօտ՝ զբաղուելով վերջ տալ Արեւմտեան քրիստոնէից մէջ տիրած երկպառակութեան:

— Այդ միջոցին թագաւորէր ի Հայաստան (Կիլիկիա) Հեթում Ս.*) որ հռչարկուած էր արքայ

(*) Յուլիէտո չիցէ պատմել փոքր ի շատէ այն անցքն, որ տեղի ունեցաւ մինչ Հեթումի թագաւորին: 1219 ամի Հայոց Ոհլ թուականում մեռաւ Լեւոն Բ. թագաւորն, մեռանելէն յառաջ յանձնեց Կաթողիկոսին եւ իւր Գօնդատաբլ Կոստանդին իւր վեշտասանամայ միակ դուստր Զաբէլն, որին իւր ժառանգն էր նշանակել արու զաւակ չունենալով. ուստի հաւանութեամբ բոլոր մեծամեծաց տէրութեան, Զաբէլ ընտրուեցաւ թագուհի Հայոց: Սյդ միջոցում Անտիոքոյ Բուրբն իշխանն լսելով Լեւոնի

Հայաստանի ի 1226 ամի Իզաբել իշխանուհւոյ հետ
ամուսնանալով: Թաթարներն այդ ժամանակ աւերէին
Մեծ - Հայաստանը, ուստի յորովք խոյս տալով այդ
ասպատակաց երեսէն չորան ի Կիլիկիա եւ խնամօք
Հեթումայ հաստատեցին իւրեանց բնակութիւնն
անդ:

Ժուանվիլ պատմագիրն ականատես զորով այսպէս
պատմէ. « Հեթում արքայ Հայաստանի եւ Բօէմոնդ
Պ. իշխան Անտիոքայ եւ Տրապոլսոյ պայքարէին
սաստկապես միմեանց հետ. Լուդովիկոսի յորդորա-

մահն, դուն զործեց Թազաուրութիւնն յափշտակել Զաբէլից. յա-
ռաջանալով մինչ ի Տարսոն առաւ այդ քաղաքը, բայց Կոստան-
դին սպարապետն յաղթելով զնա ճեղքակալեց, մինչ որ նա
մեռաւ ի բանտի 1224 ամի: Իզաբել զորամբ Կոստանդի-
ամուսնացաւ յայնժամ Անտիոքայ իշխան Բօէմոնդ Միականի (որ
յաջորդեալ էր Ռուբենի) Ֆիլիպ որդւոյ հետ այն դաշամբ, որ սա
դաւանի Հայոց կրօնն եւ բնաւ չգալէ եկեղեցւոյ ծխից եւ ա-
րարդութեանց, բայց Ֆիլիպ երբ երդմնադանցելով սկսաւ ան-
դթութեամբ վարուիլ մեր ազգի հետ եւ զողանալով արքունի
Թագն եւ աղամանդներն յղել իւր հօրն, անկաւ զահէն եւ զրուե-
ցաւ ի բանտ, ուր ոչ մի կողմից օժանդակութիւն չգտանելով
մեռաւ 1225 ամի:— Է. Զամչեան զնէ 1225 ին—: Իսկ բարե-
պաշտ զշխոյն Զաբէլ թողլով զաշխարհ առանձնացաւ ի Սելեւ-
կիա քաղաք. Կոստանդին հրաւիրեց վերստին զալ ի Սիս, բայց
երբ Թազուհին ջանաց, ապա զինու զօրութեամբ գնաց եւ բերաւ,

նօք, որ ցուցանէր նոցա այդ զժտութեան Հարս-
բաստիկ հետեւանքն, համաձայնեցան զինադուլ առ-
նել». եւ ապա յաւելու, « Հեթումն այս էր համբա-
ւաւոր այր, վասն այդորիկ մի մեծ բազմութիւնն ե-
կաւ ի Հայաստան եւ խառնուեցաւ նորա ճամբարի
հետ ի դիպօղ ժամու ելանել ի պատերազմ »:

Հեթում լսելով Ս. Լուիի հասանիլն ի Կիպրոս
Հենրիկոսի մօտ, որ իւր եղբորորդին էր (Հենրիկոսի
կինն Հեթումի եղբայր Սմբատի աղջկն էր), աճա-
պարեց գնալ եւ յայտնել իւր խնդակցութիւնն եւ
զործակցութիւնն ընդդէմ Սարակինոսաց. քանզի Լուի
համոզուելով, որ Եղիպտոսի տիրապետմամբ դիւրին

եւ իշխանաց հաւանութեամբ ամուսնացրեց իւր որդի Հեթումի
հետ, որ մի գեղեցիկ եւ բարեպաշտ երիտասարդ էր:

Հեթում 1226 ին մեծ փառք օծուեցաւ Թազաուր Հայոց
(Թէեւ Է. Զամչեան զնէ 1224 ին). 14 տարի այս Թազաուրս
կառավարեց իւր տէրութիւնը խիստ տաժանօք եւ նեղութեամբ,
վասն զի այդ ժամանակ շատ զօրացած լինելով Թաթարներն շատ
վնաս հասցրին Կիլիկիոյ, թող վերին — Հայաստանի, որ 19րին
արեան հեղեղօք այնպէս, որ 1270 ամի Հեթում զրուելով աշ-
խարհից գնաց կրօնաւոր եղեւ, յանձնելով Թազաուրութիւնը իւր
անդրանիկ որդի Լեւոն Գ. ին:

էր Երուսաղէմայ նուաճումն, զրդռեալ էր ի պատե-
րազմ Եգիպտոսի սուլթան Մելիք - Սալէհ Նօճամուդ-
տին, որ ողբաց լսելով պատերազմի յայտարարու-
թիւնը, վասն զի միշտ կարեկից էր քրիստոնէից:

Ի 13 Մայիսի 1249 զօրքն մտանելով ի նաւ ի
Լիմաս (բոլոր նաւք 1800 էին), հուն մի ժամանա-
կէն զինի հասաւ Դամիէթի առաջեւ Եգիպտական
նաւատորմիոյն պատելով աննայն կողմն արգելում էր
եղանել յարտաքս, սակայն արքայն վառելով զօրաց
եռանդն, ճգեց զինքն ի ծով. նոքա էլ տեսանելով
իւրեանց վեհապետի քաջասրտութիւնը փութացին
մտանել եւ զնալ թշնամոյ դէմ. բոլոր Եգիպտական
նաւերն ընկղմեցան ի ծով Գաղղիական մեքենայից
շնորհիւ, Թուրքերն խուսափեցին եւ թողին քաղաքը
քրիստոնէից, որք հանդիսաւոր թափօրիւ՝ բոկոտն եւ
հոլանի մտին անդ հանդերձ իւրեանց արքայիւ, որին
ընկերանային Կիպրոսի թագաւորն, պապի տեղա-
պահն, Երուսաղէմայ պատրիարքն եւ այլք. Տեղա-
պահն օրհնեց եւ օծեց մեծ մզկիթն եկեղեցի « Զքեզ
Աստուած փառաբանեմք » երգելով:

Վեց ամիս դադարեցին ի Դամիէթ, ըստ որում
Թագաւորն իւր եղբօրն էր սպասում. սա հասաւ

Հոկտ. 28 ին: Գաղղիացի ասպետք զհետ լինելով
զուարճութեան եւ անառակ կենաց, ատելի եղեն
քաղաքի բնակչաց. օրէնքն եւ արքայի իշխանու-
թիւնն անկար եղեն չափաւրել. նոցա յոռութիւնքը:
Գահիրէ եւ Աղեքսանդրիոյ քաղաքաց յարձակման մա-
սին ի վարանման կային չգիտենալով որն աւելի նը-
պաստաւոր է. խրոխտ եւ արի Արթուայի կոմս՝ ար-
քայի եղբօր խորհուրդն, որ « կամենում էր սպանել
օծն, չիմանալով որ առաջ իրեն պիտի ջարդէ », ա-
ւելի նախամեծար համարեցին Գահիրէի կառավարչի
հետ ունեցած համամտութեան աղաղաւ եւ հոյեմ:
20 ին չուեցին յարձակիլ Գահիրէի վերայ: Նաւատոր-
միոյն ծածկելով Նեղոսն եւտ լեց զօրաց. Թագաւորի
զօրքն 60,000 էր, որոյ երկր մասն հեծելազօր: Թա-
զուհին եւ արքայի եղբարց լծակիցքն մնացին ի Դա-
միէթ ընդ հովանաւորութեամբ մի գեղեցիկ վաշտի:

Սուլթանն՝ որ մահուան դրան էր մօտեցել, առա-
ջարկեց հետզհետէ հաշտութիւնք, խոստանալով վե-
րադարձնել Երուսաղէմայ թագաւորութիւնը, ազատել
բոլոր քրիստոնեայ բանտարկեալքը եւ ոչինչ պահան-
ջողութիւն չառնել Դամիէթի եւ կալուածոց վերայ:
Սոյն առաջարկութիւնս չընդունուելով՝ սուլթանն մե-

ռաւ ի 22 հոյեմ. 1249 եւ իւր որդւոյ Թուրան - Շահի բացակայութեան առթիւ՝ Ֆարքուտին սպարապետն զօրաց ստանձնեց կառավարութիւնը։ Ի 23 Յունվարի 1250 ամի՝ զօրաց մի մեծ մասն անցանելով հեղոս գետի մի բազումն դէպ ի Տանիս՝ փախցոյց թշնամոյ զօրաց մի զունդը։ Արթուայի կոմսն փախըտականաց ետեւէն՝ պնդեցաւ՝ առանց արքայի հրամանին մի փոքր զնդաւ՝ չնայելով Տաճարականաց կարգապետի նկատողութեանց, մինչ ի Մասուր, ուր ղիսպաստ անկաւ ընդ զօրս թշնամոյ եւ սպանեցաւ մի քանի քաջաց հետ։ Թագաւորի զօրքն անելանկի ղժուարութեանց մէջ էր անկած։ հեղոսի յորդումն եւ Յունական հուրն, որ այս վերջիններէն էր անցել Տաճկաց եւ անձանսթ էր Գաղղիացոյ՝ մեծ աւերմունք եւ արհաւիրք պատճառեցին։

Լուի Թ. իւր եղբօր մահուան վրէժն առաւ կրկին փառաւոր յաղթութեամբք, սակայն զօրքն հետ ղհետէ էր նուազել Յունական հրոյ, ուտեստից պակասութեան եւ նոցա արգասիք ժանտ հիւանդութեանց առթիւ։ Միայն արքայն չընկնեցաւ ղժբախտութեան ներքոյ։ ուր սերժ ի մահ մի հիւանդ կար, անդ էր նա սփոփելով ականակիրը՝ օրինակ էր նա առաքինու-

թեան ի զօրս, հայթայթելով չքաւորաց պիտոյքը եւ մխիթարելով ամենքը։

Հարկն ստիպեց վերադառնալ ի Գամիէթ տարաբախտաբար չկարողացան հասանել, քանզի Լուի վերըստին առաջին հիւանդութեամբ էր բռնուել։ Այս ախտս մինչ այն աստիճան թուլացոյց զնա, որ անկարող եղեւ կրել իւր զէնքը. ուստի ի նկատի ունենալով թշնամեաց բազմութիւնը՝ եւ ի Գամիէթ յաջողութեամբ չհասանելն, սկսաւ բանակցիլ Տաճկաց ըսպարապետի հետ. սա, որ անգէտ էր Գաղղիացոյց ողորմելի վիճակին, խիստ նպաստաւոր առաջարկութիւնք արաւ արքային եւ մօտ էր հաշտութեան ըստորագրուիլն, երբ մի ապուշ՝ կամ լաւ եւս ունիմասել՝ ղաւաճան Գաղղիացի, ծայնեց. «Գաղղիացի ասպետ տե՛նրք, անձնատուր եղիք ամենեքեան, արքայն իմ բերանովս հրամայէ զայդ զործել եւ չթողուլ նմա մեռանիլ»։ Ճշմարիտ որ թագաւորն զրկուելով իւր հաւատարիմ սպասաւոր Շատիլյօնից, — որ մինչ յետին շունչ էր պաշտպանել իւր տէրը, — պիտի ղիսպաստ անկանէր, եթէ Տաճկաց զլխաւոր պաշտօնատարաց մինն չը ձերբակալէր՝ իւր եղբօր եւ բազմաթիւ ասպետաց հետ. բոլոր ախք եւ կայք

մնացին յաղթօղաց, նաւատորմիղն, որ իջանէր հիւ-
ղոսից, մատնուեցաւ ի հուր. միայն պապի տեղա-
պահն եւ ոմանք կարողացան մնապաւորժ փախչիլ:
Ի բանտարկեալս զտանուէր եւ բարի խուանվիլն, որ
արքայի հօրեղբայրն կարծուելով, ողջ էր մնացել
կոտորածէն:

Վեհապետի ձեռին միայն իւր աղօթագիրքն էին
թողել. սկսաւ այնպիսի անվեհերութեամբ վերծանել
որ թշնամիք յապուշ կրթեցան, սակայն այնքան ան-
զօր էր, որ չէր կարողանում մի քայլ փոխել: Ան-
հրաժեշտ կարիք պահատէին. ի զիշերի իւր միսկ
ծածկոյթն էր մի գրգիւնակ, որ մի բանտարկեալ էր
տուել. իւր ծառայօղն ուտելիք պատրաստողն եւ
կերակրողն միայն մի սպասաւոր էր. այս հաւատա-
րիմ ծառայս կոչեցեալ իզամբէր երդուեց թէ՛ ոչ
երբէր իւր տէրն անհամբերութեան մի ամենաթե-
թեւ նշան անգամ յայտնեց:

Մարդէրիտ թագուհին, որ փակուած էր ի Դա-
միէթ եւ յղի՝ խիստ դժնդակ վիճակի էր ենթարկուած,
ի զիշերի իւր քունն վրդոված էր անդոհական երա-
զովք, վասն այդորիկ մի ութսունամեայ ծեր զրին
զիշերներն նորա մօտ: Մի օր, երբ առանձին էր

ծերի հետ, անկաւ նորա ոտերին. « երդուիր ինձ,
ասաց, պարգեւել ինչ որ կաղերսեմ » . ծերն եր-
դուեց. « աղէ, տէր ասպետ, երդմնեցուցանեմ զքեզ
յանուն հաւատոյ կտրել իմ զուխը, երբ Սարակինոսը
առնուն այս քաղաքս » . աղին մարդն ուրախութեամբ
ընդունեց եւ յաւելոյց թէ՛ արդէն այդ խորհուրդը
յղացեալ էր իւր մօտաց մէջ: Զկնի մի քանի աւուրցի՝
թաղուհին ծնաւ մի որդի եւ անուանեց Յան Տխրա-
ռիթ. զի ասէ խուանվիլ, աշխարհ եկաւ նա ի մէջ
ախրութեան եւ խեղճութեան:

Սուլթանն առաջարկեց արքային վճարել փրկանաց
ղին, եւ կամեցաւ տեղեկանալ թէ որքան զումար պիտի
հայթայթէր, ի բաց առեալ Դամիէթի վերանորոգու-
թիւնն. որոյ մասին պատասխանեց Լուի, « քեզ անկ է
վճուել » . Սուլթանն պահանջեց Դամիէթէն զատ՝ մի
միլիոն բիւզանդեան ոսկի *). Թէ իւր եւ թէ իւր ար-
բանեկաց փրկանաց համար: Լուի, ի նկատի ունենա-

(*) Ժուանվիլ, ասէ որ այս միլիոնս էր 300.000 վիպ ոսկի,
որովհետեւ զրամի մի մարկն յայնժամ արժէր 9 Ֆրանք, եւ որ
ոսկին հաշուելով արծաթի 44 ից 4 էր, ուրեմն այդ կանէր 35
միլիոն այսօրուան Ֆրանք. վերոյիշեալ բիւզանդեան դրամն արա-
բական դրամ էր առհասարակ կոչեցեալ Սուլթանիէ:

լու իւր գերութիւնն, խորհրդակցեցաւ թագուհւոյ հետ. վասն զի, ասաց Տաճիկներին, իմ կիսն եւ ընկերս է. յետ որոյ իրազեկ արաւ Սուլթանին թէ՛ Գաղղիոյ արքայն չէ ի նոցանէ, որ փրկէ իւր անձը որ եւ իցէ դրամով, միայն քաղաքը կը յանձնէ իւր անձի եւ միլիօնն իւր մարդկանց համար. Սուլթանն աղաղակեց, «հաւատս վկայ, համարձակ եւ ազատարարոյ է Գաղղիացին, քանզի չվարանցաւ եւ պարզեւեց զոր ինչ ցանկացայ. արդ տուէք նմա պատգամ իմ կողմէ, որ ես նոյնպէս շնորհեմ իւրեան 200,000 բիւզանդեան, եւ թող միայն 800,000 վճարէ:

Երկուց իշխանաց մասին էին բարձրացրել մի վրան, ուր եկին հաստատել դաշնադրութիւնքը. սակայն մի յեղակարծ յեղափոխութիւն կերպարանափոխ արաւ գեղիպտոս: Սուլթանի անձնապահ զօրքն, որք բաղկացեալ էին Մամլուքներէ կամ ի ստրկաց՝ թաղաւորօղ Այուբեան Սուլթանից ղժգոհ լինելով՝ խեղդեցին զնա եւ այդպէս կատարած տուին Այուբեան ցեղին, որին փոխանակեց Մամլուքաց կառավարութիւնն: Լուի եւ իւր ասպետք ականատես էին այն արիւն-ռուշտ գործողութեանց, որոց ենթակայ էր քաղաքն, հետեւաբար եւ իւրեանց կենաց վտանգ էր սպառնում:

«Երբ եղեւ այս դիպուածս, ասէ ժողանվիլ, հոյլ մի անձինք սուր ի ձեռին եւ տապար յուս մտան յօթեւան մեր. հարց առարկեցի տեառն իմոյ Էբլէնի՝ որ Սարակինոսաց լեզուին քաջ տեղեակ էր, զինչ գան աստ խնդրել սոքա. պատասխանեց թէ, ասուամ են, եկեալ եմք կտրել ձեր զլուխները: Եւ ահա տեսի մեր մարդկանց մի բազմութիւնն խոստովանում է մի կրօնաւորի. բայց զալով ինձ, չէի յիշում իմ մեղքս, որպէս թէ ոչինչ չար բան չեմ գործել, եւ զէթ մահուան էի ակնկալու, ուստի ի ծունր իջի նոցա մէկի առաջեւ խաչակնքելով եւ ասելով, «այսպէս մեռաւ սրբունին Ազնէս». այն միջոցին տէրն իմ Էբլէն, որ էր սպարապետ Կիպրոսի, չորեք եւ խոստովանեցաւ ինձ. «ես տուի նմա արձակումն ի կողմանէ Աստուծոյ»:

Սակայն նոր Սուլթանն ընտրեալ ի սպայից՝ վերաւստատեց առաջին դաշնադրութիւնը, բայց պահանջեց քրիստոնէից ձեռով երդում, որ մի քանի ազգուրացք էին ուսուցել: «Եթէ արքայն յետս նահանջէ իւր երդումէն, անհաղորդ լիցի նա յԱստուծոյ եւ յԱստուածածնայ եւ յերկոտասան առաքելոց, ի սրբոց եւ սրբունեաց արքայութեան»: Լուդովիկոս ոչինչ զը-

ժողարուծիւնք չը յայտնեց այդ մասին, բայց մի երկ-
րորդ կէտ արհաւիրք սփռեց բոլոր իւր անձի վերայ,
որ այս էր, — « եթէ այդժէր իւր երդումն, ուխտա-
դրութ է, որպէս մի քրիստոնեայ, որ ուրացեալ է իւր
փրկիչը մկրտութիւնը եւ կրօնքը, եւ որ ի նախատինս
ծքեալ է խաչի վերայ եւ ճմել է ոտիւք » : Թաղաւորն
յայտնեց թէ՛ բնաւ այդ ահաւոր բառերն զուրս չպի-
տի զային իւր բերանէն. էմիբայք ստանալով սոյն
պատասխանս՝ վառուեցան բարկութեամբ՝ ասելով թէ,
եթէ չերդնուս՝ զքեզ, ասպետքը եւ զբանակդ սրոյ
ճարակ կտանք :

Անյողողող եւ յարակայ մնաց Ղուի, հակառակ
ճղանց իւր երկու եղբարց, վայրենի էմիրք՝ սրացան
ի վրան արքայի, սրախողտող առնել զնա. սակայն ա-
զահուծիւնն մի սանձ էր, որ շիջոյց նոցա բարկու-
ծիւնն. երկնչէին մի գուցէ արքայի սպանմամբ ի կո-
րուստ մատնէին այն ահազին գումարն եւ Դամիէթ:
Կարծելով թէ երոսաղէմայ պատրիարքն է զարքայն
Թելադրողն այդ երդումը մերժելու յարակայել, կապե-
ցին զնա մի մարդակի եւ յայն աստիճան ճնշեցին,
որ տարաբախտ ուծսունամեայ ծերունոյ անդամքն
ուռեցին. եւ արիւնն ուղիւօրէն թափուեց : « Սրբայ,

ժայնում էր, երդուիր անվեհերութեամբ, եւ եղէց պա-
տասխանատու այդ մասին. քանզի հաւաստի եմ որ
պիտի կատարես խոստումներդ » : Հաստատ մնաց
Ղուի ի կամս իւր, վստն որոյ էմիրք բաւականացան
միայն առաջին երդմամբ :
Դամիէթ անձնատուր եղեւ սուլթանին. Ղուի մտաւ
ի նաւ սուրբ երկիրն զնալու՝ նախ վճարելով խոստա-
ցեալ զումարի կէսն եւ տալով ի պատանդ 12,000
բանտարկեալք ապառկաց հատուցման մասին : ՅԱ-
րեայ ժամանելով՝ յոցե բոլոր զումարն յազատութիւն
բանտարկեոց. սակայն նորա միայն 400 անձ վերա-
դարձրին. խուժադուժք կոտորեալ էին բոլոր ցաւա-
զարքը, յուրը վարուել էին ի զերութիւն, եւ մի հոյլ
անձիք հաւատուրաց էին եղել ի պահպանութիւն
իւրեանց ազատութեան :

Ղուի Թ. նորէն մտադիր էր եղել կրկնել պատե-
րազմը, ուստի Դամասկոսի սուլթանի հետ ի բանակ-
ցութիւն մտաւ միատեղ նուաճել զԵգիպտոս : Բայց
իւր մօր մահուան լուրն, որ յանակնկալս ընդունեց՝
հարկադրեց վերադառնալ ի Գաղղիա : Բլանշ կնքեց
իւր մահկանացու ընծացքը ի 1 ն դեկտեմ. 1255.
Գաղղիոյ արքայն ծովեզրեայ քաղաքքը պաշտպանո-

ղական վիճակի մէջ թողով՝ մտաւ ի նաւ Ասորիւ ամսին 1254 ին. բայց ղեռ ունկնդիր լինինք բարի Ճուանվիլի խօսից այդ նաւարկութեան համար:

«Արդ՝ զանք մեր նպատակն անդ, ուր ի ծովն էաք եւ ասեմք. երբ թագաւորն տեսաւ որ այն երկու աղէտաբեր վտանգներից ազատուեցանք, կանդանեց նաւի մէջ, ուր եւ ես ներկայ էի իւր առաջեւ. յայնժամ ասաց ինձ, նայեցէք Սէնէշալ, Աստուած յայտնեց մեզ իւր մեծ կարողութիւնն, երբ ծովի չորս հողմերի մէկով թագաւորն՝ թագուհին եւ իւր որդիքն եւ այնքան ականաւոր անձինք կարծեցին թէ պիտի խեղդուին, վասն որոյ խորհուրդ տամ, որ մեծ շնորհակալութիւնք պիտի մատուցանեմք նմա: Եւ բարի սուրբ արքայն չէր զաղարում խօսելէ, որպէս Աստուած յայտնեց իւր. մեծ կարողութիւնն եւ այլն:

Կիպրոսից մինչ ի Գաղղիա հասանելն վեց շաբաթ տեւեց. այս վեց եօթնեկաց միջոցին թագաւորն ըզբաղուեմ էր ի հոգալ զախտակիրս եւ հայժայեղ նոցա կրօնական միսիթարութիւնք եւ սփոփանքը. իւր նաւի մէջ կար մի մատուռ, ուր հանապազօրեայ պատարագ մատուցանէին: Երիցս յեօթնեկի քարոզէր

քահանայն եւ ի յաջող ժամանակի նաւաստիք կրօնական կրթութիւն ընդունէին:

Ի 10 Յուլիսի 1254 արքայի նաւատորմիդն ձգեց Իէր կղզին. Լուի չկամեցաւ իջանել անդ, զի իւր իշխանութեան երկիրն չէր, սակայն զիջանելով դըշխոյի աղաչանաց՝ իջաւ նաւէն, բայց այնքան անզօր էր, որ կռիւնեց Ճուանվիլի թեւին եւ մտաւ Իէրի դղեակն, ուր Կլունի արքայն ընծայեց մի զոյգ շքեղ երիվարք եւ մի երկար տեսակցութիւն արաւ: Երբ արքան մեկնեցաւ, Ճուանվիլ՝ Վեհափառ տէր, ասաց, իրաւ չէ որ բարի արքայի ընծայն ոչ սակաւ սատար եղեւ, որ բարեհաճութեամբ ունկնդիր եղիք իւր խնդրանաց: Թագաւորն երկարօրէն մտածեց, ասէ Ճուանվիլ եւ ասաց ինձ. — Ճամարիտ որ. — Վեհափառ տէր, ասացի, զիտէք առ իմէ առարկեցի ձեզ այս հարցս: — Է՞ր ասաց: — Վասն զի, արքայ խորհուրդ տամ քեզ երբ զնամք ի Գաղղիա, արգելել բոլոր դատաւորաց ընծայ առնելոյ, զի հաւաստի եղիք, տուողին բերկրութեամբ ունկնդիր լինին, որպէս այժմ դուք արքային»: Թագաւորին հաճոյ թուեցաւ իւր հաւատարիմ ծառայի այսպիսի միամտութեամբ խօսելն եւ ապագայում պատմեց խորհրդարանին:

ԳԼՈՒԽ ՏԵՍՆԵՐՈՐԴ.

ԵՂԵՐԵՐ ԽԱՆԻՐԻՆԻՆ ԼՆԻՐԻՆԻՆ Լ ԼԻՆԻՆԻՆ

Լուի Թ. երբէք չէր կասեր իւր դիտաւորութիւնից ազատելոյ սուրբ երկիրն, որոյ գործադրութեան միայն իւր մօր մահն էր խափան եղել. վասն այդորիկ չէր դադարում կրել իւր վերայ խաչ ի նշան անկատար մընալոյ իւր ուխտին: Ի 1267 ին մի մեծ ժողով գումարելով Բարիզ Համբարձման օրն յայտնեց իւր միտքն կրկին ուղեւորութիւն ձեռնարկելոյ յարեւելս, եւ ընդունեց Սիմոն կարդինալի ձեռքէն խաչն, որպէս եւ իւր երեք որդիքն Ֆիլիպ, Ժան Տիւրառի՝ կոմս Նըվերի եւ Բիէր կոմս Ալանոսի. բոլոր ազնուականք տէրութեան հետեւեցին վեհապետի օրինակին, ի թիւս որոց Նաւարայի արքայ Թիբօլն, փեսայ Լուդովիկոսի՝ Արթուայի կոմսն, Բուրգոյնի դուքսն. Ժուանիլլ մերժեց այդ ուղեւորութիւնը: Շարլ — Անժու արքայի եղբայրն, որ այն միջոցներում Երկու — Սիկիլիոյ թա-

ղաւոր էր եղել, եւ բազում Անգղիացի, Սկոտիացի եւ Սաւանիացի իշխանք եւս խաչակրութեան:

Ի մատակարարումն այդ ձեռնարկութեան ծախուց Թագաւորն ստացաւ պապից իրաւունք առնել մինչ չորս ամ կղերի եկամտից տասներորդ մասն:

Ի 1270 Յուլիսի 1 ուղեւորեցաւ անելով իւր կտակը եւ խնամակալ կարգելով ի բացակայութեան իւր Վանդօմի կոմս Մաննիէօլն, Ս. Դընիի զարբայն: Նաւարկելով ի Սարտէնիա՝ հասաւ Կաճիլարի նաւահանգիստն. կարծիս ունէին թէ խաչակիրք պիտի զնային կամ յԱքեայ, որ միայն քրիստոնէից իշխանութեան ներքոյ էր, եւ կամ յեղիպտոս, բայց ի Սարտէնիա տեղեկացան, որ Թունուզ պիտի ուղեւորուին: Թագաւորն այս մահմետական պետութիւնս նուաճելու խաբուսիկ յուսով կարծէր թէ՛ Եգիպտոսի Մամլուքներից պիտի զրկէ իւրեանց մի մեծ օգնութիւնը եւ ազատ պիտի կացուցանէ Միջերկրական ծովի նաւարկութիւնը. ի բաց առեալ սոյն հանգամանքս՝ Թունուզի արքայն զաղտուկ բանակցեալ էր իւրեան հետ, որպէս թէ մտադիր է զաւանել քրիստոնէութիւնը: Բարի արքայն, որպէս ինքն խոստովանում էր, մեծ բարեբաստութիւն էր համարում իւր անձին լինել

կնքահայր մի մահմետական արքայի. գուցէ եւ Շարլ — Անժու իցէ զրդոնն արքայի ձեռնարկութեան՝ որպէս զի միացնէ այդ իշխանութիւնը իւր տէրութեան հետ: Ստոյգն այս է, որ խոստացեալ էր զայլ ահագին զօրութեամբ ի թունուզ:

Ի 18 Յուլիսի Գաղղիացիք մտին թունուզի նաւահանգիստն եւ վեց օրէն զինի առին Կարքեղոն քաղաքը եւ զղեակն: Թունուզի թաղաւորն, որ այլ եւս չէր մտածում քրիստոնեայ լինել, իւր մայրաքաղաքի պարսպաց ետեւ քաշուեց. 100,000 անձինք պաշտպանօղք էին քաղաքին. սոքա իւրեանց շարունակ դադտադողի յարձակմամբ աշխատ արին Գաղղիական զօրքը. ճեպով ժանտագործ հիւանդութիւնք չը յամեցան ճարակել ի զօրս, նոյնպէս կիզիչ կիմայն ոչ սակաւ նպաստեց հիւանդութեանց: Զոհերի առաջինն եղեւ արքայի ամենասիրելի որդի Նըվերի կոմսըն. ինքն վեհապետն հիւանդացաւ ծանջիւ եւ զգաց առաջին օրէն, որ չպիտի կարողանայ ազատուիլ ի մահուանէ: Ուստի այդ վերջին վայրկեանում առաւել վեհ երեւեցաւ, քանի որ դեռ ուժ ունէր՝ չդադարեցաւ ի կիր արկանել իւր հրամանատարութեան պաշտօնը, իւր որդի Ֆիլիպը քրիստոնէական զգացմանց ար-

ժանի օրինակներով խրատեց, որով ցոյց տուաւ իւր վեհութիւնը, թէ թագաւորութեան դաժան պարտաւորութիւնն արդարութեամբ է կատարել սինչ իւր յետին շունչն:

Ահա իւր որդւոյն տուեալ խրատուց մի կտորն: «Յարակայիր թագաւորութեան բարի կարգաց մէջ, իսկ ուղղէ եւ ճնշէ յռադոյնքը: Զսպէ մոլի կիրքը, եթէ ունիս ի սրտի որ եւ իցէ նեղութիւն, ասա առժամայն խոստովանահօրդ կամ մի այլ բանիբուն հաւատարիմ անժոյ: Զգուշացիր ի դատարկապորտ եւ ի կրքոտ անձանց, թէ աշխարհական եւ թէ կրօնական. փախիր ի չար ընկերութենէ եւ նկրտիր պահել սրտիդ մէջ Աստուծոյ պատուիրանքը: Եղբ աղօթօղ, ներող եւ պատուասէր. մի հարստահարեր յանիրաւի զայլս. բազմիցս գոհացիր զԱստուծոյ: Լեր արդարադատ եւ իրաւարար առ աղքատս եւ առ իշխանս: Կի գործ երեւան լինելուն պէս՝ որոնիր ճշմարտութիւնը, եւ որքան քեզ համար կը ջանաս, այնքան եւս ջանացիր այլոց համար. պահիր հպատակացդ ազատութիւնը հանգոյն նախնեացդ եւ զրաւիր նոցա համակրութիւնը եւ սէրը. բանզի բո բարի քաղաքացւոց

հարստութեամբ եւ կարողութեամբ, հակառակորդը
քեզ վնասելէ յետս պիտի կասին »:

Լուի Թ. մեռաւ ի 25 Օգոստոսի 1270, իսկ այն
օր՝ որ Սիկիլիոյ Թագաւորն Շարլ նորեկ զօրօք վերա-
դառնար *):

Լուդովիկոսի որդի Ֆիլիպն իւր հօր մահուանէն
յետոյ վեհապետ ճանաչուեցաւ ի զօրաց, յորդորանօր
իւր հօր, որ զօրաւիզն էր իւրեան, շարունակեց պա-
տերազմն յաջողութեամբ, բայց հիւանդութիւնք նորէն
ճարակուելով, Նոյեմբ ամսում 1270 ին ընդունեցին
Թունուզի արքայի առաջարկեալ պալմանքը, որով
վճարեց Գաղղիացւոց պատերազմի ծախքն 210.000
ունկ ոսկի:

Առաջին Աւելայէ ի Տոմէնց Լուիսին

Լուի Թ. ի ուղեւորութիւնն ի Թունուզ, Արեւմտեան
քրիստոնէից վերջին ճանապարհորդութիւնն եղեւ ի
նպաստ իւրեանց Արեւելեան եղբարց: Երուսաղէմայ
ինքնակոչ Թագաւորութիւնն բաղկացեալ յայլ եւ այլ

(*) Այդ իսկ դարում, այս ինքն չայոց ԳԹԹ Թուականում
մեռաւ Հեթում արքայն չայոց:

զօրական ուխտից, սեպհոց, ի վաճառականաց, ի
քահանայից, սնուցանէր նոյն իսկ իւր մէջ իւր կոր-
ծանումն. միմեանց նախանձով եւ ընդդէմ միմեանց
տաճած ոխիւք տկարացեալ չկարողացան երկար
ժամանակ ընդդիմանալ անհաւատից: Սակայն Երու-
սաղէմայ Թագաւորութեան տիտղոսն բազում վիճից
առարկայ եղեւ յորով պահանջողաց մէջ. Հուզ Գ.
Ժան Ա. Հներիկոս Բ. եւ Հուզ Դ. չորեքին եւս
Կիպրոսի Թագաւորքն, 1269 էն մինչ ի 1564 կրե-
ցին այդ տիտղոսը՝ չնայելով՝ որ Թագաւորութիւնն
էր միայն Աքեան եւ Նազարէթի ուղին, որոյ մասին
Հուզ Գ. մի դաշն էր կապել ի 1272 ամի Եգիպտոսի
Բիպար Սուլթանի հետ. Շարլ - Անժու ի 1277 ամի
զնեց այդ տիտղոսը Մարիամ Գ. Անտիոքէն, որ էր
Թոռն այն Ռզաբէլի, որ Երուսաղէմին երեք Թագա-
ւոր էր տուել: Բայց 1294 ին բացի ունայն փառքից՝
յրումն եղեւ բոլոր վիճիւ. Եգիպտոսի Սուլթան Էշ-
րէֆն առաւ զՍքեայ ի 16 Յունիսի եւ երկու ամսից
յետոյ բոլոր այն կարեւոր ամրոցքն, որ ղեռ ժա-
ռանդէին քրիստոնեայք:

« Այսպէս, կասէ Շարլ - Գինի գիտուն եւ ականա-
ւոր պատմաբանն խօսելով խաչակրութեան համար,

այն միակ ժեռնարկութիւնն, որոյ աղաճաւ բնոր Եւ-
րոպիոյ ազինք զուամարեցան ի մի վայր եւ այնքան ե-
ռանդիւ եւ յանդընութեամբ ղէմ դրին, այսօր մարդ-
կային տղիտութեան մի փառաւոր յիշատակն է ներ-
կայացնում մեզ , : խառնում բանասիրաց փառաւոր
Խաչակրութիւնն պատմութեան ամենանորանշան
երեւոյթից միւնն է. նա արգասիք է մի կրօնական
ազդեցութեան, որոյ վերայ չհիմնալն անկարելի է:
Ոչ մի ղղրդիւն այսպէս սերտ կերպիւ չը յօդեց եւ
չը միաւորեց ընդ միմեանս այլազն եւ այլալեզու՝ բայց
միակրօն ազինքը. բոլոր այս ազգքս բերին ի հայրե-
նիս իւրեանց մինչ յայնժամ իւրեանց անծանօթ ա-
րուեստից վերայ բաւական ծանօթութիւն: Խաչակիրք
ճեպեցուցին լուսաւորութեան յառաջադիմութիւնքը,
կրթելով բարբերը, ազատելով Եւրոպացւոց զխիւ-
թեան ճաշակը եւ ղիւրացնելով նոցա ապրուստքը:
Այս արդիւնաբերութիւնք խիստ կարեւոր են,
ուստի հարկ է եւ մի այլ պրակ զոհել ղոցա համար:

ԳԼ. ՄԵՏԵՍԱՆԵՐԻՈՐԴ

Խաչակրութեանց աղբեղնութիւնն Եւրոպիոյ
Ժողովրդոց Բազմախառն և Բախոյալան
Վեճակի վերայ:

Եւրոպիոյ լուսաւորութեան նախաշաւիդը եղին
ընդհանրապէս խաչակիրք: Քրիստոսի ղինւորք ուղե-
ւորվումէին յայնպիսի երկիրս, ուր ընկերական վի-
ճակն զարգացեալ, ուր ղիտութեանց եւ կրականու-
թեան ղիծքն յարակայեալ էին եւ ուր բազմազան նո-
րանոր ծանօթութիւնք եւ ղիւտք ներկայանումէին
իւրեանց աչաց առաջին:

Թէ եւ համեմատաբար նախկին Հելլենական գրա-
կտնութեան, այդ դարու Բիւզանդեան մատենադրու-
թիւնն խիստ աղաւաղեալ երեւայ մեզ, սակայն այդու
ամենայնիւ ղլուխ է համարուում այն ժամանակուայ
արեւմտեան աղանց ղիտութեանց: Եւ եթէ բարի ճա-
շակն կրթութեամբ եւ ղիտութեամբ լուսաւորեալ մի
մտաց ղատողութիւնն է, Յունաց ճաշակն թէ եւ ա-

պախանեալ սուտ հմտութեան արդիւնաբերութեամբ, սակայն ընծայումէր դեռ մի բազմաբեղուն կրթութիւն Լատինացւոց տգիտութեան: Կ. Պօլիս քաղաքն, որ հանգոյն Հռովմայ չէր ենթարկուած խուժադուժ ազդաց աւերմանց, մոխ էր հոյակապ արուեստիւք. միայն այդ շքեղութիւնդ կարող էր խաչակրաց մէջ ազդել մի ցանկութիւն տանել ի հայրենիս իւրեանց մի մասն յայդ հրաշակերտաց եւ ծանօթութիւն տալ իւրեանց հայրենակցաց հնարագիտութեանց եւ արուեստից արգասաւորած մի քաղցր կենաց ճաշակն: Երկրագործութիւնն, ձեռակերտքն, արուեստքն, վաճառականութիւնն եւ գիտութիւնքն յառաջադիմեցան այն հաղորդակցութեամբ, որ ունէր արեւմուտքն արեւելքի հետ: Մուսուլման ազիւք, որք ի վարժեարս Արաբաց էին ջամբել գիտութեանց կաթն, Լատին ասպետաց, որք միայն իւրեանց աղօթագիրքն զիտէին, հայթայթեցին մի հոյլ նորանոր զիւտք: Ո՛չ ապաբէն արեւմուսեայք իւրեանց հաղորդակցութեամբ ընդ Արաբացի ծանօթացան այն ճարտարապետութեան, որին խաւացիք զոթական անուամբ են յորջորջել, զի այսպէս կոչէին ինչ որ չէր վերաբերում կլասիկական հընութեան: Մեր ժամանակակից մի երեւելի Գերմանացի

հեղինակ, յիսուն տարի յառաջ, ուրանօր դեռ երիտասարդ էր, հիացեալ մի գիւտի վերայ՝ զոր կարծէր թէ արել է (1), յայտնեց իւր հայրենակցաց, որ սոյն ճարտարագործութիւնս Տելտոնական ազանց մի հնարագիտութիւնն է. սոյն կորովավիտ անձս, անշուշտ անդատին երկար ժամանակէն ի վեր ճանաչել է իւր երիտասարդութեան սխալանքն, սակայն եւ այնպէս յարածամ լսումնք խօսք Գերմանական ճարտարապետութեան վերայ. կարող եմք մի եւ նոյն հիմնաւորութեամբ կոչել եւ Գաղղիական, Անգղիական, Սկովտիական ճարտարապետութիւնք, սակայն անուրանալի է, որ Գերմանացիք զարգացած են յայդմ արուեստի: Սթրազբուրգի, Ֆրիբուրգի, Կօլմարի եւ Վէննայի մայր եկեղեցիքն վկայ են հանդիսանում սեղ:

Սակաւիկ մի պարզելու համար խաչակրաց հետեւանքն, բաժանեմք նոցա յանմիջականս եւ ի հեռաւորս. ոմանք յառաջնոց բարի կամ զոնէ անտարբեր՝ իսկ ոմանք չար էին: Օգտաւէտ հետեւանքն կարեն դասուիլ ի հետեւեալ կարգս - զարգացումն թաղաւորական իշ-

(1) Այս ինքն էրվէն Ստէրլայ ճարտարապետի գերեզմանն, որ կառուցել է Ստրազբուրգի Մայր եկեղեցին:

խանութեան, հաստատումն ազնուականութեան կարգաւորութեան, յառաջադիմութիւն վաճառականութեան, ծագումն համայնից եւ Տիէր Էտայի (այսինքն երրորդ կարգի մարդկան ի Գաղղիա յետ վիճակաւորաց - հոգեւորականաց - եւ ազնուականաց), ծագումն ազատ շինականաց դասի մօրտերի ազատութեամբ:

Չարքայո՛ւն Լաբանո՛ւն իշխան-Լեւոն:

1° Խաչակիրք ոչ տակաւ նպատատու էին արքայական իշխանութեան հաստատութեան, եթէ թաղաւորք օգուտ քաղէին միացնել պարապ մնացեալ վիճակքը ընտանեաց սպառմամբ, որոց վերջին շառաւիղքն կորնչումէին Սբ. Երկրում. քանզի ի Գերմանիա օրէնքն հակառակ էր դորան. Անդրիոյ Թաղաւորք արդիւրեւ էին, ըստ որում յարաժամ պատերազմ ունէին խռովարար եւ հօգօր Վաստաց հետ: Միայն Գաղղիոյ արքայք մեծ օգուտ քաղեցին այդ պարագայում իւրեանց իշխանութիւնն ընդարձակելու առթիւ. ի բաց առեալ այս օգուտը՝ կար եւ մինն. խաչակրութիւնն ազատեց Թաղաւորքը թէ մշտնջենաւորապէս եւ թէ առ ժամանակեայ շատ յամառ հը-

պատակներին: Վերադարձողը անգամ բազմիցս անկար էին լինում ի հետեւ, քանզի առ ի հայթայթել իւրեանց ուղեւորութեան ծախքն վաճառումէին իւրեանց վիճակքն եւ կալուածքն վանօրէից եւ եկեղեցիաց, որոնք ապագայում իւրեանց խոհեմ խնայողութեան միջոցաւ անպակաս էր լինում կարեւոր արծաթն զոյնախի պարագայից մէջ:

Հարքայո՛ւն Լաբանո՛ւն իշխան-Լեւոն:

2° Խաչակիրք ազդեցին աւատական ազնուութեան վերայ ասպետական բնութիւնն, որ սեպհականացրաւ իւրեան որոշակի տարազիւր: Կրօնական եռանդի հետ արծարծեցին զիւցազնական արումիւնն, որպէս եւ սիրոյ բորբոքումն՝ որ եղեւ մայր ազնուականութեան: Ազնուութիւնն մի իսկական որոշակի ձեւ ընդունեց զինանշանաց, ընտանեկան անուանց հնարմամբ եւ զինուորական — կրօնական ուխտից հաստատմամբ:

Չինանշանո՛ւն Լաբանո՛ւն իշխան-Լեւոն:

Սկզբում զինանշանը էին մի դրոշմ, որով կուռ զինուոր վառեալ ասպետք ճանաչումէին յիւրեանց

համահարգաց կամ ի հպատակաց, կամ թէ դոքա (դրոշմք) նպաստէին որոշել ի միմեանց այլազն եւ այլալեզու, բայց մի եւ նոյն դրօշակի ներքոյ ծառայող անձինքն: Մնափառութիւնն յապագայի պաշտպանեց զդոսա. կանգնէին դրօշակաց վերայ այդ հանգանակը, քանդակէին կնիքաց եւ գծադրէին վահանակաց վերայ եւ դոքօք պճնեալ ելանէին ի գուպար: Անդրստին երեքտասներորդ դարէն ի վեր իւրաքանչիւր զերդաստան ժառանգէր իւր զինանշանքն. ասպետական մտացածին հանճարն նկարուիւ խորհրդաւոր դրօշմաց վերայ. բազմիցս դոքա լինումն երկրի եւ անուանց մեհենադրօշմք. այլք բացայայտումն խորհրդական ձեւով յաւերժակեաց յիշատակաց եղիլութիւնքն:

Մի եւ նոյն իրաւամբք, որք կարելոր արին զինանշանաց հնարումն, զգացնել ետուն եւ յատուկ անունաց պիտանաւորութիւնն եւ պատմաւ եղեն հայրանունական յորջորջմանց, որք մինչ յայնժամ անծանօթք էին ժողովրդեան, քանզի անհատից առաջեւ առիթ չէր ներկայանում փայլելոյ իւրեանց անձնական քաջութեամբք հանգոյն խաչակրաց: Այդ մականունք, որ մի պատահարի առթիւ կամ ասպետի բը-

նակած Աւանի անուանք էին յառաջ գալիս՝ անցան նոցա յաջորդական եղեն ընտանեկան անուանք: Սոցա եւ զինանշանաց հաստատութիւնն հայթայթեց միջոց ազնուականաց հաստատել իւրեանց հնութիւնն. սովաւ եղեւ նա մի առանձին կաստ կամ դաս մարդկան՝ որոշակի ընկերութեան միւս դասերից. ասդի է եւ այն իրաւունքն որ, բոլոր պատուաւոր պաշտօնք ի բաց առեալ զատաւորականքն՝ իւրեանց էր պահուած, որպէս եւ կալուածոց ժառանգութիւնն: Բայց ըստ որում սովորութեան զօրացմամբ եւ ոչ—ազնութեան իրաւունք ստացան ժառանգել կալուածք, վասն որոյ Գաղղիոյ Թագաւորք կատանային յոչ—ազնական կալուածատեարց ամեն քսան տարի մի տեսակ տուգանք կոչեցեալ Աւատական. այս կարգս միայն յեղափոխութիւնն եղծեց:

Չինսխաղութիւնք խաչակրութեան ժամանակ զեր ի վերոյ պանծացին. բոլորեքեան վկայէին, որ ի խաչակիրս Գաղղիացիք աւելի վարժ էին ի հրահանգս զինուց եւ այս նախադասութիւնս զրգուց Գերմանացոց նախանձն, մանաւանդ երկրորդ խաչակրութեան ժամանակ. բայց այդ էր բարի նախանձ, քանզի իշ-

խանք փութացին մտցնել թաղայրենիս իւրեանց այն խաղքն, յորս Գաղղիացիք ղերանուցմովն էին:

Երկուտասաներորդ ղարէն ի վեր զինասաղութեանց այնպիսի պայծառութեամբ եւ շքեղութեամբ կատարուին խաչակրութիւնն էր պատճառ: Յարեւելս միայն, ծանօթացան հոյակապ պալատի զեղխութեան պալատականաց եւ շքեղութեան. զինասաղութիւնը առ ի թեւուն իշխանաց եւ աղնուականաց յերեւան ածել իւրեանց հարստութիւնքն, իսկ տիկնայց՝ իւրեանց ղարդարանքն:

Գրանցագործ մօտաւորօք խոստովանելով իւրեանց պատճառսն, իւրեանց պատճառսն ասէին:

5° Վաճառականութիւնն եւ նաւարկութիւնն հրաշապէս բարգաւաճեցան խաչակրութեամբ: Իտալիոյ, Վենետիկի, Գենուայի եւ Պիզայի հանրապետութիւնքն տանուէին խաչակիրքը իւրեանց նաւօք յերկիրն — սուրբ, եւ մինչդեռ քարի ասպետք վառեալ կրօնական եռանդիւ վատնուէին իւրեանց սերնդոց ժառանգութիւնքն Սուրբ — Գերեզ մանն յափշտակելոյ համար Մահմետականաց նախատանքից, հանրապետական վաճառականք անդորրաբար հաշվոււմէին իւրեանց օգուտ-

քըն, որ այդ Ֆանատիկ բարեպաշտ ուխտաւորքն մեծ զնով հայծայթէին իւրեանց նաւարկութեան պատճառաւ: Նոցա նաւատորմիղքն շարունակաբար երթեւեկէին յԵւրոպա եւ ՄԱսիա տանելով խաչակրաց ուտեստ եւ պարէն մանաւանդ երբ անհրաժեշտ կարեաց նուազութիւն կար Գուգաղի մէջ, վասն զի յայնժամ կրկնապատիկ զնով վաճառէին: Սյո նաւատորմիղք բերէին յարեւելից մետաքսեայ կերպանք, համեմբ եւ այլ վաճառք, յորոց պակասէին յարեւմուտս: Գաղղիոյ ծովեղերեայ քաղաքք հետեւեցին դոցա օրինակին. յորէ անտի հաստատեցին արեւելեան կոչեցեալ վաճառականութիւնն, որ եղեւ մին ի զլիաւոր աղբերց հարստութեան Գաղղիոյ. կարէ եւ երկիւղ ազդել այդ արեւելեան կողմանց որ եւ իցէ քաղաքական փոփոխութեանց համար, յորոց պիտի ծագէր ի միում մասանց այդ զաւառաց մի հզօրադոյն իշխանութիւն:

Բաղմազան ազգաց ընդհանուր դործունէութեան մէջ Գերմանացիք պարապ չմնացին. Ֆրանսանք, Ֆրիզոնք, բնակիչք Նուրբէրի եւ Բրէմիոյ յարդ արեալ եւ կաղմ նաւատորմիղք ունէին թէ խաչակրաց եւ թէ վաճառաց մասին, որ անտի բերէին ի զաւառս Հիւսիսոյ ի Վիսթրի եւ ի Նովգորոդ:

ԾԱՌԱՅՈՒՆ ԿԱՆԱԿՆԻՅ:

4°. Համայնից ծագումն խաչակրութեան ամենաօգտակէտ հետեւենաց մինն եղեւ. արուստից յառաջադիմութիւնքն եւ վեհապետաց պաշտպանութիւնն եւ զգուշութիւնն ի կարգ ածել աւատական վարչութեան շփոթութիւնքն քաղաքաց ծաղկման պատճառ եղեն:

Մինչ յայնժամ քաղաքաց ընակիչքն եթէ չէին կըղերական կամ աղտուական դասից, ոչ մի քաղաքական ազատութիւն չէին վայելում թող թէ քաղաքագիտական, զի տասներորդ դարում հազիւ մարդկային միտքն ըմբռնումէր մի այնպիսի իրաց վիճակ, որին բնաւ կարողանային մասնակցել թէ իւրեանց երկրի կառավարութեան եւ թէ իւրեանց բնակեալ քաղաքի մէջ: Սյս քաղաքացւոց կեանքն յար եւ նման էր ազարակային շինականաց վիճակին. նոցա կառավարողքն էին ժառանգական կոմսք, որք մի անսահման իշխանութիւն վարէին: Սոյն կարգիս մէջ եղեալ փոփոխութիւնն խաչակրութեան արդիւնաբերութեանց մինն եղեւ կոմսից բացակայութեան պատճառաւ, յորում ժամանակի քաղաքք պատեհ առիթ զիտեցին թօթափել իւրեանց լուծն:

Ի դոյանէ առաջինք եղեն Լումբարտիոյ քաղաքքն, որք փարթամացած էին վաճառականութեամբ ի ըսկզբան երկոտասներորդ դարու: Բնակիչք կազմեցին քաղաքատեալման ընկերութիւնք կոչելով Համայնք 4), որոց զօրութեամբ մի հանրապետական վարչութիւն ընծեռեցին իւրեանց: Ամենահզօրքն ի նոցանէ վտառհանաղով իւրեանց բազմամարդութեան վերայ դուռեցին այդ իրաւունքը, այլք ընդունեցին այդ շնորհը սիւսյն ահագին զումարաց միջոցաւ: Թօթափելով կոմսերի իշխանութեանց կամ Կայսերական դատաւորաց լուծն կարգեցին իւրեանց համար հասարակաց դատաւորք, կամ Հիւղատոսք եւ հատատեցին ազնւո կառավարութիւնք, սակայն ճառագելով միայն Կայսեր հեղինակութեան վրայ:

(1) Հայ Թարգմանիչք Կոմիւն բառն Համայնքի Թարգմանել են. թէ եւ մտադիր չենք աւել թէ այդ Թարգմանութիւնը սխալ է. ըստ որում մեզանց տաւել ներհուն Թարգմանիչք զայդ ընդունել են (որոց եւ մեր պարտաւոր ենք հետեւիլ), կամենում ենք յայտնել միայն որ արդի մի այլ Հայ գրիչ Կոմիւն բառն Հասարակութիւն է վերածել, որ ըստ մեզ աւելի յարմար է միտ յընելով Կոմիւն բառի իսկ նշանակութեան. բայց ընդհանուր մասնաւորից զօրեղ լինելով տաւած ոչինչ չենք կարող յայտնել, նայեցեալ որ շատ այդպիսի բառեր, որոց Թարգմանութիւնն անմիջէ է, ընդունուած են եւ որ միայն ազգի բոլոր գիտնականաց ընդհանրութեամբ կարեն ուղղուիլ:

կութիւնն. եւ առ ի պաշտպանութիւն իւրեանց ազատութեան սահմանեցին քաղաքացի զինւորաց դաս: Հուն մի ժամանակէն զինի ընդտարածանելով իւրեանց անկախութիւնքն՝ մինչ անգամ սկսան նիզակակիցք լինել, պատերազմ մղել եւ դաշինս խաղաղութեան կոել:

Գենուայի, Լուկքայի եւ Պիզլայի ծովական քաղաքքն պանծացեալ իւրեանց դրից եւ հպարտացեալ իւրեանց հարստութեանց աղազաւ, առաջինքն եղեն իսկ հանրապետական կառավարութեան ձեւ ստացողք: Մենք չենք կարգում Վենէտիկ իշարս զոցա. սոյն բաղաքս թէ եւ զրեթէ վերաբերեալ Խտալիոյ, համալուած էր որպէս մասն Հելլենական (՝) կայսրութեան: Զետեղեալ գոյով ի ծովալիմս Վէնէսիոյ եւ չժառանգելով անգամ մի մատնաչափ երկիր ի ցամաքի, նա պարտաւոր էր իւր ազատութիւնն ոչ թէ յափշտակեալ կամ գնեալ տիրոջոսաց՝ բայց իւր հիմնարկուաց հըրաժարման՝ որ նախամեծար էին համարել զքաղաքութիւնն եւ անկախութիւնն քան իւրեանց կայից պահպանողութիւնն: Սակայն մեր նպատակն չլինելով աստ բնեւ Վենէտիկոյ ծագումն եւ յառնադիմութիւնքն, վերադառնալ մեր պատմութեան:

Գենուայի, Լուկքայի եւ Պիզլայի օրինակին հետեւեցին եւ Միլան, Պաւի, Լոդի, Աստի, որ միջին դարու հզօր քաղաքներիցն էր. Կրէմոն, Կոմ, Պարմա, Պլէզանս, Վէրոն, Պադու, Վիսանս, Դրէվիզ եւ Լոմբարդիոյ այլ քաղաքքն, քանզի Կայսերական իշխանութիւնն երկարօրէն յարատեւեց ի Տօսկան եւ ի Բոմանիա: Հազիւ այս քաղաքքս ազատ աեսին զինքեանս, որ կամեցան տիրապետութիւն ձեռք ձգել. զբաւելով աղնուականաց ղղեակքն եւ աւանքն, բռնադատեցին կալուածատեարց դասիլ ի դասս քաղաքացւոց եւ հընազանդիլ իւրեանց յօրինեալ քաղաքապետական վարչութեան: Յայնմ հետէ ձեռն արկին նուաճել զրացի ազգերը, որք հանգոյն իւրեանց կամեցել էին թօթափել զերազոյն իշխանութեան լուծն. յաւելուլ ի զէպ է՝ զի առ ի չգոյէ պատերազմաց՝ իւրեանց ղէնքն զգարծընէին ընդդէմ իւրեանց, քանզի կուսակցութեանց ժամտախտն սպրդել էր ընդ ազատութեան այս հանրապետութեանց մէջ եւ իւրաքանչիւր Համայնք բաժանուած էր յերկուս կամ յերիս կուսակցութիւնս. որք իւրեանց սերնդոց ժառանգութիւն կծողնէին այն կաւտաղութիւնն, որով ինքեանք վառուած էին: Աւելուսակցութիւն փոխադարձաբար ախրապետութիւն:

խոր յաղթութեամբ չնջումէր հակակուսակցութեանց ընտանիքն, աւերումէր նոցա ապարանքն, որոց մեծ մասն պալատք էին, եւ երբ հասանէր հարստահարեալ կուսակցութեան ժամանակն տիրապետել քաղաքին՝ յաղթելոց հետ մի եւ նոյն չափաւորութեամբ էր վարվում, որով նոքա վարունել էին: Այսպէս տակաւ իւրաքանչիւր քաղաքի ընչառեարց մի մասն պատելով յետալիւ շնչումէր եւ արտադրումէր պառակտման հուրն: հազիւ թէ մի թաղ բարձրանումէր իւր աճիւնից, որ ահա ներկայանումէին նոքա՝ որք պիտի փոխադարձաբար աւերէին զայլս:

Միջին դարու Իտալական հանրապետութեանց նըկարագրութիւնն համառօտեցինք՝ ապացոյց իւր ճշգրտութեան վկայ է մեզ այս հանրապետութեանց ղըրուատիչ, հանձարեղ եւ հնարագէտ պատմաբան Սիմօնը Սիմօնդի:

Ձկնի բարութեանց բազմիցս փոխանակին չարիք, թէ եւ բարեաց՝ որդասիքն բարեբաստ համարուն եւ թէ յառաջընթացք են, ուստի աներկբայաբար իրաց այդ վիճակում են գտնուել համայնից հաստատութիւնքն. որոց պարտաւոր եմք մեր կրթութիւնքն, հայրական կառավարութիւնքն, հնարագիտութիւնքն եւ

լուսաւորութիւնքն: Սոյն շահաւէտ յեղափոխութիւնս ի Գաղղիա՝ եղեւ առանց, չարաբաստիկ հետեւանաց: 1108 թուին Լուի Յոյր՝ առաջին թագաւորն եղեւ իւր հպատակաց քաղաքապետական վարչութեան իրաւունք ընձեռողն: Յայդ հնարման ազնուականութիւնն մի լաւ առիթ զտաւ հայժայթել իւրեան ղրամագուլս, Իտալիոյ ծովային հանրապետութեանց եւ Սուրբ-Երկրի անհաւատից տանելու: հետեւաբար եւ ինքեանք փութացին վաճառել ղոյնօրինակ առանձնաշնորհք իւրեանց իշխանութեան քաղաքաց, որով ի վախճան երեքասաներորդ ղարու ոչ մնար ի Գաղղիա մի քաղաք, որ չվայելէր որ եւ իցէ քաղաքապետական վարչութիւն:

Ի Գերմանիա սոյն օգտաւէտ յեղափոխութիւնս սակաւիկ մի անազան երեւան եղեւ՝ թէպէտ եւ առաւել ընդարձակաբար: Կայսեր անմիջական հպատակ քաղաքք տակաւ առ տակաւ ընդունեցին մի հոյլ առանձնաշնորհք հաւասար այն գունակ անկախութեան, զոր իրաւագիտական ոճիւ յորջորջվումէ quasi souveraineté կէս իշխանութիւն կամ supériorité territoriale կարուածական իշխանութիւն (մեծութիւն), որ դուքսք, կոմսք, մարգրաք, հարուստք, (dynaste) կախկոպոսք,

խաչակիրք նոյնպէս պատճառ եղեն որքոց մասանց մեծ զեղծմանց, վասն զի խաչակրութեան բոլոր գննորք կամենալով ժառանգել ի նմանէ, խաբէութիւնն եւ ոշտութիւնն պատեհ առիթ զիտեցին մերեւոյել բազում սուտ մասունս, որով սուրբ նշխարքն եղեն առարկայ մի պիղծ վաճառաշարութեան եւ պատճառ տարածման սնդուխալաշտութեան: Համայն Եւրոպայ ծածկեցաւ մաքրամբ, ուր ի հանդէս բերէին ի ջերմեռանդութիւն հաւատացիլոց տոյն խաբէութեան դործս. ընդ խաչակիրս բերեալ մասանց ամենակարեւորն է մի զմրխտէ մեծ անօթ (il sacrocatino), զոր ձիգ ժամանակ պահուեց ի Մայր եկեղեցին Գենուայի, ուր բերել էին անտարակոյս ի 1484 Յունին, ասնն թէ այդ ամանդ է մի եւ նոյն, որ Սաքքան թագուհին նշուիրեց Սողոմոն իմաստունին: Սոյն դիզնեղիւտ անօթ Սողոմոնից շատ վերջն պատկանէր Հէրովդէսին եւ ապա Ս. Դիկովիդոսին: Յիսուս Բրիտոսի առաջեւն գտանուէր երբ ընդ աշակերտս իւր ուտելով բաղարջակերպոյ հացն սահմանեց Սուրբ Հաղորդութեան խորհուրդն: Այս անօթիս վէջ Յուդա Իսկարիովտացին թաթախեց պոտառ հացն, որով իյայտ ածեց իւր մատնութիւնն: Ս. Դիկովիմոս տարաւ զպն

ի Կեսարիա, ուր մնաց մինչ ի 1404, ի 1807ին դրուեցաւ Փարիզու գրատան հնութեանց ղահլիճում, եւ Գաղղիացի քիմիաբանք հաստատել են թէ նա յապակէ է ի գոյն զմրխտի:

Սոյն բազմաթիւ երիտասարդաց բոլքն, որք մատնուեցան ի կորուստ անդրաժողեան ուղեւորութեանց մէջ, առթեցին ուսումնական միութեանց նուազութիւն: որով բազմացաւ եւ յաճախեց միանձնուհեաց վանօրայքն: Եւ արդեօք տոյն դունակ խաչակրութեանց եւ սոցա հետ բերած վարուց ապականութեանց պիտի ընծայեմք պոռնկական տանց հաստատութիւնն, որ հնազանդեալ էին ընդ տեսչութեամբ ռատիկանութեան եւ որ ծագումն առին այդ մի եւ նոյն թուականից: Այս հաստատութիւնքս, որք ղեռ մնան այսօր յահազին քաղաքս անգամ, իսկոտ բազմաթիւ եւ տարածեալք էին նախ քան վեշտասաներորդ դարն:

Նոյնպէս խաչակրութեան անմիջական հետեւանքն են հոռովմէական օրինաց կրկնաճնութիւնն, մի կանոնական կամ կղերական իրաւանց հաստատութիւնն եւ համալսարանաց ծագումն:

Իսկ մարտագործ յմիջոցն որք զգոյշն զանոս մարտագործաց գոյոյ զմիջոցն ոչ լինում, զամիջոցն լատալ ցնամիւ պատգուարաց

— 40. Հռովմէական արեւմտեան կայսրութեան հետ եղծուեց եւ հռովմէական իրաւագիրութիւնն: Եւ թէ ողոսական կողմ (օրէնք) զաղարեց օրինաց զօրութիւն ունենալէ: Սակայն գտանեմք մի քանի հետք այն մըթութեանց մէջ, յորս Եւրոպա ընկղմեալ էր, որք ցուցանեն թէ այդ կողմ բոլորովին ի մոռացման չէին տուել: Եւ ցուստինեան կողմ անգամ տեսէր: Ի վերայ այդր ամենայնի հռովմէական օրէնսդրութիւնն կարգուած մի այնպիսի ժողովրդեան համար, որ հասեալ էր ի ծայր լուսաւորութեան եւ որոյ առաջեւ հնարագիրութիւնն եւ վաճառականութիւնն բացեալ էին խուճք մի ընկերական իրաւախոհութիւնք, որպէս եւ իրաւագէտք՝ բազմազան եւ իմաստուն դատաստանք, թեւտոնական ազանց պարզութեան չէր յարմարում: Եւ զիմարդ կարելի էր ի ներդաշնակութիւն ամել աւատական օրինաց հետ, որ էր նոցա բոլոր կարգադրութեանց ոգին: Չնայեցեալ այդ հանգամանաց՝ թողին մնալ թէ ողոսական կողմ համարելով որպէս օգնական օրէնք բոլոր քաղաքական գործոց մէջ, որք դեռ չէին կարգադրեալք իւրեանց յատուկ օրինօք, նոյնպէս եւ

Յուստինեան Կողոն որ, մտեալ էր միջին եւ ներքին Իտալիոյ մէջ՝ ունեցաւ անդ փոքր ի շատէ տպաւորութիւն: Պիզանի քաղաքացիք, որք էին ինդակակիցք կամ Վասալք Լոթէր Բ. կայսեր առնլով զԱմալֆի ի 1157ին դաին մի հռչակաւոր ձեռագիր յօրինադրաց կամ ի պակեկէսաց Յուստինիանոսի, որ այսօր գտանի ի Ֆլորանս ի զնին հանդիսականաց. պատմին թէ Լոթէր ընթեռնլով այդ մատենադ հրամայեց որ, յայնմ հետէ հռովմէական օրէնքն միայն ընդունին ի զատաստնատունս Իտալիոյ եւ Գերմանիոյ եւ ուսուցանեն ի վարժեարս. այդ է մի սխալանք, որ հաւանականաբար, որպէս բոլոր վէպն կցօրդ է ընդ իրականութեան: Հռովմէական իրաւանց վերանորոգութիւնն լուսաւորութեան յառաջադիմութեանց մինն եղել, որ յարդարելով մարդկանց իղէաներն քաղաքական ընկերութեան յատկանիշաց եւ բնութեան վերայ նախապատրաստեալ էր նոցա մի կատարելագործեալ ժողովրդեան օրէնսդրութիւնս ընդունել: Այդ յիշափոխութեան իրաւագիտութիւնն առաջին անդամ Բրնէրիուս *) սկսաւ ուսուցանել ի 1140ին ի համալ-

(*) Զէր նա Գերմանացի, որպէս երկար ժամանակ կործնալ են յեցեալ իւր անոլան վերայ:

Կարանն Բուլոնի, որ իւր հայրենիքն էր : Երկուտասաներորդ զարու երիտասարդութիւնն մեծ եռանդիւ ծնունարկեց այդ նոր գիտութեան : Եւրոպայ աշակերտք յաճախէին ի Բուլոն ուսանել . ի զարծին ի հայրենիս իւրեանց այդ իրաւագէտք ի կիր արկին Հռովմէական իրաւագիտութիւնն զոնէ ի զխաւոր պետութիւնս որպէս օժանդակ օրէնք : Նոր իրաւագիտութիւնն միւս գտաւ յԱնգղիա ի ծնուն Բօմէրի եւ ի Գաղղիա ծնումը ուսման մականնուանելոյն ՈՅՈՆ Զօսւանաց . սա եբաց ի Մօնտպէլիէ ի 1466 ամի առաջին իրաւանց զպրօցն :

Եւրոպական լուսաւորութիւնն մի մեծ քայլ արաւ Հռովմէական իրաւագիտութիւնն ընդունելով :— Ճանապարհ յօրինեց զեղեցիկ զպրութեանց վերանորոգելուն : Ոչ թէ միայն համայն պետութեանց օրէնսդրութիւնքն եւ սահմանադրութիւնքն շահվեցան շնորհիւ իրաւագիտութեան հասարակաց վարչութեան բութր ճիւղերի մէջ մտցրած կարգին եւ եղանակին, որպէս եւ Օրդալեանց (փորձ անմեղութեան միջին դարում) եւ միջին դարու այլ խուժաղժական սովորութեանց եղծմամբ, բայց եւս առաւել նոր զպրութիւնն որ, Հռովմէական օրէնքն պահանջէր, պատճառեց հա-

ղարեակ առիթներ մարդկային մտաց զարգացման : Հասնանաց կիրառութիւնն նոր սիստեմայի մէջ մշակեց զատօղութիւնը . այս օրինաց զպրութիւնն զգացնել տուաւ զէթ արծաթեղէն զարու Ղատինական լեզուի կարեւորութիւնն եւ մի դաս զաղափար պարզեցեց : Անհրաժեշտ երեւաց իրաւագիտաց վերադառնալ զէպ ի կլասիկական հնութիւնքն նոցա բոլոր մասանց մէջ : Իւրեանց ճաշակն համեղացաւ, իւրեանց ասացուածքն լառաշեց զարգացման ասպարիզում ճշդրութեան, յատկութեան եւ վայելչութեան կողմէն : Հռովմէական օրէնքն ուսոյց որոշել կարեւորագոյնն անկարեւորագոյնից, օգտաւէտն՝ վնասակարից . զբաղուելով այս իրաւագիտութեան, մարդ չէ կարողանում պահել իւր զարմանքն տրամաբանութեան հնարագիտութեանց նանրութեան վերայ : Սովորելով մաքառել աղատաբար եւ հաստատ զէնքով՝ իրաւագէտն չէր կարողանում յարմարիլ սկզբաստիկական նուրբ վիճից հետ, որ մի եւ նոյն թուականում այնքան ընդունելութիւն էր դտել, եւ ներելի է մեղ հաւատալ որ, հռովմէական օրէնքն եղեւ մի ընտիր ուղղիչ մարդկութեան բռնած խաբուսիկ վարչութեան, որքան որ իրաւագէտք պարապեցին նորա աղբերօք :

ሀኪኒቸን ከጠቅላይ ሚኒስትር ጋር ሲያደርጉ ጥያቄውን አቅርበዋል።

2° Հռովմէական օրինաց մուտքն ծագունն տուականննական օրինաց. սոցա ստեղծողք եղեն Պապերըն՝ նոր իրաւագիտութեան ընթացիյ առաջն առնելոյ համար, վասն զի նա (իրաւագիտութիւնն) աշխարհական իշխանութիւնը բարձրացնում էր առանց տիրապետական հոգւոյ ազդեցութեան : Գրատիէնի Դէյքստրէ (հրովարտակ) եւ Գրիգոր Թ. Պապի Դէյքստրէ (օրէնսդրութիւնը) հակասական էին հռովմէական իրաւանց տարերց. սակայն շնորհակալութիւն մատուցանեմը Պապերի օրէնսդրութեանց, որք ի չիք դարձուցին Աստուծոյ դատաստանն *):

Մետոզական միտքն որ, թագաւորում էր պապերի իրաւագիտութեանց մէջ, զգացնել տուեց կարգի պիտանաւորութիւնն ի միւս օրէնսդրութիւնս. աւատական հաւատն, որ հիմնաւորուած էր սովորութեան

(*) Այս Աստուծոյ դատաստանըն, չնայեցեալ իւր զնհապանծ
անձան, մի խուժաղուժ սովորութիւն էր, որ պապերն էին հնա-
րեւ. զոր օրինակ, մէկն հերետիկոս էր ամբաստանուում. իւր ան-
անդուրեանն ցոյց տալոյ համար ամբաստանալն պիտի պառկէր
մի ջեռուղեան մեծ երկակի վերայ. եթէ իւր մարմինն չաղուե-
լով անվտանգ դուրս գար, անմեղ զհամարուէր :

վերա՝ փոխուեց Սիստէմայի ձեռամբ Հուգօլիստսի՝ որ ժամանակակից իրաւագէտ էր Ֆրէտէրիկ Ա. կայսեր եւ որ համարվում է հեղինակ կամ խմբագրող կա-
թոլաժական երկու գրեանց՝ որ Յուստինեան օրինաց ժողովածոյքի ետեւ է գտանվում:

Որովհետև իրաւագիտութիւնն զարձեալ էր գիտութիւն պահանջող մի ուսում, հետեւաբար չէր կարող վարուել զինուց ուսուցչութեան հետ, որն յայնժամ աղնուականութեան միայն ծանօթ գիտութիւնն էր. ուստի զինւորութեան որեարք հարկադրուեցան թողուլ այն արդարութեան ընթացքն, որոյ բաւական չէին միայն խիզմն եւ մի քանի սովորութեանց վերայ ճանաչողութիւն ունենալն: Մարդկութեան մի նոր դաս երևան եղել յընկերութեան, այն է՝ իրաւագիտաց դասն, որոյ ազդեցութիւնն սատար եղել սանձահարել աղնուականաց հզօր իշխանութիւնքն:

ሀብትና ረዕዮተኛነት፡

5⁰ Համալսարանաց հաստատութենէն առաջ, հասարակաց ուսումնարանքն կցեալք ընդ մայր եւ զլսարոցական եկեղեցիս եւ ընդ վանօրայս, որպէս եւ ի

Հոռոմ, ի Փարիզ, յԱնժէր, յՕքսֆոր եւ ի Մալամանկ հաստատեալ Ակադէմիայքն ուսուցանէին միայն ազատական եւթ արուեստքն, որք են՝ — տրիվիոմ կամ քերականութիւն, Հնետորականութիւն եւ տրամաբանութիւն, Գուստրիոն կամ Թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, Երաժշտութիւն եւ Աստղաբաշխութիւն : Աստղաճաբանութիւնն եւ իրաւագիտութիւնն ղեռակաղեմական դիտութիւնք չէին, միայն ի Սալէրն ուսուցանէին բժշկականութիւն :

Ամենահինն՝ Սալէրնի, Բուլոյնի եւ Փարիզի համալսարանքն են. այս հաստատութիւնքս չը ծաղեցան կառավարութեան ձեռամբ՝ ըստ ինքեանց կամ ըստ յեղակարծ դիպումած օց ծագումն չունին. մի հռչակաւոր ուսուցիչ հաստատում էր իւր բնարական մի քաղաքում եւ կանգնում էր մի ամպիոն հետարբբուլութիւնն յանկուցանում էր անգ մի քանի ունկնդիրք, իւր ճարտարախօսութիւնն բազմացնում էր թիւն եւ որքան աճում էր իւր համալսն, այնքան աշակերտք յաճախում էին ընդ ամենայն տեղեաց, որոց բազմութեան առթիւ այլ ուսուցիչք հարկադրում էին հաստատիլ առ ետեղ. այսպիսեօք ուսումն յարակայում էր : Թամանակի հանձարն նպատաւոր էր ընկերակ-

ցութեանց եւ բնական էր, որ մի քաղաքում դիտութեանց պատճառաւ ժողովեալ անծինք ընդունելով ընդհանրական սովորութիւնն՝ կազմէին մասնաւոր ընկերակցութիւնք, որք ունենային իւրեանց սահմանն եւ կարգն : Եւ քանզի մատեանք դիւզնադիւտք էին բերանացի վարդապետութեամբ միայն միջոց էր ներկայանում ուսման հետամտիլ վիճակաւ ուսանողք վայելէին այնպիսի մի յարգանք, որ այսօր հմտութիւն եւ վարդապետութիւնն ղեռաբաւ կարողանում են ձեռք բերել : Ուսուցչաց յարգանքն ղեղում էր եւ ուսանողաց վերայ. ի մէջ սոցա տեսանելի էր հասակաւոր անծինք, պատուաւոր եւ պաշտօնատար մարդիկ : Երիտասարդք անգամ որք մարդէին ի զիտութիւնս, արդի ժամանակից առաւել տարիք կղոհէին :

Առաջին համալսարան ժառանգող երեք քաղաքք պարտաւոր են իւրեանց յաջողութիւնն տեղական եւ յանկարծադէպ հանգամանաց : Սալէրն՝ իւր կլիմայի առողջութեան եւ մի պատահարի, որ առաջնորդեց Կոստանդին Աֆրիկացուն ի Մօն - Կասինօ : Բուլոյն՝ Իրնէրիուսի իւր հայրենեաց վերայ անսահման սէր ունենալուն, Փարիզ այն հանգամանաց, որ հաստատեց Աբէլարի եւ յետոյ Պետրոս Լօմբարտացոյ բնակու-

Թիւնն իւր մէջ: Եթէ Անտրոն չստիպէր իւր Աքէլա-
ռիմ Թաղու Լաօն քաղաքը, եւ եթէ, Պետրոսն յաջորդէր
Աքէլարին ի Լաօն, ո՞ր զիտէ, որ այս քաղաքս փա-
րիզու փոխան չէր լինելու իմաստասիրութեան եւ ըս-
կոյնաստիկական աստուածաբանութեան ածողանիստն:
Սակայն ստող է որ Փարիզու ձեռք բերած կարեւո-
րութիւնն արքայանիստ լինելու պատճառաւ՝ եւ կա-
նոնիկոսականաց, վանականաց առնթեր եղեալ հըռ-
չակաւոր դպրոցքն նպաստեցին ականաւոր եւ երեւե-
լի անժանց գալու եւ բնակելու անդ:

Երբք հաւաքսարանք յայնժամ ծաղումն առին՝ երբ
ի բաց առեալ այդ քաղաքներում հաստատեալ հիմնա-
կան գիտութիւնքն, ժողովուել էին մի եւ նոյն ժա-
մանակ մի հոյլ ուսուցիչք՝ տեղեակք մարդկային որ
եւ իցէ գիտութեան ճիւղերի մինին, որպէս զի ուսա-
նողը կարող լինին ըստ իւրեանց բազմազան ճաշա-
կաց եւ իւրեանց սահմանեալ կենսիկ տեսակաց՝ մար-
դուիկ յոլովակի գիտութեանց մէջ, այս ինքն երբ քաց
ի բժշկականութիւնէ՝ ուսուցին ի Սալէրն փիլիսո-
փայութիւնն եւ իրաւադիտութիւնն: Ի Բուլոյն իրպ-
ւանց հետ եւ աղատական արուեստքն, աստուածա-
բանութիւնն եւ բժշկականութիւնն, ի Փարիզ աս-

տուածաբանութեան եւ իշխաղիտութեան հետ՝ բժըշ-
կականութիւնն: Այսպէս ուրեմն այս քաղաքաց ոչ մէկն
ի սկզբան չունէր ուսման մի անթերի ընթացք, այս-
պէս ուրեմն համալսարան անունն, որ նշանակէ մի հաս-
տատութիւն, ուր ուսուցանեն գիտութեանց բոլոր ճիւ-
ղերն, յայնժամ միայն հռովմէական օրինաց մտօք էին
ըմբռնում, որ զեւգակշիռ է մի ընկերական հաստա-
տութեան: Մի համալսարան այն ժամանակ կը տե-
ւէր՝ եթէ կամ պապից, կայսրից, այլ Թաղաւորից եւ
կամ հանրապետութեան պետերից՝ պարզեւկէր նմա
մի առանձնաշնորհի որոյ զօրութեամբ ժողովուում էին
մի քանի քաղաքաց ուսուցիչք եւ ուսանողք ի մի միա-
քանութիւն կամ առանձնաշնորհական ընկերուշիւն,
նախամեծար քան զամենայն այլ միաբանութիւնս քա-
ղաքային: Գիտութեանց մի ընդհանրութեան եղանակ
յետնագոյն է, եւ այն բառն, որով արտայայտէին զնա,
էր ասիւղիտաւ:

Իշխանք պարզեւելով դպրոցաց առանձնաշնորհու-
թիւնք եւ ապահարկք՝ ճշանակեցին նոցա մայր գոնմար
ի պահպանութիւն ուսուցչաց՝ սոքա միտքն վարձարհա-
տոյց էին լինում յունկնդրաց, որք խոմք խոմք աճա-
պարէին գալ յԵւրոպայոյ զոգնացողանելոյ իւրեանց ուս-

ման պատճառով: Երբ ի յետին ժամանակս հաղորդակցու-
թիւն բացուեցաւ յոյով համալսարանաց մէջ, յայնժամ
միայն խորհրդակցեցին կոչել հռչակաւոր ուսուցիչներ
առաջարկելով նոցա մի որոշ ժամանակի ռոմիկ, որոյ
զօրութեամբ պիտի հաստատէին իւրեանց բնակութիւն-
քըն ի մի վայր: Ֆրէտէրիկ Բ. Կայսրն առաջինն ե-
ղեւ, որ խոստանալով մեծ շահեր՝ կարողացաւ ձգել
ընդ ամենայն տեղեաց երեւելի զիտնականքն իւր ի
1224 ին կանգնած Նէպոլիոյ համալսարանին մէջ:
Դարձեալ անազան ուրեմն, երբ Ելլադիոյ բնակիչք
ապաստանեցան յիտալիա, քաղաքը՝ որոց բարեկե-
ցութիւնն բազմապատկում էր այն ծախուց առթիւ,
որ ուսումնասէր երիտասարդութիւնն վատնորմ էր՝ ա-
նապարեցին ձգել ղէպ իւրեանց այդ զիտնականքը
շահաւէտ պայմանօր: Ի Փարիզ Ս. Վիկտորի եւ այլ
կանոնիկոսական եկեղեցեաց կալուածքն նպաստեցին
աստուածաբանութեան վարդապետաց ղիւրակեցու-
թեան, վասն զի ունկնդիրք յարաժամ անկարա-
նում էին վճարել մեծ գրադիտական վարձք տոհ-
միկ երիտասարդաց նման, որք յաճախէին ի Բուլոյն
յուսումն իրաւանց: Եւն մի համալսարանի ակադէ-
միական ընկերութիւնն ինքնուրոյնաբար ընտրէր ու-

սույիչներ երբ իւր ամպիոնք պարապ էին. պարգեւէր
հասարակութիւնն այն անձանց, որք եօթամեայ շրջանէն
զինի (ըստ որում այս պայմանաժամն նշանակեալ
էր) ունենային ի ձեռին այլ ինն ամաց պահանջելիք
վկայութիւնն վարդապետութեան աստիճանին արժա-
նի վնեցող:

Սալէրնի համալսարանն՝ որ ամենահինն է՝ ծագու-
մըն է առել յայդ քաղաքի եղեալ բժշկական դպրո-
ցից. սոյն դպրոցս պարտաւոր է իւր մեծանուն համ-
բաւն Կոստանդին Կարբեղոնացուն կամ Աֆրիկա-
ցուն: Այս ականաւոր զիտնականս ի Բաղդադ 59
տարի ուսանելով Արաբացոց քերականական, բնա-
կան եւ ճշգրիտ զիտութիւնքն, զլսաւորաբար մատն-
մատիկան եւ բժշկականութիւնն՝ ապա ի 1060 ին ե-
կաւ բնակիլ ի լեառն Կասէն, ուր նկրտեց ծանօթու-
ցնել արեւմտեայ Իպպոկրատի՝ որպէս նա եւ Արաբա-
ցոց բժշկականութիւնն, որ անգիտելի էր Լատինա-
ցոց: Վսնուց մերձաւորութիւնն զրգոց բազում հե-
տաքրքրաց գնալ ի Սալէրն, ուր արդէն կազմուել էր
մի տեսակ արաբական բժշկականութեան դպրոց Լոմ-
բարդացոց ժամանակ: Սիկիլիոյ վեհապետ Բօժեր Ա.
հիմնեց Սալէրնի համալսարանն կցելով բժշկականու-

թեան ուսուցչութեան հետ երկու այլ ուսուցչական ժողովք, մին՝ փիլիսոփայութեան եւ միւսն՝ Իրութեան ուսուցչական ծանօթ է եւ իրական ազանց մի դիւստրիկ քաղաքացիական իշխանութեան, որ ի 1104 ամի յղեց առ զուսման Նորմանդիոյ Բոքէր, որ էր անդրանիկ որդի Գիլյօմ Աշխարհակալի. հեղինակն է Միլանցի Ժան ուսուցիչն (տօկոօր): Սալէրնի համալսարանն միւս երկու համալսարաններէն որք ունէին մեծ բազմութիւն յաճախորդաց, սակաւ նպաստեց Եւրոպիոյ զիտութեանց յառաջադիմութեան:

Բուլոյնի համալսարանի ծաղունն ճշգրտապէս ոչ կարեմք պատմել. անդստին իսկզբանէ, երբ յիտալիա արուեստքն, վաճառականութիւնն եւ քաղաքացիական արուեստքն աճեցին, մի աւելի իմաստասիրական եւ կատարեալ օրէնսդրութեան կարեւորութիւնն զգալի եղաւ, ընտրադոյն Տեւտոնական ազանց օրէնսդրութիւնից: Յայնժամ Բուլոյնացի Իրեքիոնսն եղեւ վերածննդի հովիւն իրաւանց, նկրտելով բացայայտել որոշակի եւ պարզ ձեւով Հռոմէական իրաւանց ճշմարտութիւնը ընդ որ մասնաւորապէս. այն յեղափոխութիւնն երկուստեաներորդ դարու սկզբէն է, քանզի Իրեքիոնսն զո-

ւնէ մինչ ի 1126 թիւն եւ զուցէ մինչ ի 1140 կենդանի էր. նովալ Բուլոյն հռչակուեցաւ որպէս առաջին եւ ամենաերեւելի դպրոցն իրաւանց: Յիւլիոսի Ա ի 1158 ամի ի ժողովն Բոնապի կոչեց Իրեքիոնսի չորեսն աշակերտքն եւ տուաւ համալսարանին բազում առանձնաշնորհս, որով ուսանողք ժառանգեցին մի ուրոյն ատեան եւ համարեցան որպէս դրազեմ կղերք: Գրատիէնի հրովարտակն ծնունդ տալով կանոնական իրաւանց՝ Բուլոյնի ուսուցիչք այլ օրէնքը քաղաքական իրաւանց հետ. այնքան դեր ի վերոյ պանծացաւ իւրեանց ատեանն, որ ի 1200 ամի Բուլոյնում հաշուէին 40,000 ուսանողք: Աւսանողաց ընդհանրութիւնն ընտրէր իւր դատաւորքը, որոց զխաւորն Բեկսօր (վալի) անունն կրէր. այս պաշտօնիս հաստնողքն ալիտիվիէն քառասունհինգամեայ, ամուրի եւ հինգ ամսի ընդմէջ իրաւագիտութիւնն իւրեանց յատուկ ծախքով, այդու ամենայնիւ ուսուցիչք եւ երբեմն եղեն Բեկսօր այլ եղանակաւ: Իւրաքանչիւր տարի փոխուէր Բեկսօրն եւ իւր աստիճանն բարձր էր արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց աստիճանից ի բաց առեալ Բուլոյնի: Ուսուցիչք առհասարակ յորջորջում էին Տօկոօր (ուսուցիչ) բառով, որ չէր մի

առանձին արժանատրութիւն՝ յընթացս երկոտասան-
ներորդ դարու միայն Տօկոթո մականուէն համարվում
էր որպէս մի աստիճան, որ պարզեւէին անաչառ
եւ սաստիկ փորձերից յետոյ՝ եւ որպէս մի իրա-
ւունք ուսուցանելոյ եւ մասնակցելոյ զաւրց աւագու-
թեանց ամբարձման կամ մի նոր Տօկոթոյ ընտրու-
թեան մէջ:

Ֆրէտէրիկէն կոչեալ չորս ուսուցչաց աշակերտքն
ի Բօնայս՝ պառակտուեցան յերկուս կուսակցութիւնս,
— գօգիակաճ կամ Դիգօրիսֆ (պաշտպանք ուսուցչու-
թեան) որք միայն զրուած օրէնքն ընդունէին, եւ
Բուրգարակաճ՝ որք արդարակշռութեան համար մի քանի
թողութիւնք տային: Երեքտասաններորդ դարու ամե-
նահոգակաւոր Բուրգարակաճն է Ֆրանսիայ Ակօսուս,
որ առանձնացաւ իւր բոլոր մտախոհութիւնքն նուի-
րելու մի Գիօգի (մեկնութիւն) կամ քաղաքական իրա-
ւանց մի մետոդական ժողովածութիւն՝ մեկնութեան
խմբագրութեան: Իւր դպրոցն ծաղկեցաւ մինչ չորեք-
տասաններորդ դարն, ուր սեճ Բարդօօ — Մասօ — Ֆեր-
րասօ իրնազնիտաց արեգակն, ճշմարտութեան տէրն՝
կուրաց առաջնորդն (իրեն տուած տիտղոսքն այս-
պէս են) փոխեց ուսուցչութեան մեծողոսն եւ բը-

նագիրքն բացայայտելու փոխան մտցրաւ իրաւագի-
տութեան մէջ սկոլաստիկական տրամաբանութիւնն
եւ ստեղծեց խաբէութեան բոլոր զինարանն:

Բայդօ Տեգլի իւ Բալդի ֆերուզին յաջորդեց նը-
մա:

Ոչ մի համալսարան այնքան զերազանց հուչ-
կուեցաւ որպէս Բարիզու համալսարանն. եթէ կա-
մենանք նորա ծագումն նշանակել այն դպրոցներին,
որ մեծն Կարլոս հաստատեց յաղագս աստուածա-
բանութեան եւ մարդկային հրահանգաց, որպէս զի
նորան աւելի հնութիւն տանք, այդ կլինէր եղծանել
մեր խօսքն. այդ տարեր մատուցած ծառայութիւնն 6
դար ժամանակամիջոց պետութեան, Եկեղեցւոյ, գիտու-
թեանց, դպրութեանց եւ արուեստից բաւականացու-
ցիւ վկայք են իւր փառաց համբաւին: Պատահութեան
ստեղծեց ֆարիզու համալսարանն, որ երկոտասան-
երորդ դարում ժողովեց աստուածաբանական եւ ի-
մաստասիրական հոգակաւոր ուսուցիչքն, ի թիւս
որոց գտանուէր Պետրոս Լոմբարտացին ամենաերե-
ւելին ի նոսա. այդ դպրոցը եղեւ համալսարան բառի
իրական հասկացողութեամբ, երբ սկսեցին ուսուցա-
նել իւր մէջ միւս գիտութիւնքն աստուածաբանու-

Թեան եւ իմաստասիրութեան հետ: Ի 1159 ամի իրաւադիտութիւնն ընդ աստուածաբանութեան, զկաւ ընթանալ, Թէ եւ խուն ինչ ժամանակ արտաքսուելով Փարիզից՝ նորէն մուտ գտաւ բժշկականութեան հետ եւ սկսաւ ի 1210 Թուից չորսին ուսուցչական ժողովքն կարգադրուեցան անդ:

Փարիզու համալսարանն իւր կազմուածոյն յատկու: Թեամբ բուլօնից առնել համբաւ ստացաւ, ի Փարիզ համալսարանական ընկերութիւնն բաղկացած էր յուսուցչաց, ուսանողք բնաւին ստորագասեալք էին: Համալսարանն բաժանեալ էր յեօթն մարմինս. դոքա էին երեք ուսուցչական ժողովք, այս ինքն աստուածաբանական, կանոնասական իրաւանց եւ բժշկական, եւ չորսն ազգք՝ յորոց կազմուած էր արուեստից ժողովքն, այս ինքն՝ փիլիսոփայութիւնն, որոյ անդամներից ընտրուէր միշտ Բէկտօրն: Զորս ազգերն էին Քաղղիացիք, Պիկարդացիք, Նորմանք եւ Անգլիացիք, յետոյ Վերմանացիք փոխանակեցին Անգլիացւոց:

Օքսֆորի, Կամբրիձի համալսարանքն Փարիզու, Պառլայի, Նէապօլտոյ, Բէմօնոյ, Հոլմայ եւ Տրէվիզիոյ՝ որ յԻտալիա՝ համալսարանաց պէս հին են: Մօնտպէլիէ, Օրլէան, Թուլուզ ի Ֆրանսիայ, Սալա-

մանկ ի Սպանիա երեքտասաներորդ դարում հիմնուեցան:

Վերմանիան միայն չորեքտասաներորդ աստուծոյ ընկեցաւ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0341053

